

БОЛОВСРОЛ,
СОЁЛ, ШИНЖЛЭХ УХААН,
СПОРТЫН ЯАМ

“ИРГЭНИЙ ЁС ЗҮЙН БОЛОВСРОЛ” СУРГАЛТЫН ХӨТӨЛБӨР, УДИРДАМЖ

БАГА БОЛОВСРОЛ

Улаанбаатар хот
2019 он

Азийн Хөгжлийн Банкны “Эдийн засгийн хүндрэлийн үед боловсролын чанар, хүртээмжийг сайжруулах төсөл”-ийн хүрээнд хэвлүүлэв.

ӨМНӨХ ҮГ

Эрхэм хүндэт эрдэмтэн багш та нартаа “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр түүний удирдамжийг өргөн барьж байна.

Боловсрол, Соёл, Шинжлэх Ухаан, Спортын сайдын “Сургалтын хөтөлбөр шинэчлэн батлах тухай” 2019 оны А/390 дүгээр тушаалаар “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр батлагдаж улмаар өмчийн хэлбэр үл харгалзан ерөнхий боловсролын нийт сургуулийн сурагчид 2019-2020 оны хичээлийн жилээс судалж эхэллээ.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийг Монгол Улсын “Үндсэн хууль”, “Бага, дунд боловсролын тухай хууль”, Монгол Улсын Засгийн Газрын 2016-2020 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөр, Монголын багш нарын VII их хурлын тогтоол, “Тогтвортой хөгжил-Ерөнхий боловсрол” багш нарын улсын II зөвлөгөөн, “Бага, дунд боловсролын сургалтын цөм хөтөлбөр” багш нарын үндэсний хэлэлцүүлэгт оролцогчдын санал, зөвлөмжид тулгуурлан “Иргэний ёс зүйн боловсролын жил”-ийг тохиолдуулан боловсрууллаа.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр нь Монгол Улсын “Үндсэн хууль”, “Бага, дунд боловсролын тухай хууль”-ийг хэрэгжүүлэхэд хувь нэмрээ оруулах үндсэн зорилготой бөгөөд Монгол Улсад амар амгалан, хүмүүнлэг нийгмийг бүтээх, сургууль, анги хамт олон, гэр бүлд эелдэг найрсаг уур амьсгал бүрдүүлэх, сурагчдад ёс зүйн боловсрол эзэмшүүлэх чухал ач холбогдолтой.

Энэхүү сургалтын хөтөлбөрийн агуулгын мөн чанар нь монгол өв соёл юм. Монгол өв соёл бол ёс зүйг чухалчилж, хүнийг ёс суртахуунаар нь тодорхойлдог. Монгол хүний үнэт зүйл ёс суртахуунд нь оршдог. Сурагчдыг өөрийг бус бусдыг эрхэмлэдэг, бусдыг бус өөрийгөө судалж танин мэддэг монголын уламжлалт өв соёлд тулгуурлан хүмүүжүүлж төлөвшүүлснээр ирээдүйн Монголын нийгмийн зөв үзэл бодолтой, ёс суртахуунтай иргэдийг бэлтгэж, улмаар нэгдмэл хандлагаар улс орноо хөгжүүлэх боломж бүрдэнэ.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр хэрэгжсэнээр сурагчид ёс зүйн боловсрол буюу ёс суртахууны хэм хэмжээг өөртөө хэвшүүлж хүмүүжил төлөвшилтэй, зөв хандлагатай иргэн болно. Сурагчид эцэг эх, багш, ахмад настан, ах дүүс, бусад хүнийг хүндэтгэн дээдэлдэг, өөрийн алдаа гэмийг таньж мэддэг, хүлээн зөвшөөрдөг, бусдыг уучилдаг, хүн чанартай, хүнлэг энэрэнгүй сэтгэлтэй, амьдралын үнэ цэнг мэддэг, амьдралынхаа зорилгыг зөв тодорхойлж, түүнд зөв арга замаар хүрч чаддаг, эв эеийг эрхэмлэдэг, хүмүүжилтэй, нөхөрсөг харилцаатай, оюунлаг, хүмүүнлэг иргэн болж төлөвшинө.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр нь сурагчдыг хүмүүжүүлж, төлөвшүүлэх үндсэн гол, цогц сургалтын хөтөлбөр бөгөөд бусад сургалтын хөтөлбөртэй нягт уялдаатай хэрэгжих учир бага, дунд, ахлах ангийн багш нар хамтарч хичээлээ бэлтгэн үр ашгийг нь нэмэгдүүлэх үр дүнтэй хэлбэрээр зохион байгуулна. Түүнчлэн ерөнхий боловсролын сургуулийн үйл ажиллагаа бүрийг сурагч ёс зүйн боловсрол эзэмшихэд зориулан зохион байгуулж сургалтын хөтөлбөрийг амжилттай хэрэгжүүлэхэд дэмжлэг үзүүлнэ.

Сургууль, багш нар нь эцэг эх, асран хамгаалагчдад зориулсан иргэний ёс зүйн боловсрол эзэмших зорилготой сургалт, зөвлөгөө, харилцан санал, туршлага солилцох ярилцлага, нэгдмэл ойлголт хандлага тогтоох арга хэмжээг боломжит хэлбэрүүдээр зохион байгуулах ажлыг хариуцан гүйцэтгэнэ.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийг сургуулийн удирдлага, ажилтан, албан хаагчид, нийт багш, эцэг эх, асран хамгаалагчид сайтар судалж улмаар сурагчдын эзэмшихээр зорьж буй тэр л ёс суртахууны хэм хэмжээг хичээлийн болон хичээлийн бус цагаар тэдэнд үлгэр дуурайл болгон үзүүлж, цаг ямагт зөв нөлөөлөхөд анхаарч ажиллана.

Сурагч, эцэг эх, асран хамгаалагч, багш, сургуулийн хамт олон, иргэд нийтийн хичээл зүтгэл, хүчин чармайлтаар “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр амжилттай хэрэгжиж, улмаар сурагчид хүмүүнлэг, ёс зүйтэй иргэн болж төлөвшснөөр ард түмнийхээ амар амгалан амьдрал, эх орныхоо хөгжил дэвшилд бодитой хувь нэмэр оруулж, өнөөгийн Монгол Улсад хүмүүнлэг нийгмийг бүтээн байгуулах үндэс суурийг бүрдүүлж байна.

Боловсрол, Соёл, Шинжлэх Ухаан, спортын яамнаас цаашид “Иргэний ёс зүйн боловсрол” хичээлийг зохион байгуулж буй багш нарт зориулан үе шаттай сургалт явуулж, сурагчдад зориулан “Унших бичиг”, цахим хичээл, сургалтын хэвлэмэл болон цахим хэрэглэгдэхүүн, эцэг эх, асран хамгаалагчдад зориулан зөвлөмж боловсруулж түгээнэ.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр хэрэгжсэнээр ерөнхий боловсролын сургуулийн түүхэнд анх удаа бүх ангийн сурагчид ёс зүйн боловсрол эзэмшихийн зэрэгцээ эцэг эхчүүд зөвлөгөө өгөх сургалтад хамрагдаж буйгаараа онцлог юм.

Эрдэмт багш нарын маань хичээл зүтгэл, нөр их хөдөлмөр, сайн үйлсээр
хүүхэд багачууд, оюутан залуучууд маань хүнлэг энэрэнгүй, цэвэр ариун сэтгэлтэй,
билиг оюун төгөлдөр, хүмүүнлэг нийгмийг цогцлоон байгуулах иргэн болон өсөж
хүмүүжих болтугай!

БОЛОВСРОЛ, СОЁЛ, ШИНЖЛЭХ УХААН, СПОРТЫН ЯАМ

АГУУЛГА

Өмнөх үг	3
Бага, дунд, ахлах ангийн сургалтын төлөвлөгөө	6
“ИРГЭНИЙ ЁС ЗҮЙН БОЛОВСРОЛ” СУРГАЛТЫН ХӨТӨЛБӨР	11
• Нийтлэг үндэслэл	11
• Зарчим	14
• Зорилго, зорилт	15
• Агуулга	15
• Арга зүй	23
• Үнэлгээ	24
• Хэрэглэгдэхүүн, сургалтын зохион байгуулалт	30
• Бусдад түгээн дэлгэрүүлэх үйл ажиллагаа	30
“ИРГЭНИЙ ЁС ЗҮЙН БОЛОВСРОЛ” СУРГАЛТЫН ХӨТӨЛБӨРИЙН УДИРДАМЖ ...	48
Нэг. Бага боловсролын сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадлын тодорхойлолт, товч тайлбар	48
Хоёр. Арга зүйн зөвлөмж	74
2.1. Сургалтын хөтөлбөрийн агуулга	77
2.1.1. Агуулгын мөн чанар	79
2.1.2. Агуулгын шинжилгээ	87
2.2. Сургалтын хөтөлбөрийн арга зүй	92
2.2.1. Хичээл зохион байгуулах арга зүй	94
2.2.2. Хичээлийн загвар	98
2.3. Сургалтын хөтөлбөрийн үнэлгээ	102
2.3.1. Үнэлгээний арга зүй	103
2.3.2. Үнэлгээний арга зүйн загвар	109
Хавсралт	118

МОНГОЛ УЛСЫН БОЛОВСРОЛ,
СОЁЛ, ШИНЖЛЭХ УХААН, СПОРТЫН
САЙДЫН ТУШААЛ

2019 оны 08 сарын 01 өдөр

Дугаар А/491

Улаанбаатар хот

Сургалтын төлөвлөгөө шинэчлэн батлах тухай

Монгол Улсын Засгийн газрын тухай хуулийн 24 дүгээр зүйлийн 24.2 дахь хэсэг, Бага, дунд боловсролын тухай хуулийн 7 дугаар зүйлийн 7.3 дахь хэсэг, Монгол хэлний тухай хуулийн 13 дугаар зүйлийн 13.1.1 дэх заалт, Монгол Улсын Засгийн газрын 2016-2020 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөр"-ийн 3.2.8-3.2.17 дахь заалтууд, "Тогтвортой хөгжил-Ерөнхий боловсрол" багш нарын улсын хоёрдугаар зөвлөгөөнд оролцогчдын санал, зөвлөмж, "Бага, дунд боловсролын сургалтын цөм хөтөлбөр" үндэсний хэлэлцүүлэгт оролцогчдын санал, дүгнэлт, Монголын багш нарын VII их хурлын 2019 оны 04 дүгээр сарын 12-ны өдрийн 03 дугаар тогтоолыг тус тус үндэслэн ТУШААХ нь:

1. Ерөнхий боловсролын сургуулийн бага ангийн сургалтын төлөвлөгөөг нэгдүгээр, дунд ангийн сургалтын төлөвлөгөөг хоёрдугаар, ахлах ангийн сургалтын төлөвлөгөөг гуравдугаар хавсралт ёсоор тус тус шинэчлэн баталсугай.

2. Энэхүү тушаалын хавсралтаар шинэчлэн баталсан сургалтын төлөвлөгөөг ерөнхий боловсролын сургуулийн бага, дунд, ахлах ангид 2019-2020 оны хичээлийн жилээс эхлэн хэрэгжүүлсүгэй.

3. Шинэчлэн баталсан сургалтын төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэх ажлыг нэгдсэн удирдлагаар хангаж ажиллахыг Ерөнхий боловсролын бодлогын газрын дарга /Т.Ням-Очир/, сургалтын төлөвлөгөө хэрэгжүүлэх мэргэжил, арга зүйн туслалцаа үзүүлэхийг Боловсролын хүрээлэнгийн захирал /П.Лхагвасүрэн/, сургалтын төлөвлөгөөг чанартай хэрэгжүүлэх арга хэмжээ авахыг аймгийн Боловсрол, соёл, урлагийн газар, нийслэлийн Боловсролын газар, дүүргийн Боловсролын хэлтсийн дарга, ерөнхий боловсролын сургуулийн захирал нарт тус тус даалгасугай.

4. Энэхүү тушаал батлагдсантай холбогдуулан Боловсрол, соёл, шинжлэх ухаан, спортын сайдын "Сургалтын төлөвлөгөө шинэчлэн батлах тухай" 2018 оны А/453 дугаар тушаалыг хүчингүй болсонд тооцсугай.

САЙД

Е.БААТАРБИЛЭГ

Боловсрол, соёл, шинжлэх ухаан, спортын сайдын
 2019 оны 08 дугаар сарын 01-ны өдрийн
 А/491 дүгээр тушаалын нэгдүгээр хавсралт

БАГА АНГИЙН СУРГАЛТЫН ТӨЛӨВЛӨГӨӨ

Д.д	Анги	I	II	III	IV	V	Нийт цаг
	Хичээл						
1	Бэлтгэл хөтөлбөр	60					60
2	Монгол хэл	192	224	224	224	224	1088
3	Иргэний ёс зүйн боловсрол	64	64	64	64	64	320
4	Математик	112	160	160	160	160	752
5	Хүн ба орчин	64	64	64			192
6	Хүн ба байгаль				64	64	128
7	Хүн ба нийгэм				32	64	96
8	Дүрслэх урлаг, технологи	58	64	64	64	64	314
9	Хөгжим	58	64	64	64	32	282
10	Биеийн тамир	58	64	64	64	64	314
11	Эрүүл мэнд				32	32	64
12	Англи хэл					96	96
	Дүн	666	704	704	768	864	3706
1	Багш зохицуулах цаг	64	34	34	34	33	199
	Жилийн нийт цаг						3905
	Долоо хоногийн нийт ачаалал	20.8	22.0	22.0	24.0	27.0	
	Өдрийн ачаалал	4.2	4.4	4.4	4.8	5.4	

1. Хичээлийн жилд 32 долоо хоног хичээллэнэ. Ээлжит хичээлийн үргэлжлэх хугацаа I-II ангид 35 минут, III-V ангид 40 минут байна.
2. Нэгдүгээр ангийн "Бэлтгэл" хөтөлбөр нь сурагчдыг сургуулийн амьдрал, сурах үйл ажиллагаанд бэлтгэхэд чиглэсэн нэгдмэл агуулгатай үйл ажиллагаа бөгөөд хичээлийн жилийн эхэнд хэрэгжүүлнэ.
3. "Багш зохицуулах цаг"-аар суралцагчдын хоцрогдол арилгахаас гадна, суралцагч, эцэг эхэд "Иргэний ёс зүйн боловсрол" хичээлээр зөвлөгөө өгнө.
4. "Багш зохицуулах цаг"-ийг хичээлийн цагт тооцно.

Боловсрол, соёл, шинжлэх ухаан, спортын сайдын
2019 оны 08 дугаар сарын 01 ны өдрийн
А/991 дүгээр тушаалын хоёрдугаар хавсралт

ДУНД АНГИЙН СУРГАЛТЫН ТӨЛӨВЛӨГӨӨ

Д.д.	Анги		VI	VII	VIII	IX	Нийт цаг
	Хичээл						
1	Монгол хэл, бичиг	Монгол хэл	99	66	66	66	297
		Үндэсний бичиг	66	66	66	66	264
		Уран зохиол	66	66	66	66	264
2	Математик		165	132	132	132	561
3	Мэдээллийн технологи		33	33	33	33	132
4	Байгалийн ухаан	Физик	33	66	66	66	231
		Биологи	33	66	66	66	231
		Хими	33	66	66	66	231
5	Нийгмийн ухаан	Иргэний ёс зүйн боловсрол	66	66	66	66	264
		Газар зүй		33	33	33	99
		Түүх	33	66	66	66	231
		Нийгэм судлал		33	33	33	99
6	Урлаг	Дүрслэх урлаг	33	33	33		99
		Хөгжим	33	33	33	33	132
7	Дизайн технологи	Зураг зүй	66	66	66	66	264
		Технологи					
8	Биеийн тамир, эрүүл мэнд	Биеийн тамир	66	66	66	66	264
		Эрүүл мэнд	33	33	33	33	132
9	Гадаад хэл	Англи хэл	99	99	99	99	396
		Орос хэл		66	66	99	231
Дүн			957	1155	1155	1155	4422
1	Багш зохицуулах цаг						268
Жилийн нийт цаг							4690
Долоо хоногийн нийт ачаалал			29	35	35	35	
Өдрийн нийт ачаалал			5.8	7.0	7.0	7.0	

- Хичээлийн жилд 33 долоо хоног хичээллэнэ. Ээлжит хичээлийн үргэлжлэх хугацаа 40 минут байна.
- Сургалтын төлөвлөгөөний заасан цагт багтаан орон нутаг, сургуулийн онцлог болон багшийн нөөц зэрэг хүчин зүйлст үндэслэн ээлжит хичээлийн үргэлжлэх хугацааг сургууль 80 минутаар зохион байгуулж болно.
- "Иргэний ёс зүйн боловсрол" хичээлийг нийгмийн ухааны багш заана.
- Хичээлийн жилд "Багш зохицуулах цаг"-аар монгол хэлний багш 18, нийгэм судлал, дүрслэх урлаг, зураг зүй, технологи, эрүүл мэндийн багш тус бүр 10, бусад хичээлийн багш нар тус бүр 15 цагт багтаан суралцагчдын хоцрогдол арилгах, давтлага өгөх, дугуйлан хичээллүүлэхээс гадна, суралцагч, эцэг эхэд "Иргэний ёс зүйн боловсрол" хичээлээр болон ажил мэргэжлийн талаар зөвлөгөө өгнө.
- "Багш зохицуулах цаг"-ийг хичээлийн цагт тооцно.

Боловсрол, соёл, шинжлэх ухаан, спортын сайдын
2019 оны 08 дугаар сарын 01 -ны өдрийн
А/491 дүгээр тушаалын гуравдугаар хавсралт

АХЛАХ АНГИЙН СУРГАЛТЫН ТӨЛӨВЛӨГӨӨ

Д.Д	Хичээл	Анги	X	XI	XII	Нийт цаг
Заавал судлах						
1	Монгол хэл		33	33	33	99
2	Үндэсний бичиг		66	66	66	198
3	Уран зохиол		33	33	33	99
4	Иргэний ёс зүйн боловсрол		66	66	66	198
5	Математик		99	99	99	297
6	Мэдээллийн технологи		33	33	33	99
7	Физик		66	66		132
8	Хими		66	66		132
9	Биологи		66	66		132
10	Монголын түүх		33	33		66
11	Нийгэм судлал		66	66		132
12	Газар зүй		66	66		132
13	Англи хэл/Орос хэл		99	99	99	297
14	Биеийн тамир		66	66	66	198
15	Эрүүл мэнд		33	33	33	99
16	Дизайн/зураг зүй, технологи		66	66	66	198
Дүн			957	957	594	2508
Сонгон судлах						
Хэл	Монгол хэл, бичиг					
	Уран зохиол					
	Англи хэл					
	Орос хэл					
Математик	Математик					
Байгалийн ухаан	Биологи					
	Физик					
	Хими					
	Түүх					
Нийгмийн ухаан	Нийгэм судлал					
	Газар зүй					
	Бизнес судлал					
	Дизайн, зураг зүй					
Дизайн технологи	Техник технологи					
	Мэдээллийн технологи					
1	Багш зохицуулах цаг					144
Заавал болон сонгон судлах хичээлийн нийт цаг			1155	1188	1188	3531
Жилийн нийт цаг						3675
Долоо хоногийн нийт ачаалал			35	36	36	
Өдрийн нийт ачаалал			7	7	7	

- Хичээлийн жилд 33 долоо хоног хичээллэнэ. Ээлжит хичээлийн үргэлжлэх хугацаа 40 минут байна. Сургууль 80 минутаар хичээллэх зохицуулалт хийж болно.
- Сургалтын төлөвлөгөөний заасан цагт багтаан орон нутаг, сургуулийн онцлог болон багшийн нөөц зэрэг хүчин зүйлст үндэслэн сурагчийн хэрэгцээ сонирхолд нийцүүлэн хэрэгжүүлнэ.
- "Иргэний ёс зүйн боловсрол" хичээлийг нийгмийн ухааны багш заана.
- Сурагч заавал судлах англи, орос хэлний аль нэгийг судална.
- Сурагч X ангид 4 хичээлийг 7 хоногт 1-2 цагаар (2 хичээлийг 2 цагаар, 2 хичээлийг 1 цагаар), XI ангид 3 хичээлийг 7 хоногт 2-3 цагаар (1 хичээлийг 3 цагаар, 2 хичээлийг 2 цагаар), XII ангид 3 хичээлийг 7 хоногт 4-8 цагаар (1 хичээлийг 4 цагаар 2 удаа, 1 хичээлийг 3 цагаар 2 удаа, 1 хичээлийг 4 цагаар 1 удаа) тус тус сонгон судална.
- Заавал болон сонгон судлах хичээлийг 10, 11, 12 дугаар ангийн сурагчдаас бүрдсэн холимог бүлгээр хичээллэж болно.
- Заавал судлах хичээлийн цаг дээр сонгон судлах хичээлийн цагийг нэмж, заавал болон сонгон судлах сургалтын хөтөлбөрийг баримтлан хичээллэнэ.
- Хичээлийн жилд "Багш зохицуулах цаг"-аар суралцагчдын хоцрогдол арилгах, давтлага өгөх, дугуйлан хичээллүүлэхээс гадна, суралцагч, эцэг эхэд "Иргэний ёс зүйн боловсрол" хичээлээр болон ажил мэргэжлийн талаар зөвлөгөө өгнө.
- "Багш зохицуулах цаг"-ийг хичээлийн цагт тооцно.

**МОНГОЛ УЛСЫН БОЛОВСРОЛ,
СОЁЛ, ШИНЖЛЭХ УХААН, СПОРТЫН
САЙДЫН ТУШААЛ**

2019 оны 06 сарын 13 өдөр

Дугаар А/390

Улаанбаатар хот

Сургалтын хөтөлбөр шинэчлэн батлах тухай

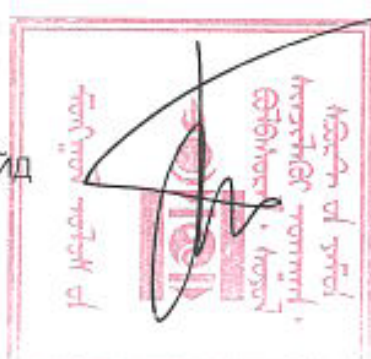
Монгол Улсын Засгийн газрын тухай хуулийн 24 дүгээр зүйлийн 24.2 дахь хэсэг, Боловсролын тухай хуулийн 28 дугаар зүйлийн 28.1.2 дахь заалт, "Тогтвортой хөгжил-Ерөнхий боловсрол" багш нарын улсын хоёрдугаар зөвлөгөөнд оролцогчдын санал, зөвлөмж, "Бага, дунд боловсролын сургалтын цөм хөтөлбөр" үндэсний хэлэлцүүлэгт оролцогчдын санал, дүгнэлт, Монголын багш нарын VII их хурлын төлөөлөгчдийн санал, дүгнэлтийг тус тус үндэслэн ТУШААХ нь:

1. Ерөнхий боловсролын сургуулийн 1-12 дугаар ангийн суралцагчдын судлах "Иргэний ёс зүйн боловсрол" сургалтын хөтөлбөрийг хавсралт ёсоор шинэчлэн баталсугай.

2. "Иргэний ёс зүйн боловсрол" сургалтын хөтөлбөрийг өмчийн хэлбэр үл харгалзан ерөнхий боловсролын нийт сургуульд 2019-2020 оны хичээлийн жилээс эхлэн хэрэгжүүлсүгэй.

3. Сургалтын хөтөлбөрийн хэрэгжилтийг мэргэжил, арга зүйн удирдлагаар хангаж ажиллахыг Ерөнхий боловсролын бодлогын газар /Т.Ням-Очир/, Боловсролын хүрээлэн /П.Лхагвасүрэн/, хөтөлбөрийг чанартай хэрэгжүүлж ажиллахыг аймгийн Боловсрол, соёл, урлагийн газар, нийслэлийн Боловсролын газар, ерөнхий боловсролын сургуулийн захирал нарт тус тус даалгасугай.

4. "Иргэний ёс зүйн боловсрол" сургалтын хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэхтэй холбогдуулан Боловсрол, шинжлэх ухааны сайдын 2014 оны "Сургалтын төлөвлөгөө, цөм хөтөлбөр, багийн бүрэлдэхүүн батлах тухай" А/240 дүгээр тушаалын хоёрдугаар хавсралтаар батлагдсан "Бага боловсролын сургалтын цөм хөтөлбөрийн" 6.1, 6.2-т заасан "Иргэний боловсрол" хэсэгт хамаарах хэсгийг, Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны сайдын 2015 оны "Сургалтын цөм хөтөлбөр батлах тухай" А/302 дугаар тушаалын нэгдүгээр хавсралтаар батлагдсан "Суурь боловсролын сургалтын цөм хөтөлбөрийн" "Иргэний боловсрол" хэсэгт хамаарах хэсгийг тус тус хүчингүй болсонд тооцсугай.

САЙД Е.БААТАРБИЛЭГ

Боловсрол, соёл, шинжлэх ухаан, спортын сайдын
2019 оны 06 дугаар сарын 13 -ны өдрийн
А/390 дугаар тушаалын хавсралт

“ИРГЭНИЙ ЁС ЗҮЙН БОЛОВСРОЛ” СУРГАЛТЫН ХӨТӨЛБӨР

Нэг. Нийтлэг үндэслэл

“Бага, дунд боловсролын тухай хууль”-ийн бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын зорилгод “Эх хэлний суурь чадамжтай монгол хүүхэд төлөвшүүлэх, бие даан шийдвэр гаргах, бүтээлчээр суралцах чадамжтай иргэн төлөвшүүлэх...” гэж заасан байна. Мөн бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын агуулгаар сурагчдад “... ёс заншил, соёлын өв уламжлалын зохих шатны мэдлэг, чадвар эзэмшүүлэх, өөрийн болон бусдын хөдөлмөрийг хүндэтгэх, үнэнч шударга, хамтач байдлыг эрхэмлэх үзэл төлөвшүүлэх, ёс суртахууны соёлтой, иргэний үүргээ ухамсарласан, харилцааны ур чадвартай, энэрэнгүй, эх оронч, хууль ёсыг дээдлэн сахидаг, соёлын үнэт зүйлсийг хүндлэн хайрладаг болгон төлөвшүүлэх, гэр бүлийн амьдралын анхан шатны ойлголт эзэмшүүлэх, зөрчлийг хүчирхийллийн бус аргаар шийдвэрлэх, бие даан амьдарч, хөдөлмөрлөх чадвар эзэмшүүлэх” гэж заажээ.

Монгол Улсын Засгийн Газрын 2016-2020 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөрт “Сургуулийг хүн хөгжлийн төв болгоно. Сургууль хүүхдэд мэдлэг боловсрол, чадвар олгодог төдийгүй эрүүл чийрэг, зөв зан суртахуун, хүмүүжил, төлөвшилтэй, амьдрах ухаантай, эх оронч, үндэсний бахархалтай хүн болоход нь тусалдаг болно” гэсэн зорилт дэвшүүлсэн билээ. Уг зорилтыг “Сургалтын хөтөлбөр, сурах бичгийн агуулга, чанарыг дэлхий нийтийн хөгжлийн чиг хандлага, өөрийн орны түүх соёл, өв уламжлалд тулгуурлан шинэчлэх, ерөнхий боловсролын сургуулийн сургалтын төлөвлөгөөнд эх орныхоо түүх соёлыг судлах хичээлийг оруулах, сургалтын хөтөлбөрт хүүхдийг хүнлэг, эх оронч, үндэсний ухамсар, бахархалтай, эх орноо хайрладаг, хүрээлэн байгаа орчноо хамгаалдаг, харилцааны зөв хэвшилтэй, бусдыг хүндэлдэг, хариуцлагатай, амьдрах ухаантай, итгэл даах чадвартай иргэн болгон төлөвшүүлэх агуулгыг тусган хэрэгжүүлэх”-ээр төлөвлөсөн юм.

Бага, дунд боловсролын зорилго, агуулга болон дээр дурдсан үйл ажиллагааны хөтөлбөрийн зорилттой сурагчдын эзэмшсэн ерөнхий боловсрол нийцэхгүй байгааг багш нар өнөөдөр хэлж байна.

Монголын багш нарын VII их хурлын тогтоолд “Сургалтын бодлогыг хүүхэд бүр монгол хэл, түүх, соёл, ёс заншил, өв уламжлалыг өвлөх, хөгжүүлэхэд чиглүүлэх, бүх шатны боловсролын байгууллага нь хүүхдийн хүмүүжил, төлөвшлийн төлөө үүрэг, хариуцлага хүлээдэг хууль, эрх зүйн орчин бий болгох, эцэг эх, асран хамгаалагчийн хүүхдийнхээ хөгжил, төлөвшил, хүмүүжил, хичээл сургалтад анхаарал хандуулж, сургууль, багшид дэмжлэг үзүүлж, хамтран ажиллах журамт үүргийг хуульчлах улмаар багшийн ёс зүйн боловсролыг дээшлүүлэх, нийгэмд зөв үлгэр дуурайл үзүүлж, хөгжлийг түүчээлэх, салбарын үнэт зүйл, харилцаа, хандлагын сайн жишгийг тогтоох ...” хэмээн дурджээ.

“Тогтвортой хөгжил-Ерөнхий боловсрол” багш нарын улсын II зөвлөгөөн, “Бага, дунд боловсролын сургалтын цөм хөтөлбөр” багш нарын үндэсний хэлэлцүүлэгт оролцогчид “Хүүхдэд монгол өв соёл, удам зүй, ургийн бичиг, ахас ихсийг хүндлэх ёс зэрэг агуулгыг эзэмшүүлэхэд онцгой анхаарах, монгол хүүхдийн эрхэмлэх зүйл, үүргийг баталж, мөрдөх, албан байгууллагууд эцэг эхэд хүүхдээ хүмүүжүүлэхэд нь зориулж чөлөө олгохыг хуульчлах, сурах бичигт хүмүүжил, төлөвшлийн агуулгыг тусгах, сурагчид заавал унших зохиолыг тодорхой заах, багш нар хүүхдийн хөгжил, хүмүүжил, төлөвшилд үлгэр дуурайл үзүүлэх, “Боловсролын тухай хууль”-д хүүхдийн хүмүүжил нь бүх нийтийн үйл хэрэг гэж тусгах, хүүхдийн хөгжил, төлөвшил, хүмүүжил, хамгааллын тусгай бодлого хэрэгжүүлэх, сурагчдын хөгжил, хүмүүжил, төлөвшил, сурлагын амжилт нь багшийн ажлын эцсийн үр дүнг илэрхийлэх гол үзүүлэлт болохыг ухамсарлах...” гэж зөвлөмждөө тусгажээ.

“Хүүхдийн эсрэг гэмт хэргээс урьдчилан сэргийлэхэд чиглэсэн бодлого, үйл ажиллагаа, анхаарах асуудал” илтгэл¹-д сүүлийн жилүүдэд гарсан хүүхдийн гэмт хэргийн нөхцөл байдлыг авч үзжээ. “Улсын хэмжээнд 2018 онд мансууруулах эм, сэтгэцэд нөлөөлөх бодистой холбоотой 14 гэмт хэрэгт 20 хүүхэд холбогдон шалгагдсаныг өмнөх онтой харьцуулахад хэрэг, холбогдогч өссөн байна. Улсын хэмжээнд 2019 оны эхний дөрвөн сарын байдлаар гэмт хэрэгт холбогдсон хүүхдийн 62 буюу 22.5 хувь нь эмэгтэй, согтуугаар гэмт хэрэгт холбогдсон тав, бүлэглэн үйлдсэн гэмт хэрэгт холбогдсон 47 хүүхэд байна” хэмээн дурдсан нь сурагчдын хүмүүжил, төлөвшлийн асуудалд зайлшгүй анхаарах шаардлагатайг харуулж байна.

Нөгөөтэйгүүр Монгол Улсын “Үндсэн хууль”-д “Монголын ард түмэн бид ... төрт ёс, түүх, соёлынхоо уламжлалыг нандигнан өвлөж, ... эх орондоо хүмүүнлэг, иргэний ардчилсан нийгэм цогцлуулан хөгжүүлэхийг эрхэм зорилго болгоно.” хэмээн тунхагласан. Монголчууд бидний төрт ёс, түүх соёлын уламжлал нь монгол иргэний эх оронч үзэл, шударга ёс, энэрэнгүй сэтгэл, хүн чанар, хариуцлага дээр суурилсан ёс зүйн зан суртлаар өвлөгдөн баталгаажснаар монгол соёл иргэншлийн өв соёл, үнэт зүйлс цаашид оршин тогтнох болно.

Хүмүүнлэг, иргэний ардчилсан нийгмийг цогцлоон хөгжүүлэх арга зам нь нийгмийн суурь үнэт зүйлс болох иргэний ёс зүй, ёс суртахууны төлөвшилтэй зүй тогтлын хувьд зайлшгүй уялдаж тодорхойлогддог. Нийгмийн хөгжлийн үндэс нь хүний хөгжил бөгөөд хүний хөгжлийн суурь нөхцөл нь ёс зүйн боловсрол мөн. Уг суурь нөхцөлийг бүрдүүлэхийн тулд сурагчдад иргэний ёс зүйн боловсрол олгох хэрэгцээ шаардлага тулгарч байна. Түүнчлэн нийгэм хурдацтай өөрчлөгдөж буй өнөө цагт шинжлэх ухааны өндөр мэдлэг, чадвартай иргэн бэлтгэхийн зэрэгцээ тэдэнд иргэний ёс зүйн боловсролыг өв тэгш олгох сургалтын хөтөлбөрийг чухалчлан судлах ёстой болж байна.

Ийм учраас Боловсрол, Соёл, Шинжлэх ухаан, Спортын сайд 2019 оныг “Иргэний ёс зүйн боловсролын жил” болгон зарлаж, ерөнхий боловсролын сургуулийн сурагчдын судлах “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэхээр шийдвэрлэж, баталлаа. Ийнхүү өнөөгийн Монгол Улсад хүмүүнлэг нийгмийг бүтээн байгуулах үндэс суурийг бүрдүүллээ.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр нь Монгол Улсын “Үндсэн хууль”-ийн өмнө дурдсан тунхаглал болон “Бага, дунд боловсролын тухай хууль”-ийн заалтыг хэрэгжүүлэхэд хувь нэмрээ оруулах үндсэн зорилготой.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр хэрэгжсэнээр сурагчид ёс зүйн боловсрол буюу ёс суртахууны хэм хэмжээг өөртөө хэвшүүлж хүмүүжил төлөвшилтэй, зөв хандлагатай иргэн болно. Сурагчид эцэг эх, багш, ахмад настан, ах дүүс, бусад хүнийг хүндэтгэн дээдэлдэг, өөрийн алдаа гэмийг таньж мэддэг, хүлээн зөвшөөрдөг, бусдыг уучилдаг, хүн чанартай, хүнлэг энэрэнгүй сэтгэлтэй, амьдралын үнэ цэнг мэддэг, амьдралынхаа зорилгыг зөв тодорхойлж, түүнд зөв арга замаар хүрч чаддаг, эв эеийг эрхэмлэдэг, хүмүүжилтэй, нөхөрсөг харилцаатай, оюунлаг, хүмүүнлэг иргэн болж төлөвших бөгөөд энэ нь хувь хүний эрэлт хэрэгцээ төдийгүй манай нийгмийн шаардлага, цаашилбал дэлхийн улс орнуудын сонгон баримталж буй чиг шугам мөн.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр нь Монгол Улсад амар амгалан, хүмүүнлэг нийгмийг бүтээх, сургууль, анги хамт олон, гэр бүлд эелдэг найрсаг уур амьсгал бүрдүүлэх, сурагчдад зөв хандлага төлөвшүүлэх ач холбогдолтой.

Тус сургалтын хөтөлбөрийн агуулгын мөн чанар нь монгол өв соёл юм. Монгол өв соёл бол ёс зүйг чухалчилдаг бөгөөд “хүн”-ийг ёс суртахуунаар нь тодорхойлдог. Монгол хүний үнэт зүйл ёс суртахуунд нь оршдог. Сурагчдыг өөрийг бус бусдыг эрхэмлэдэг, бусдыг бус өөрийгөө судалж танин мэддэг монголын уламжлалт өв соёлдоо тулгуурлан хүмүүжүүлж төлөвшүүлснээр ирээдүйн Монголын нийгмийн зөв үзэл бодолтой, ёс суртахуунтай иргэдийг бэлтгэж улмаар нэгдмэл хандлагаар улс орноо хөгжүүлэх боломж бүрдэнэ. Мөн манай улс ахуйн хөгжлөөр бус, хүнийхээ хөгжлөөр улсынхаа хөгжлийг хөтлөн дэлхийд үлгэрлэх үндэс суурийг бүрдүүлнэ.

1 Хүүхдийн эрх, хүчирхийллийн эсрэг арга хэмжээний үр дүнтэй танилцах ерөнхий хяналтын сонсголын “Хүүхдийн эсрэг гэмт хэргээс урьдчилан сэргийлэхэд чиглэсэн бодлого, үйл ажиллагаа, анхаарах асуудал” илтгэл, Монгол Улсад гэмт хэргээс урьдчилан сэргийлэх ажлыг зохицуулах зөвлөлийн нарийн бичгийн дарга бөгөөд ажлын албаны дарга Л.Нямгэрэл, Төрийн ордон, 2019

Эрдэмтэд ёс зүйг олон талаас нь тодорхойлсон байдаг. Ёс зүй бол зөв, буруу зан үйлийг ялгах, чиглүүлэх үнэт зүйлс болон зарчмын тогтолцоо (Donald C.Menzel, 2010). Ёс зүй нь үүрэг, зарчим, тодорхой зан чанар, нийгэмд ашиг тустай байх хүрээнд хүний хийх ёстой зүйлийг заадаг зөв болон бурууг ялгах хэм хэмжээ (James Svara, 2015). Ёс зүй нь зан төлөв, ёс суртахууны зарчмыг судалж, тайлбарладаг шинжлэх ухаан (Д.Тунгалаг, 2012). Ёс зүй нь хувь хүний сайн муу, зөв буруу, буян нүгэл гэх мэт нийгмийн харилцаан дахь зан суртал, зүй тогтлын ялгамжит үнэт зүйлс, зарчмын хэм хэмжээ (М. Батаа, 2019).

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн хувьд ёс зүй нь хувь хүн, нийгмийн ёс суртахууныг судалдаг шинжлэх ухаан, ёс суртахуун нь ёс зүйн нэг судлагдахуун мөн гэж үзлээ. Ёс зүй нь хувь хүний нийгмийн харилцаанд баримтлах болон эс баримтлах үнэт зүйлс, хэм хэмжээ мөн. Ёс зүй нь уг хэм хэмжээг онолын хувьд тодорхойлох бол ёс суртахуун нь сурагчдад төлөвшөл зохих хэм хэмжээ мөн. Ёс зүйн боловсрол гэдэг нь сурагч ёс суртахууны хэм хэмжээг төлөвшүүлэх арга ухаанд суралцах үйл явцыг хэлэх бөгөөд ёс зүйн боловсрол эзэмших нь сурагч ёс суртахуунтай иргэн байхын үндэс болно.

Биеэ зөв авч явах, бусадтай зөв харилцах, мөн хүний сайн муу үйл буюу буян нүглийн үйл гэж юу болох, уужуу тайван, даруу төлөв, нийтэц, хүнлэг энэрэнгүй, ажилч хичээнгүй, тэсвэр тэвчээртэй, тууштай байх, эв эе, эх оронч үзэл зэрэг хүний зан чанартай холбоотой хийсвэр, ерөнхий үзэл санаа буюу ёс зүйн хэм хэмжээг сурагчид судалж танин мэднэ. Бусдын эд зүйлийг зөвшөөрөлгүй авах, худал хэлэх, бусдад уурлан хорсох, атаархан жөтөөрхөх бодол санааг сэтгэлдээ агуулах, зохисгүй, хатуу ширүүн үг хэлэх, амьтны амь таслахыг тэвчих зэрэг сурагчид мөрдвөл зохих дэг журам дүрэм, заавар, муу үйлийг эс үйлдэх нийгмийн шинжтэй зан суртал нь ёс суртахууны хэм хэмжээ, үнэлэмж болж сурагчдад төлөвшинө.

Сургалтын хөтөлбөрийн агуулгын мөн чанараас түүний бусад сургалтын хөтөлбөрийн дотор эзлэх байр суурь, бүтэц, арга зүй, үнэлгээ, сургалтын үйл явц төдийгүй бусад бүрэлдэхүүн хэсэг нь хамаардаг. “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр нь сурагчдыг хүмүүжүүлж, төлөвшүүлэх үндсэн гол, цогц сургалтын хөтөлбөр мөн. Үндсэн гол цогц сургалтын хөтөлбөр хэдий ч сурагчид ёс зүйн боловсрол эзэмших нь зөвхөн уг сургалтын хөтөлбөрөөр хязгаарлагдахгүй, монгол хэл, бичиг, уран зохиол, түүх зэрэг бусад сургалтын хөтөлбөртэй нягт холбоотой. Бусад сургалтын хөтөлбөрийн зорилго, агуулга, арга зүй, үнэлгээ, хэрэглэгдэхүүн, зохион байгуулалт нь “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн эдгээр бүрэлдэхүүн хэсэгтэй нягт уялдаа холбоотой байж, сурагчдад ёс суртахууны хэм хэмжээг төлөвшүүлэхэд дэмжлэг үзүүлнэ. “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр өөрөө бусад хичээлээр сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадварыг дэмжиж, хөгжүүлэх онцлогтой.

Ерөнхий боловсролын сургууль нь сурагчдад ёс зүйн боловсрол олгох үүргийнхээ хувьд нийгэмд нөлөө бүхий байр суурь эзэлдэг. Сурагч бүрийн хувьд гэр бүл нь хүмүүжил төлөвшил олгох үндсэн орчин, эцэг эх, асран хамгаалагч нь гол сурган хүмүүжүүлэгчид мөн боловч, хүүхэд сургуульд элссэн цагаас тэрхүү сурган хүмүүжүүлэх үүргийг ерөнхий боловсролын сургууль өвлөн авдаг. Ингэснээр багш нар сурагчдын үлгэр дуурайл авах гол манлайлагч болж эцэг эх, асран хамгаалагчтай хамтран ажиллах зайлшгүй хэрэгцээ бий болдог. Иймд эцэг эх, асран хамгаалагчид, багш нар сурагчдад ёс зүйн боловсрол олгох, ёс суртахууны хэм хэмжээг төлөвшүүлэх үйл хэрэгт хамтран ажиллах зайлшгүй шаардлагатай болно.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийг бүрэн, амжилттай эзэмшихүйц цаг, хүн, санхүүгийн нөөцөд тулгуурлан хэрэгжүүлэх бөгөөд ерөнхий боловсролын сургуулийн үйл ажиллагаа бүрийг сурагч ёс зүйн боловсрол эзэмшихэд зориулж сургалтын хөтөлбөрийн хэрэгжилтийг дэмжинэ.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийг сургуулийн удирдлага, ажилтан, албан хаагчид, нийт багш, эцэг эхчүүд, асран хамгаалагчид сайтар судалж улмаар сурагчдын эзэмшихээр зорьж буй тэр л ёс суртахууны хэм хэмжээг хичээлийн болон хичээлийн бус цагаар тэдэнд үлгэр дуурайл болгон үзүүлж хэрэгжүүлнэ. Сургууль, багш нар “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр болон түүний удирдамжийн дагуу хичээл сургалт, бусад үйл ажиллагааг зохион байгуулна.

Сургууль, багш нар нь эцэг эхчүүд, асран хамгаалагчдад зориулсан иргэний ёс зүйн боловсрол эзэмших зорилготой сургалт, зөвлөгөө, харилцан санал, туршлага солилцох ярилцлага, нэгдмэл ойлголт хандлага тогтоох арга хэмжээг боломжит хэлбэрүүдээр

зохион байгуулна. Үүнийг сургууль, багш нар батлагдсан сургалтын төлөвлөгөөн дэх “Багш зохицуулах цаг” болон багшийн “Бусад” ажлын цагаар бага ангид долоо хоногт хоёр, дунд, ахлах ангид сард хоёр цагаар зохион байгуулах ажлыг хариуцан гүйцэтгэнэ.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр хэрэгжсэнээр ерөнхий боловсролын сургуулийн түүхэнд анх удаа бүх ангийн сурагчид ёс зүйн боловсрол эзэмшихийн зэрэгцээ эцэг эхчүүд зөвлөгөө өгөх сургалтад хамрагдаж буйгаараа шинэлэг, онцлог, ач холбогдолтой юм.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр нь нийтлэг үндэслэл, зарчим, зорилго, зорилт, агуулга, арга зүй, үнэлгээ, хэрэглэгдэхүүн, бусдад түгээн дэлгэрүүлэх үйл ажиллагаа гэсэн бүтэцтэй.

Хоёр. Сургалтын хөтөлбөрийн зарчим

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр нь “Бага ангийн сурагч монгол хүн болж төлөвших суурь мэдлэг, чадвар, дадал эзэмших, дунд ангийн сурагч монгол иргэн болж хүмүүжих, ахлах ангийн сурагч эх орныхоо эзэн монгол хүн болж төлөвших” ерөнхий зарчимтай. Тус ерөнхий зарчимд нийцүүлэн сургалтын хөтөлбөрийн зорилгыг тодорхойлж, агуулга, арга зүй, үнэлгээг дараах зарчмаар боловсруулав. Үүнд:

Сургалтын хөтөлбөрийн агуулгын зарчим:

- Монголын уламжлалт өв соёлын мөн чанарыг танин мэдэж, түүнээс суралцах, амьдралдаа хэрэгжүүлэхэд хөтлөх
- Монгол хүний амьдралын бодит байдлыг судлах
- Агуулга нь ёс зүйн талаарх ойлголт ухагдахуунаас бүрдэх төдий биш, сурагч ёс зүйн боловсрол эзэмших арга ухааныг өөрөө бүтээхэд чиглэх
- Сурагчийн нас, сэтгэцийн онцлог, эрэлт хэрэгцээнд нийцсэн байх
- Ихийг гүехэн биш, багыг гүнзгий судлах
- Анги ахих тусам өргөсөн гүнзгийрч, залгамж холбоотой байх

Сургалтын хөтөлбөрийн арга зүйн зарчим:

- Сурагчдад ёс суртахууны хэм хэмжээг дадуулж хэвшүүлэх
- Ёс зүйн ойлголт ухагдахууныг тоочих, заах, номлон сургах биш, сурагчдад ёс зүйн боловсрол эзэмших арга ухаанд өөрийгөө дайчлан суралцах түүнийг өөрөө болон хамтран бүтээх улмаар дадуулан хэвшүүлэх таатай нөхцөл боломжийг нь бүрдүүлж өгөх
- Ёс зүйн боловсрол эзэмших арга ухааныг өөрөө бүтээнэ хэмээн сурагчдаа зөнд нь орхилгүй, суралцах үйлийн шинжийг дагуулан сургах, үлгэр дуурайл үзүүлэх, зөвлөх, туслах, дэмжих
- Сурагчдад өөрийн болон бусдын алдаанаас суралцах, бусадтай хамтарч ажиллангаа суралцах, сурч мэдсэнээ хамтдаа хэрэгжүүлэх боломж олгох
- Сурагчийн хөгжлийн онцлогоос үүдсэн ялгаатай байдлыг үгүйсгэх биш түүнийг дэмжсэн, түүнд нийцсэн арга ашиглаж тэгш байдлыг нь хангах

Сургалтын хөтөлбөрийн үнэлгээний зарчим:

- Сурагчдад ёс суртахууны хэм хэмжээ төлөвшиж буй үйл явцын өөрчлөлт болон түүний дадал хэвшлийг үнэлэх
- Сурагч ёс зүйн боловсрол эзэмших арга ухааныг өөрөө болон бусадтай хамтран бүтээж буй үйл явцыг илрүүлэх, зөв залах, зөвлөн туслах, дэмжих
- Үнэлгээ нь сургалтын хөтөлбөрийн агуулга, арга зүй, хэрэглэгдэхүүнтэй нийцсэн байх
- Сурагчийн хөгжлийн онцлогоос үүдсэн ялгаатай байдалд нийцсэн, ойлгомжтой байх
- Өөрийн болон хөндлөнгийн үнэлгээний тэнцвэрт харьцааг баримтлах

Гурав. Сургалтын хөтөлбөрийн зорилго, зорилт

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн зорилго нь хүнлэг энэрэнгүй, цэвэр ариун сэтгэлтэй, билиг оюун төгөлдөр, монгол үндэстнийхээ хэл, соёлыг эзэмшсэн, бахархаж хэрэглэдэг, хүндэлж хамгаалдаг, эх орноо эрхэмлэн дээдлэх үүрэг, хариуцлагаа ухамсарласан, хүмүүнлэг нийгмийг цогцлоон байгуулах ирээдүйн монгол иргэнийг өсгөх, хүмүүжүүлэх, бэлтгэхэд оршино. Сургалтын хөтөлбөрийн зорилгыг дараах зорилтоор хэрэгжүүлнэ. Үүнд:

- Сурагч ёс зүйн хэм хэмжээг танин мэдэж, ёс суртахууныг эзэмших
- Уламжлалт сурган хүмүүжүүлэх ухааны учир утгыг ойлгож, суралцах, судлах үйлдээ мөрдөх
- Бие, хэл, сэтгэлээр үйлдэх сайн үйлийг зуршил болгож, муу үйлийг цээрлэн жигших
- Амьдралын зорилгоо зөв тодорхойлж, түүнд зөв аргаар хүрэх улмаар бие даан амьдрах арга ухаанд суралцах, бусдад үлгэрлэх
- Сурч судлах, хөдөлмөрлөх, бүтээх үйлд шамдах, чин сэтгэлээсээ хандах
- Зөв үзэл бодолтой болж төлөвших, үзэл бодлоо баталж, нотлон, түүндээ тууштай байх
- Асуудлыг ёс суртахууны хувьд зөв, оновчтой шийдвэрлэх, бэрхшээлийг даван туулах
- Гэр бүл, анги хамт олон, нийгмийн өмнө хүлээх үүрэг, хариуцлагаа сайтар ухамсарлах
- Санаа бодлоо нээлттэй илэрхийлэхийн зэрэгцээ, бусдын үзэл бодолд хүндэтгэлтэй хандах
- Нийгмийн харилцаанд зөв оролцох, нийтийн үйл хэрэгт зөв үлгэрлэх, хүмүүнлэг нийгмийг бүтээн байгуулахыг эрмэлзэх
- Эх орон, ард түмэн, хүн төрөлхтний харилцан хамаарал, бүгдийг тэгш хүндлэхийн учир утгыг ойлгож ухаарах
- Хойч үеийнхээ өмнө хүлээх үүрэг, хариуцлагаа гүн ухамсарлаж, алсын хараатай, эв зетэй байж, эх орныхоо болон дэлхий нийтийн хөгжилд хувь нэмрээ оруулах
- Төрийн хуулийг дээдэлж, уламжлалт өв соёл, тогтсон зан суртал, үнэт зүйлсийг эрхэмлэдэг, ёс суртахуунгүй үйлдэл бүрийг тэвчдэг иргэн болж төлөвшихөд оршино.

Дөрөв. Сургалтын хөтөлбөрийн агуулга

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн агуулга нь түүний зарчимд тулгуурласан дараах шалгууртай. Үүнд:

- Хувь хүний хэрэгцээ
- Нийгмийн бодит байдал
- Нийгмийн захиалга
- Бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын зорилго, агуулга

Сурагчид хувь хүний хэрэгцээ, нийгмийн захиалгад суурилсан ёс зүйн ойлголт ухагдахууныг хүний амьдралын болон нийгмийн бодит байдал, сурагчийн хөгжилд нийцүүлэн илэрхийлсэн хэм хэмжээгээр дамжуулан танин мэдүүлж, дадуулж улмаар хэвшүүлснээр тус сургалтын хөтөлбөрийн зорилгод хүрнэ.

Сургалтын хөтөлбөрийн агуулга нь бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын түвшинд сурагчдын эзэмшвэл зохих ёс суртахууны хэм хэмжээ буюу мэдлэг, чадвар, дадал бөгөөд тэдэнд төлөвшвөл зохих ёс суртахууны дүр зураг мөн. Түүнчлэн тус хөтөлбөрийн зорилго, зорилт, агуулга нь монгол хүний дүр төрх, үнэт зүйлийг тодорхойлно.

Сургалтын хөтөлбөрийн агуулга нь бүхэлдээ өөрийг бус бусдыг эрхэмлэдэг, бусдыг бус өөрийгөө судалж танин мэддэг монголын уламжлалт өв соёлд тулгуурлаж буй юм. Монгол өв соёл бол ёс зүйг чухалчилдаг бөгөөд “хүн”-ийг ёс суртахуунаар нь тодорхойлдог. Монгол хүний үнэт зүйл ёс суртахуунд нь оршдог. Агуулгын мөн чанар нь сурагч сэтгэлээ хянах, засах, хөгжүүлэх явцдаа бусад хүнтэй улам бүр зөв харилцаж сурахад чиглэнэ. Сурагч бусад хүнтэй зөв харилцвал хүн өөртэй нь зөв харилцаж улмаар өөрөө аз жаргалтай байж, бусдад амар амгаланг бэлэглэнэ. Ингэснээр гэр бүл, анги хамт олон, сургуулийн орчинд

амар амгалан, аз жаргалтай болж улмаар хүмүүнлэг нийгмийг бүтээдгийг танин мэднэ. Агуулга нь ёс зүйн боловсролыг эзэмших арга ухаанд сурагч өөрийгөө дайчлан суралцах, түүнийг өөрөө болон бусад сурагчтай хамтран бүтээх улмаар дадал болгож хэвшүүлэхэд хөтөлнө.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн агуулга нь анги ахих тусам өргөсөн гүнзгийрсэн, сурагчийн хөгжлийн үе шат, учир шалтгааны уялдаа холбоогоор дараалж, тасралтгүй давтагдсан, өөр хоорондоо залгамж холбоо бүхий бүтэцтэй. Сурагч бүрийн эзэмшвэл зохих ёс суртахууны мэдлэг, чадвар, дадал нь сурагчийн хөгжлийн үе шатад нийцсэн, тэдний оюун ухааны үндсэн чанарын түгээмэл, адил талыг хадгалсан, хөнгөнөөс бага багаар ахиулан гүнзгийрч өргөссөн бүтэцтэй.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн агуулгыг сурагчид судалснаар өөрөө өөртэйгөө ажиллаж, сэтгэлийнхээ үйл хөдлөл бүрийг ажиглан тодорхойлж, оюун билгийн агуу, хязгааргүй, хүчирхэг хөдөлмөрийг хийж бүтээж буй учир ихээхэн ач холбогдолтой.

Сургалтын хөтөлбөрийг сурагч судалснаар өөрийгөө таньж мэдэн, зөв сэтгэлээ улам хөгжүүлж, бусдыг ойлгон хүндэтгэх, баярлуулах, уучлах, анхаарч халамжлах, асрах энэрэх, бусдад талархах, хамтран ажиллах, харилцан суралцах улмаар амьдарч буй орон нутгийн, улс орны, цаашлаад дэлхийн хүн ардыг амар амгалан, аз жаргалтай амьдруулахад хувь нэмрээ оруулж, өөрөө аз жаргалтай байх, өрөөл бусдад аз жаргал бэлэглэх чин хүсэл тэмүүлэлтэй, хариуцлагатай иргэн болж хүмүүжиж төлөвшинө.

Бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын агуулгыг гурав ангилна. Үүнд:

- Өөрийгөө таньж, хөгжүүлэе
- Бусдыг хүндэлж, баярлуулъя
- Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя

“Өөрийгөө таньж, хөгжүүлэе” агуулга нь гэм алдаагаа сэтгэлээсээ эхэлж таньж засах, өөрт байгаа болон бий болгох зөв зан чанараа танин мэдэж, хөгжүүлэх мөн чанартай. Тус агуулга нь сурагч өөрийгөө таньж, хөгжүүлэх агуулгаас гадна эв эеийг эрхэмлэх, нөхөрсөг байх, эрдэм номоо хичээн сурах зэрэг хувь хүний эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадлыг агуулна. Мөн сурагчид бие, хэл, сэтгэлийн буян нүглийн үйлийг ялган таньж, буяны үйлийг дадуулан хэвшүүлэх, нүглийн үйлийг тэвчих арга ухаанд суралцана.

“Өөрийгөө таньж, хөгжүүлэе” агуулгыг судалснаар сурагчид өөрсдийгөө хүн гэдэг талаас нь судалж, мэдрэмж, сэтгэлээ танин мэдэж, гэм алдаагаа эргэцүүлэн тунгаан бодож, зөв ойлгож ухаарах нь бие, хэл, сэтгэлээрээ зөв үйлдэл хийх, өөрийгөө үнэлж дүгнэх, таатай, таагүй, мэдрэмжүүдээ зөв зохицуулах чадвар эзэмших урьдчилсан нөхцөл болдог төдийгүй нийгэмд бие даан хариуцлагатай амьдрах үндэс суурь гэдгийг ойлгож мэднэ.

Мөн сурагчид бага наснаасаа ёс зүйн хэм хэмжээтэй танилцаж улмаар хийж буй үйлдэл, хэлж буй үг, бодож буй бодлоо хором бүр ажиглан хянасны үндсэн дээр аливаа үйлдлийг зөв сэтгэлээр хийж улмаар сэтгэлээ тогтмол зөв байлгах, зөв үг, үйлдэл илэрхийлэх, зөв шийдвэр гаргах зэргээр зөв үнэлэмжтэй болно. Сурагчид өөрийнх нь хэрэгцээ үл хангагдах, үзэл бодол зөрчилдөх улмаар маргаан үүсэх, амьдралд нь саад бэрхшээл тулгарах тохилдолд хүч хэрэглэхгүйгээр зохицуулах, бусадтай еелдэг зөөлөн, нэр төрийг нь хүндэтгэж харилцахын учир шалтгааныг ухаарч, тэдний сэтгэл хөдлөлийн мэдрэмжүүд, хэрэгцээг харгалзан үзэж харилцаж сурна. Сурагч өөрийн мэдрэмж, гэм алдаа, зөв зан чанар болон үлгэр дуурайл болох найз нөхөд, хүмүүсийг танин мэддэг болно. Өөрийгөө таних нь бусдыг ойлгох, бусадтай харилцан ярилцаж, үзэл бодол, үйлдэлдээ шүүмжлэлтэй хандах, өөрийгөө үнэлж дүгнэх, бусдад хүлээцтэй, хүндэтгэлтэй хандаж сурах, бие сэтгэлээ тайван байлгаж, бусдыг ялгаварлахгүй харилцаж сурахын үндэс суурь болохыг танин мэднэ.

“Бусдыг хүндэлж, баярлуулъя” агуулга нь нэн тэргүүнд өөрийгөө таньж, хөгжүүлэхийн зэрэгцээ үнэт зүйлийн нэгэн хэсэг болох бусдыг хүндэлж, баярлуулснаар хүндлэл, баяр баясгаланг бусдаас хүртэх боломжийг бүрдүүлэх мөн чанартай. Тус агуулга нь эцэг эх, багш, асран хамгаалагч (цаашид “эцэг эх” гэх), төрөл садан, нутаг усныхан болон ахмадыг хүндлэх, бусдыг ойлгох, зөв харилцах чадвар эзэмших агуулгаас бүрдэнэ. Тухайлбал, сэтгэл хөдлөлөө зөв залах, зөв илэрхийлэхэд суралцах, талархах, бусдыг уучлах, ажил хөдөлмөрийг чин сэтгэлээсээ, үр бүтээлтэй хийх, нийгэмд хамтдаа амьдрахад шаардлагатай зан үйлийг баримтлах талаар судална.

“Бусдыг хүндэлж, баярлуулъя” агуулгад эргэн тойрны хүмүүсийн хэрэгцээ, шаардлага болон тэдний хүнд хэцүү нөхцөл байдлыг танин мэдэх, тохирсон арга, хэлбэрээр идэвхтэй туслах, асрах энэрэх болон ёс зүйн тодорхой сорилтуудыг даван туулах, зөв шийдвэр гаргах чадварууд багтана. Сурагч зөвхөн бусадтай харилцсаны үндсэн дээр өөрийнхөө болон бусдын төлөө хариуцлага хүлээх, асуудлыг бие биеэ харилцан хүндэтгэсний үндсэн дээр даван туулах, шийдвэрлэж сурах, бусдын оронд өөрийг тавьж төсөөлөн бодох, бусадтай санаа бодлоо хуваалцах чадварт суралцана.

Хүрээлэн буй орчин, байгаль, эх дэлхий, мал амьтан болон бусад хүмүүсийн амьдралын бодит байдал түүний утга учир, үнэ цэнг ойлгодог болно. Сурагчид ангийнхаа хүүхдүүдтэй танилцаж, хүүхэд бүрийн ялгаатай байдлыг танин мэдэж, тэднийг тэрхүү ялгаагаар нь ялгаварлах биш, бүх хүүхэдтэй адил тэгш харилцахыг ухаарна. Мөн бусад хүмүүс өөр хоорондоо ялгаатай ч тэднийг хүндэтгэж, зарим тохиолдолд хүлцэх ёстойг ойлгож ухаарна.

“Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя” агуулга нь сурагчид монголчуудын хүн төрөлхтнөөс ялгарах онцлог болох уламжлалт ёс, зан заншлаас судалж мэдэн улмаар эрхэмлэн дээдэлж нандигнах нь хувь хүн, айл гэр, анги хамт олон, сургууль, нутаг усныхны монгол үндэстний дархлааг бататгах учиртайг таниулах мөн чанартай.

Тус агуулга нь монголын уламжлалт нүүдлийн соёл болон баяр наадмын зан үйлийг мэдэж, мал маллах аж ахуйн хөдөлмөр, аж төрөх ёсонд суралцах, удам судраа мэдэх, эрийн гурван наадам, цагаан сар зэрэг баяр ёслолыг ёсчлон тэмдэглэх, гэр бүлийн харилцаа, монголчуудын биет болон биет бус соёлын өвөөс суралцах, үйлийн үр, асрах энэрэх сэтгэл, арга билгийн шүтэн барилдлага, зөв сэтгэлийг бясалгаж, дадуулах зэрэг монгол хүний зайлшгүй таньж мэдэн, ажил амьдралдаа дадал хэвшил болгон мөрдөж эрхэмлэвэл зохих агуулгаас бүрдэнэ.

“Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя” агуулгаар монгол хүний харилцааны соёлын бусдад талархах, бусдыг уучлах, зочлох, зочлуулах ёс, асрах энэрэх, аливаад хүлээцтэй хандах зэрэг хүний суурь, түгээмэл үнэт зүйлсийг учир шалтгаан, зүй тогтлын үүднээс танин мэдэж, дагаж мөрддөг болно. Мөн байгаль дэлхий, мал, амьтныг хайрлан хамгаалдаг монгол ахуй, соёлоос суралцана.

Сурагчид хүн, байгаль, хүрээлэн буй орчинтой өөрийн харилцсан, хийсэн үйлдлүүдээс хамаарч хариу үйлдэл өөрт эргэж ирдгийг ухаарна. Өөрийн үйлдэл, бусадтай харилцах харилцаа болон орчин үеийн нийгмийн асуудлуудын хоорондын уялдаа холбоог харьцуулан тунгааж, ойлгон ухаарна. Сурагч нийтээр тэмдэглэдэг баяр ёслол түүний зан үйлүүдийн учир шалтгааныг мэдэх нь түүнд бусдад хүндэтгэлтэй, хүлээцтэй хандаж сурахад нь тусална.

Сургалтын хөтөлбөрийн агуулга нь сурагчдын гэр бүл, анги хамт олон, сургуулийн дотор болон гадна орчин, улс нийгэмд баримталбал зохих ёс суртахууны хэм хэмжээтэй холбоотой сэдвүүдээс бүрдэнэ. Бага боловсролд “Өөрийгөө таньж, хөгжүүлье”, “Бусдыг хүндэлж, баярлуулъя”, “Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя” агуулга тус бүрээр арав, суурь боловсролд найм, бүрэн дунд боловсролд зургаан бүлэг сэдэв судална.

“Өөрийгөө таньж, хөгжүүлье” агуулга нь сурагч өөрөө өөрийгөө танин мэдэх, бие, хэл, сэтгэлээ засахад чиглэсэн хувь хүний хөгжил, амьдралын, “Бусдыг хүндэлж, баярлуулъя” агуулга нь сурагч бусадтай зөв харилцахад чиглэсэн гэр бүл, анги хамт олон, сургууль, нутаг усныхан, нийгмийн амьдралын, “Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя” агуулга нь сурагч үндэсний онцлогийг танин мэдэхэд чиглэсэн, улс орны амьдралын хүрээг хамарсан сэдвүүдээс тус тус тогтоно.

Тус сургалтын хөтөлбөрийн агуулгаар сурагч сургууль, анги танхим, гэр бүлдээ болон сургуулийн гаднах орчинд, мөн насан туршдаа нийгэмд зөв амьдрах үндэс суурь болсон зөв үзэл бодолтой болох, цаашдын амьдралд зүг чигээ зөв олох, асуудлын бодит байдлыг олон талаас нь бодож тунгаан зөв шийддэг мэдлэг, чадвар эзэмшинэ. Амьдралынхаа туршид баримтлах ёс суртахууны суурь хэм хэмжээг ямагт мөрдөж, буруу бодол, сэтгэлээс ангижрах, таагүй явдал, аливаа зөрчил тэмцлээс урьдчилан сэргийлэх арга замыг танин мэдэж, амьдралдаа хэрэгжүүлдэг болно.

Ёс суртахууны баримтлах дэг журам, үнэт зүйлс, хэм хэмжээ байж, хүмүүсийн нийгмийн амьдралыг удирдаж, зохицуулахаас илүү хүн өөрөө сэтгэлээ хянах нь маш чухал гэдгийг ухаарч, сэтгэлээ ажиглаж хянасны үүднээс аливаад зөв хандах улмаар бусадтай харилцах харилцаагаа зөв тодорхойлох мэдлэг, чадварыг сурагчид эзэмшинэ. Сурагч ёс суртахууны дэг журмыг сахиж мөрдөхдөө бусдын албадлага шахалтаар бус дотоод сэтгэл,

бие, хэлээрээ ямагт зөв үйлдэл хийх эрмэлзэлтэй болно. Орчин тойрны хүмүүст өөрөө ёс суртахуунаар үлгэрлэж, улмаар дагуулах, бусдад тустай хүмүүнлэг үйлийг санаачлан хэрэгжүүлэх чадвартай болно.

Сурагчид хүний амьдралд тулгарч буй асуудал, төрөх үхэхийн учир шалтгаан зэрэг амьдралын бодит байдлыг судалж, түүний хатуу сорилт, шалгуурыг давах сэтгэл зүйн болон ёс суртахууны бэлтгэлтэй болно. Зөв болон буруу сэтгэл хөдлөлөө мэдрэх, таних, бодит нөхцөл байдалд нийцүүлэн зүй зохистой илэрхийлэх улмаар удирдаж сурах, мөн юмс үзэгдлийн учир шалтгааныг танин мэдэх хүсэл тэмүүлэлтэй болно.

Сурагчдын эзэмшвэл зохих ёс суртахууны хэм хэмжээ нь ойлгож ухаарах, судлан шинжилж танин мэдэх, амьдралдаа дадуулж хэвшүүлэх үндсэн үйлүүдээр дамжиж төлөвшинө. Ойлгож ухаарах үйл гэдэг нь хувь хүний болон нийгмийн амьдрал дахь ёс зүйн хэм хэмжээг анхааралтай, зөв бодлоор хичээнгүйлэн сонсож ойлгохыг хэлнэ. Судлан шинжилж танин мэдэх үйл гэдэг нь ойлгож ухаарснаа сэргээн санах, давтах, тунгааж бодох, нарийвчлан судлах, түүнд авах гээхийн ухаанаар хандах улмаар зөвийг нь эцэслэн шийдэж тогтоон танин мэдэхийг хэлнэ. Амьдралдаа дадуулж хэвшүүлэх үйл гэдэг нь судлан шинжилж танин мэдсэнээ өдөр тутмын амьдралын үйлдэлдээ мөрдөж, хэрэгжүүлж улмаар дадуулан хэвшүүлэхийг хэлнэ.

Ёс суртахууны хэм хэмжээ болон түүнтэй холбоотой төрөл бүрийн агуулгыг сурагч зөв суун анхааралтай, зөв бодлоор хичээнгүйлэн сонсож, унших зэргээр өөрийн болгон ойлгож ухаарна. Сурагч ойлгож ухаарсан ёс суртахууны хэм хэмжээг өөрийн үзэл бодолтойгоо харьцуулан эргэцүүлэн бодож тунгаах, судлан шинжилж танин мэдэх, асуулт тавих, хариулт хайж олох, олон талаас нь шинжлэх, ургуулан бодох, төсөөлөх, үнэлэх, дүгнэх, бусадтай хэлэлцэх, учир шалтгаанаар үндэслэх, тайлбарлах, үзэл бодлоо зөв илэрхийлэх, түүнийгээ баталж нотлох зэргээр судлан шинжилж танин мэднэ.

Сурагчид хичээлээ болон бусдыг анхааралтай сонсож, өөрийн үзэл бодлыг болон хүрээлэн буй орчин, цаашлаад хүний амьдралын бодит байдлын талаар эргэцүүлэн тунгааж, судлан шинжилж ийнхүү ойлгож ухаарснаа бага багаар өөрийн мэдрэмж, үзэл бодол, бие, хэл, сэтгэлийн үйлтэйгээ харьцуулж улмаар зөвийг нь амьдралдаа хэрэгжүүлдэг болно.

Сургалтын хөтөлбөрийн агуулга нь сурагчийн ийнхүү эзэмшсэн мэдлэг, чадварыг ерөнхий боловсролын сургуульд суралцах хугацаанд улам бүр гүнзгийрүүлж, дадуулан хэвшүүлэхэд хөтөлнө.

Бага боловсролын агуулгын тойм

Сурагчид бага боловсролын агуулгыг судалснаар монгол өв соёл, ёс зүй, ёс суртахууны суурь мэдлэг, чадвар, дадал эзэмшинэ.

Сурагчид ёс зүй, ёс суртахууны үндэс суурь болсон багшийг дээдлэх, эцэг эх, ахмад настан, бусад хүнийг хүндлэх, баярлуулах, бусдаас уучлал хүсэх, уучлах, бусдад талархах, туслах, эв зетэй байх, бусадтай эелдэг зөөлөн харилцах, биеэ зөв авч явах зэрэг агуулгыг судална. Сурагчид агуулгыг өөрөө өөртэйгөө ажиллаж улмаар олон талаас нь ажиглан судалж, ойлгож ухаарч, дахин давтаж дадал болгох тул агуулга нь анги ахих тусам давтагдан өөр хоорондоо нягт уялдаа холбоотой байна.

Бага ангийн сурагч нь мэндлэх, эрдэм ном хичээнгүйлэн сурах, сайн сурагч болох, багшийг дээдлэх ёсноос суралцана. Мөн сурагч өөрийн мөн чанар, буян нүглийн үйлийг ухаарахын дээр эцэг эх, төрөл садан, нутаг усныхан болон өөрөөс ахмад хүнийг хүндэлдэг, найзуудтайгаа зөв нөхөрлөдөг, бусад хүн өөрт ачтайг ойлгодог, бусдад талархдаг, баярлуулдаг, уучлал хүсэж чаддаг, уучилдаг, эв зэийг сахиж, ажилсаг хөдөлмөрч байхыг эрхэмлэдэг, зөв шийдвэр гаргадаг, бэрхшээлийг сэтгэлээрээ даван туулдаг, дотоод сэтгэлээ хөгжүүлдэг болох агуулгыг судална. Сурагчид идээ ундааг зүй зохистой хэрэглэх болон зочныг хүндлэх ёс, цагаан сарын ёс заншил, эрийн гурван наадмын дэг ёсноос суралцах, таван хошуу малаа ялган нэрлэх агуулгыг судална.

Тухайлан дурдваас, сургуульд анх элссэн сурагчийн “Иргэний ёс зүйн боловсрол”-ын эхний хичээлийн зорилго нь зөв мэндэлж сурах юм. Сурагчид бусадтай чин сэтгэлээсээ зөв мэндлэх нь бусдад сайхан сэтгэгдэл төрүүлж, баяр баясгалан бэлэглэж, бусад хүнийг хүндлэх, эелдэг найрсаг харилцахын үндэс болдгийг танин мэднэ. Мөн өдөрт олон удаа уулздаг хүнтэй хэрхэн мэндлэхээс эхлэн ялгаатай орчин нөхцөлд хэрэглэх мэндийн үг

хэллэгийг мэдэж улмаар зөв хэрэглэх, хүнийг үл ялгаварлан адил тэгш хандаж мэндлэх зэргээр сургуулийн дотор болон нийгмийн бусад орчинд бусадтай зөв мэндлэхэд суралцана.

Сурагч хүн зөв мэндэлж сурахаас гадна эрдэм номд шамдаж, сайн сурагч болохыг эрмэлзэх учиртай. Сайн сурагч болохын тулд эрдэм ном хичээнгүйлэн сурах ёсноос суралцана. Сурагч номын ширээндээ зөв суух, хичээлээ анхааралтай сонсох, санахыг ойлгож мэднэ. Анхааралгүй сонссон тухайн өдрийн хичээл үр дүнгүй болох бөгөөд дараа дараагийн хичээл ч үр дүнгүй болж, хичээл нь сурагчид үр өгөөжөө өгөхгүй сурлагаар хоцрогдож эхэлдгийг, мөн бусад хүний яриаг ч сайн ойлгохгүй болдгийг ухаарна. Харин хичээлээ анхааралтай сонсож сурвал энэ нь эрдэм ном сурахын төдийгүй бусдын үгийг сонсож сурахын үндэс суурь болдгийг ойлгож ухаарна.

Сайн сурагч болоход дан ганц эрдэм ном сурах ёсноос суралцах нь хангалтгүй. Сурагчийн эрдэм багшаас төрдгийг ойлгож ухаарах учиртай. Сурагч эрдэм номд хөтөлж буй багшаа дээдлэхгүй бол хичээлээ сайн сурахгүйг танин мэднэ. Хүүхэд эхээс мэндлэхдээ л эрдэм ном сурчихсан төрдөггүй бөгөөд эрдэм номыг бусад хүнээр зайлшгүй заалгах хэрэгтэй байдаг. Сурагч багшийн ач тусаар, багшийг дээдэлснээр л эрдэм ном сайн сурч, хүмүүждэг, мөн бусадтай зөв харилцахын эхлэл нь багшийг дээдлэхээс эхэлдгийг танин мэдэх агуулгыг судална. Энэ нь улмаар багшийг нийтээр хүндлэхийн үндэс суурь болж, багшийн нэр хүнд нийгэмд өсөхөд бодитой хувь нэмэр оруулах нөхцөл бүрдэнэ. Сурагч багшийг дээдлэхийн сацуу, эцэг эх, ахмад настан, бусад хүнийг хүндэлдэг болох агуулгыг судална.

Сайн сурагч болохын нөгөө тал нь үг, сургаал сонсож сурах юм. Сурагч багш, эцэг эх, ахмад настны үг, сургаалыг сонсож сурах учиртайг ухаарна. Хүүхэд эхээс төрөөд л өөрөө өөрийгөө өсгөдөггүй, бие дааж амьдарч чаддаггүй, мэдээ орсон үеэс эхлэн бусдын хэлж, сургаснаар хүмүүждэг учир хүүхэд багаасаа багш, эцэг эх, ахмад настны үг, сургаалыг сонсох учиртай. Сурагч алив үйлийг тэдний үг, сургаалыг сайтар сонсож түүний дагуу хийвэл санасан үр дүндээ богино хугацаанд хүрч чадна гэдгийг ойлгож ухаарна. Мөн сайн сурагч тэдний хэлсэн үг, сургаалыг өдөр бүр дахин давтан санаж, бодож, тунгааж, сургаалыг нь биелүүлж, дадуулж, хэвшүүлэхийн төлөө хөдөлмөрлөдөг. Харин хориглосон үйлдлийг тэвчихийг эрмэлздэг. Иймд үг, сургаал сонсох нь өөрийн зөв, буруу үйлдлийг ялган танихад тустайг сурагч ойлгон ухаарах агуулгыг судална.

Бага ангийн сурагчид эцэг эх, багш нарынхаа хэлж захиж, зааж сургаж буй үгийг анхааралтай сонсож, өөрийн төлөө хэлсэн үгэнд нь талархаж, хэрэгжүүлж биелүүлэхийг чармайдаг болно. Харин тэдний хэлсэн үг, сургаалын эсрэг утгатай бодол, үг, үйлдлээс зайлсхийж, жигшдэг болно.

Мөн сайн сурагч болоход сурагч өөрийгөө сайтар танин мэдэх нь маш чухал. Сурагч эхлээд өөрийгөө танин мэдвэл бусадтай зөв харилцах үндэс суурь бүрдэнэ. Хүн амьдрал, ахуйн энгийн зүйлээс эхлэн агуу их үйлийг бүтээж чаддаг. Хүн төрөлхтний бүтээсэн агуу их үйлийг бидэнтэй адил хүн эрдэм номд сурч боловсрон, хичээн зүтгэж, оюунаа онцгой сайн хөгжүүлсний үр дүнд бүтээсэн. Иймээс сурагч өөрийгөө зөв үйл хийхийн төлөө чиглүүлж, залбал өөрт болон бусдад ач тустай, агуу их үйлийг бүтээж чадна улмаар эрдэнэт хүн болж төрсний хэрэг бүтдэгийг ойлгож ухаарах агуулгыг судална.

Сайн сурагч болохын дараагийн алхам бол хүний сайн муу үйл болох буян нүглийн үйлийг ялган танин мэдэж, буяны үйлийг үйлдэхийг эрмэлзэх, нүглийн үйл хийхийг тэвчих юм. Хүний муу үйлийг сайн үйл хэмээн буруу ойлгосноор амьдралд болон цаашдын эрдэм ном сурах үйлд бэрхшээл тулгарахыг сурагч ойлгож ухаарна. Сурагч буян нүглийн үйлийг ялган таньж мэдсэнээр бусад хүнийг хүндлэх, баярлуулах нь өөрийн хийвэл зохих үйл болохыг ойлгож ухаарна.

Сурагч эцэг эх, ахмад настан, бусад хүнийг чин сэтгэлээсээ хүндлэх, баярлуулахад суралцана. Нялх балчир хүүхдэд эцэг эхийн асаргаа, халамж, энэрэл, нигүүслийн хүчээр л амьдрах, өсөж торних боломж бүрддэг. Мөн бусдын хэлж, сургаснаар хүмүүждэг учир тэднийг хүндэлж, баярлуулж, уучлал хүсэж, бусад хүнийг уучилж, бусдад талархаж, туслах учиртай. Бусад хүнийг хүндэтгэж, баярлуулах нь бусадтай ойлголцох, зөв харилцах, эв эеийг хичээхэд тустай бөгөөд мөн бусдаас суралцаж буй юм. Сурагч тэдний ачийг нь санаснаар л хүндэлж чадна гэдгийг ойлгож ухаарах агуулгыг судална. Эхээс төрсөн мөчөөс эхлэн, сургуульд орох хүртэл асарч халамжилсан тэдний ачийг өдөр бүр сэтгэлдээ санаж улмаар хүндэтгэлийн үгээр харилцаж, биеэр хүндэтгэсэн үйлдэл үзүүлж сурна. Тэднээр хүндлүүлэхийг хүлээлгүй, өөрөө эхэлж тэднийг хүндэлж сурна, тэдний хэлсэн зөв үг,

шаардлагыг зүй зохисоор уриалгахан хүлээн авч, биелүүлж сурна. Уламжлал ёсоор өөрөөс нэг насаар ах бол эхлэн мэндлэх, удаах суудалд суух зэргээр өөрөө эхэлж бусад хүнийг хүндэлснээр хүнээр хүндлүүлдэг ёсноос суралцана.

Багш, эцэг эх, ахмад настан, найз нөхөд, ах эгч, дүү нарынхаа сайн зан чанар, үг, үйлдлийг анхааралтай ажиглаж, нэг нэгнийхээ сайн талыг гэр бүлдээ болон ангидаа хэлэлцэн ярилцаж, сайшаан дэмжиж, урам зориг өгч, бусдын сайн үйлээс үлгэр авч өөртөө хэвшүүлэхийг эрмэлзэхийн зэрэгцээ өөрөө бусдад үлгэр жишээч байхыг ямагт хичээхэд суралцана.

Бусад хүнийг хүндлэх, баярлуулах, талархах нь зөвхөн үгээр илэрхийлдэг зүйл биш, инээмсэглэл, хүмүүстэй эелдэг харилцах, бусдад хандах хандлага, бие, хэл, сэтгэлийн үйлдэл, эрдэм ном сурахад бүхий л чадлаараа хичээж буй байдлаар ч илэрдгийг сурагчид танин мэдэж, хэрэгжүүлнэ. Сурагчид нийгмийн хариуцлагатай байх нь хүндэтгэл дээр суурилж харилцахаас эхлэх бөгөөд ёс суртахууны хариуцлага нь хариу нэхээгүй тусаас урган гардгийг ойлгож ухаарна. Бусад хүмүүс өөрт ач тустай болох, бусдад туслахын зайлшгүй шалтгааныг ухаарч, тусламж хэрэгтэй хүмүүсийг асарч энэрэх, туслах үйлд суралцана.

Бага боловсролын агуулгаар сурагчид өөрийгөө танин мэдэх, дотоод сэтгэл, мэдрэмж, өөрийн үзэл бодлоо илэрхийлж чаддаг болох, үүн дээр суурилан сэтгэлээ зөв залж, магтаал, сайшаал, зэмлэлийг зөв хүлээн авч сурах улмаар өөрийгөө үнэлж чаддаг болно. Түүнчлэн шинэ мэдлэгийг өмнөх мэдлэгтэйгээ холбож ойлгох, цэгцлэх чадвартай болно. Бага боловсролын агуулгыг хавсаргав. (Нэгдүгээр хүснэгт)

Суурь боловсролын агуулгын тойм

Сурагчид суурь боловсролын агуулгыг судалснаар монгол иргэн болж хүмүүжиж төлөвшинө. Дунд ангид сурагч хүний мэдрэмжийг танин мэдэх, сэтгэл хөдлөлөө хянах, зөв залах, үйлдлээ хянаж, ухамсарлах, ураг удмаа мэдэхийн ач тусыг ойлгож ухаарах, амьдралын зорилгоо зөв тодорхойлох, түүнд зөв арга замаар хүрэх, уужим, агуу ухаантай болох, төв шулуун зан төрхийг эрхэмлэх, төрийг дээдлэх, амар амгалан, аз жаргалтай байхын тулд бясалгал, үйлийн үр, асрахуй энэрэхүй сэтгэлийг танин мэдэх, дадуулах, үндэсний хувцсаа өмсөх, таван хошуу малаа өсгөн үржүүлэх, уламжлалт өв соёл, баяр наадмын зан үйлээс суралцах агуулгыг судална.

Сурагч бие, хэл, сэтгэлийн үйлдлээ эс хянаснаар буруу сэтгэлдээ хөтлөгдөн буруу бодол төрүүлж улмаар хэлж буй үг, харилцаа нь буруу үг, харилцааг бий болгож, биеийн үйлдэл нь өөрт болон бусдад тааламжгүй мэдрэмж төрүүлдгийг танин мэднэ. Сурагч сэтгэлдээ бодож буй, хэлээрээ ярьж буй, биеэрээ үйлдэж буй үйл бүхэн нь бусдад, нийгэмд нөлөөлдөг тул ганцаараа биш бүх нийтээрээ зөв үйлдэлд суралцахын ач тусыг ойлгож, бусдын тусын тулд нийгмийн төлөөх хүмүүнлэг үйл хийж сурна. Иймээс сурагч бие, хэл, сэтгэлийн үйлдлээ тогтмол хянадаг болж улмаар зөв залж сурна.

Сурагчид хүн бүр аз жаргалтай байхыг хүсдэг, зовохыг хүсдэг нэг ч хүн байдаггүйг мэдэж улмаар хүн хэрхэн аз жаргалтай болдгийг ойлгож ухаарна. Нүдээр гоё сайхныг харах, чихээр чимэгтэй сайхныг сонсох, хэлээр шимтэй сайхныг амтлах, хамраар таатай, сайхныг үнэрлэх, биеэр тааламжтай, сайханд хүрэлцэн мэдрэх нь таван мэдрэхүйгээс амсаж буй хүний аз жаргал юм. Таван мэдрэхүйгээс амсаж буй аз жаргал нь гадна орчны юмс үзэгдэлтэй заавал холбоотой байдаг. Бид нүдээрээ сайхныг харж баясъя гэвэл заавал гоё сайхан зүйл харах, чихээрээ сайхныг сонсъя гэвэл зайлшгүй чимэгтэй зүйл сонсох зэргээр заавал гадна орчны юмс үзэгдэл байх шаардлагатай болдог. Таван мэдрэхүйгээс амсаж буй аз жаргал нь хүнд хэрэгтэй ч энэ төдий жаргал батгүй, хангалтгүй. Таван мэдрэхүй нь хэчнээн жаргалтай байлаа ч дотоод сэтгэлдээ хүн зовбол уг хүн зовлонтой болно. Монголчууд биеийн зовлонгоос сэтгэлийн зовлон хэцүү гэдэг. Учир нь дотоод сэтгэлийн зовлон хүний таван мэдрэхүйн жаргалаас илүү хүчтэй байдгийг сурагчид ойлгож ухаарах агуулгыг судална.

Зарим хүмүүс гадна орчноос бий болдог таатай мэдрэмжийг төрүүлэхийн тулд архи, тамхинд дурлаж, хар тамхи татаж, мөрийтэй тоглоом зэргийг тоглож бусармаг явдлаар явж буй нь таван мэдрэхүйн аз жаргалыг чухалчилж, түүнд хөтлөгдөж байгаа хэрэг болно. Хүн тансаг орон байранд амьдрах, мөнгөтэй, алдар нэртэй байх нь амьдралд хэрэгтэй ч эдгээр хэрэгцээ нь хүний амьдралд чухалчлах зүйл биш юм. Хүн амьдралын хэрэгцээг чухалчилсан ч хожим нь амьдралынхаа утга учир болох аз жаргалгүй, амар амгалангүй болж, дахин зовлонтой хэвээрээ үлдэх тохиолдол байдгийг танин мэдэх агуулгыг судална.

Хүн гадна орчноос бий болдог таван мэдрэхүйн аз жаргалыг бүрдүүлэхийн төлөө амьдарвал, мөн түүнд ямар нэг аргаар хүрлээ ч аз жаргалтай байж чадахгүй учир энэ нь амьдралын зорилго биш юм. Сурагчид дотоод сэтгэлийн амар амгаланг бүрдүүлэх нь амьдралын зорилго мөн гэдгийг ойлгож ухаарах монгол өв соёлоос суралцана. Хүний бие махбод өвчин эмгэгтэй, оюун ухаан нь хэвийн бус бол амьдралын зорилгодоо хүрэхэд бэрхшээлтэй учир сурагч эрүүл чийрэг бие бялдартай, саруул ухаантай байх учиртайг танин мэдэх агуулга судална.

Сэтгэлийн амар амгалан хүнд ихээхэн ач тустай, энэ нь гадна орчноос, гадна талаас бий болдоггүй, гагцхүү өөрийн сэтгэлээс бий болдог. Сэтгэлээс бий болохдоо гагцхүү зөв бодлоос бий болдог учир хүн хэдий чинээ зөв бодлыг бодож түүнийг дадуулж сэтгэлдээ төрүүлнэ, өөрийн сэтгэл төдий чинээ амар амгалан болно. Сэтгэлийн амар амгаланг бий болгохын тулд түүнийг бий болгодог зөв бодол өөрт байнга төрж, сэтгэлд тогтмол оршин байхаар дадуулж сурах нь чухал. Хүн зөв бодлыг бодож, бясалгасны үр дүнд л зөв бодол сэтгэлд тогтмол, хүчтэй төрдөг болно. Бясалгалын үр дүнд хүний зөв бодол улам бүр дадал болж, ингэснээр хүнд зөв бодол хэдий чинээ төрнө, өөрийн сэтгэл төдий чинээ амар амгалантай байдгийг ойлгож ухаарах агуулгыг судална. Сурагчид төвлөрч мөн ажиглан эргэцүүлэх бясалгалыг дадуулахад суралцана.

Сурагч тулгарсан бэрхшээлийг дагаж сэтгэлээр уналгүй түүний зөв, оновчтой гарцыг олж чадах уужуу, агуу ухааныг өөртөө төрүүлэх агуулгыг судална. Хүний үгийг гүйцэд сонсохгүйгээр хариу үйлдэл илэрхийлж байгаа нь уужуу, агуу ухаан дутаж буйн шинж юм. Тиймээс хүний үгийг гүйцэд, тэсвэр тэвчээртэй сонсож, үг нь бодит байдалд нийцэж байна уу, үгүй юу гэдэгт авах гээхийн ухаанаар хандах нь уужуу, агуу ухааныг өөртөө төрүүлэхийн нэг арга болохыг ойлгож ухаарна.

Сурагч бусдын үг, үйлдэлд хүлээцтэй, нухацтай хандаж, ямагт зөв зөөлөн үг хэллэгээр ярьж сурна. Бусдын зүгээс өөрт болон өөр хоорондоо ярьж буй таагүй үг хэллэг, үйлдэлд уурлаж бухимдах биш, харин учир шалтгааныг нь олж, бодож тунгаасны эцэст өөрийн санал бодлоо зөв зөөлөн үгээр тайван дөлгөөнөөр хэлж, эвлэрэх талыг ямагт барьж сурна. Хатуу ширүүн, зохисгүй үг хэллэг хэлэхгүй байхыг өөрөө хичээн үлгэрлэж, бас бусдад зөвлөж сурах агуулгыг судална.

Сурагч нь хүнд буй өчүүхэн амар амгалан ч зайлшгүй буяны үйлээс, сайн үйл хийсний үр дүнд ирдэг, өчүүхэн бэрхшээл зовлон ч нүглийн үйлээс, муу үйл хийсний үр дүнд гардаг нь гарцаагүй гэдэг байгалийн хууль жам ёс, бодит байдлыг танин мэднэ. Өөрөө зөв сэтгэлтэй, зөв үйлдэлтэй, зөв харилцаатай болсноор л хүн аз жаргалтай байж, бусдад аз жаргал бэлэглэдгийг танин мэдэхийн зэрэгцээ сурагч амар амгалан, аз жаргалтай байхын тулд үйлийн үрийг ойлгож ухааран улмаар мөрдөх монгол өв соёлоос судална.

Сурагч бусад хүнийг асрах энэрэх сэтгэлийг өөртөө төрүүлэх агуулгыг судална. Асрахуй энэрэхүй сэтгэлийг бясалгаж, өөрийн сэтгэл болон бусад хүнийг аз жаргалтай болгосноор зовлон бэрхшээлийн уг шалтгааныг арилгаж, аз жаргалын уг шалтгааныг бий болгоно. Асрахуй энэрэхүй сэтгэлийг бясалгаснаар дотоод сэтгэлийн амар амгаланг бий болгох агуулгыг судална.

Сурагчид өөрсдөө сайн үйл хийх, аливаад нухацтай хандах, хичээл зүтгэлтэй, хөдөлмөрч байх, гэр бүл, найз нөхөд, сургууль, багшийнхаа өмнө хүлээх үүрэг, хариуцлагаа ухамсарлахын зэрэгцээ бие даах нь аливааг өөрөө хийх чадвар бөгөөд сурагчаас хариуцлага нэхдэгийг ойлгож ухаарах агуулгыг судална. Суурь боловсролын агуулгыг хавсаргав. (Хоёрдугаар хүснэгт)

Бүрэн дунд боловсролын агуулгын тойм

Сурагчид бүрэн дунд боловсролын агуулгыг судалснаар эх орныхоо эзэн монгол хүн болж төлөвшинө. Ахлах ангийн сурагчид бусад хүнийг болон орчныг мэдрэх, гэр бүлийн харилцаанаас суралцах, гэр бүлийн аз жаргалыг бий болгох, ирээдүйн эцэг эхийн гэр бүлийн өмнө хүлээх үүрэг, хариуцлагыг ухамсарлах, удам судраа танин мэдэх, сахих, хамгаалах, мэргэжлийн ёс зүйг танин мэдэх, зөв сэтгэлийн ач тус, буруу сэтгэлийн хорыг ухаарах, буруу сэтгэлийг хорих, өөрийн гэмийг, харин бусдын эрдмийг харж сурах, эх оронч үзэлтэй байх, монгол гэр, цаг тоолол, монгол аж төрөх ухаан болон газар усны нэр домгийг танин мэдэх, монголчуудын соёлын биет болон биет бус өв, номын соёлоос суралцах, түүгээр бахархах, хадгалан хамгаалахад суралцах, арга билиг, шүтэн барилдлага, гүн үзэл, дөрвөн үнэний мөн чанар, агуулгыг судална.

Сурагчид билиг нь юмсын мөн чанарыг мэдэж буй ухааныг, арга нь энэрэн нигүүлсэх сэтгэл тэргүүтэй билгийг чиглүүлдэг ухамсар болохыг судлан танин мэднэ. Улмаар арга билгийг дадуулснаар хүний дотоод сэтгэл хөгждөг, ингэснээр хүн аз жаргал, амар амгалантай болж, цаашлаад гэр бүл, сургууль, нийгэмдээ сайн сайхныг бүтээх боломж бүрдэхийг ойлгож ухаарах агуулгыг судална.

Хүн буруу сэтгэлийн үүднээс аливаад хандаж, зовлон, бэрхшээл, таагүй байдлыг өөрөө өөртөө бий болгодог. Буруу сэтгэлийн хор уршигт хэрүүл тэмцэл, хүний бие, сэтгэлийн шаналал, зовлон зэрэг багтана. Буруу сэтгэлд автах даруйд хүн сэтгэлийн амар амгалангаа алдаж, сэтгэлийн шаналал, зовлонд унадаг. Өөрөө буруу сэтгэлд автан, сэтгэл нь шаналж зовоод зогсохгүй хожим хойно өөрөө зовлон амсах үйлийг хураадаг. Өөрөө үйл хураагаад, аз жаргал амар амгалангаа устгаад зогсохгүй өөрт болон бусдад, цаашлаад ойр орчны хүмүүст таагүй мэдрэмж төрүүлдэг. Түүгээр үл барам буруу сэтгэлд автсан бол түүнээсээ гарахын тулд дахин буруу алхам хийж, буруу шийдвэр гаргаж улмаар бусдад болон нийгэмд таагүй байдал үүсгэхээс хэтэрч, өөрт болон бусдад хортой үйлдэл хийж эхэлдэг. Ингэснээр өөрөө болон бусад хүн өвдөх зэрэг маш олон таагүй зүйлтэй тулгарах, өнөө үед олноор гарч буй гэмт хэрэг, хэрүүл тэмцэл, зодоон цохион, хүчирхийлэл, хуйвалдаан бүгд буруу сэтгэлийн хор уршгаас гарч буйг сурагчид ойлгож ухаарах агуулгыг судална.

Буруу сэтгэлийг хорих даруйд сэтгэлд амар амгалан, аз жаргал бий болж, ингэснээр ирээдүйд өөрөө аз жаргалтай, амар амгалантай байх буяны үйлийг хураана. Үүгээр зогсохгүй орчин тойрны хүмүүст таатай мэдрэмжийг төрүүлнэ. Цаашлаад буруу сэтгэлийг хорьё гэдэг зөв бодол төрж, зөв бодлын үүднээс хэлж буй үг, мөн биеийн үйлдэл зөв болж, ингэснээр бусад хүнийг баярлуулсан, бусдад тус болсон, өөрт болон бусдад амар амгаланг бий болгосон үйлдэл хийж чаддаг болно. Улмаар буруу сэтгэлийг хорьсноор хүн бүрийн хүсдэг аз жаргал бий болно. Аз жаргал, амар амгаланг бүтээхэд хүнээс өөрөөс нь голлон хамаардаг, хамгийн хүчтэй амар амгалан бол дотоод сэтгэлийн амар амгалан бөгөөд буруу сэтгэлийг хорьсноор л үүнийг бий болгоно гэдгийг сурагч ойлгон ухаарч улмаар дадуулж, хэвшүүлэх агуулгыг судална.

Сурагчид сав ертөнц шүтэлцэж үүсдэг, сав ертөнц бий болоход түүнд амьдрах амьд амьтан буюу шим ертөнц түүнд шүтэлцэж бий болдог улмаар эдгээр ертөнц өөр хоорондоо харилцан шүтэлцэж оршдог. Аливаа зүйл оршин тогтнож байгаа нь бусад юмсад шүтэлцэж оршиж буйгаас биш дангаар, өөрөө бүтэж бий болдоггүйг ойлгож ухаарна. Үүнийг өнөөгийн физикийн шинжлэх ухаан түүний хүрээний зарчим, үр дүн бэлхнээ харуулж буйг танин мэднэ. Сурагч дангаар, цаанаасаа бүтсэн юмс байдаггүй, аливаа юмс шүтэн барилдаж бий болдгийг танин мэдэх агуулгыг судална.

Эх орон, хүн төрөлхтөнд ач тустай иргэн байхын үндэс нь ёс суртахуунтай, гэр бүлдээ халамжтай, хариуцлага, сахилгатай, мэргэжил боловсрол эзэмшиж, ажил хөдөлмөр эрхлэх явдал мөн гэдгийг ухаарна. Ахлах ангийн сурагчид эх орон, үндэстний түүх соёлоо мэддэг, бахархдаг, үнэлдэг, хамгаалдаг, монгол эх орноо гэсэн халуун сэтгэлтэй болж хүмүүжнэ. Сурагчид бидний оршин суугаа, амьдарч буй газар нутаг бол миний эх орон, амьдралын туршид ивээж тэтгэдэг зүйл бол эх орон мөн гэдгийг ойлгож ухаарах агуулгыг судална.

Сурагч монгол иргэний хувьд төрийн бичмэл хууль, дүрэм журам, ардын бичигдээгүй ёс заншлаа даган мөрдөж, олон нийтэд үлгэр дуурайл үзүүлж, шударга ёсыг хөхиүлэн дэмжихийн тулд хүчин чармайлт гаргаж, үүргээ ухамсарлаж, бусад хүнийг дэмжиж, түүнд тусалж, бусдын гэр бүл, сургуулиа хүндэтгэж улмаар улс орныхоо хөгжилд хувь нэмрээ оруулдаг иргэн болж төлөвшинө.

Мөн сурагчид хүн бүр ёс суртахуунтай байвал гэр бүл, анги танхим, сургууль, улс орон, цаашлаад дэлхий нийтээр амар амгалан оршихыг ойлгож ухааран, бусад хүнийг аливаа хэлбэрээр ялгаварлалгүй, бусдад хүнлэг энэрэнгүй, тэгш ханддаг болж улмаар хүн төрөлхтний өмнө хүлээх үүрэг, хариуцлагаа ухамсарлана. Нийгмийн гишүүний хувьд эелдэг зөөлөн, хүнлэг энэрэнгүй сэтгэлтэй байж, эв эеийг сахидаг, бусдад анхаарал тавьдаг, нийгмийн харилцаанд хувь нэмрээ оруулдаг иргэн болж, оршин амьдрахын хувьд амьтныг энэрэн хайрлаж, байгальтай зохистой харилцах, хайрлан хамгаалах хандлагатай болж хүмүүжнэ. Бүрэн дунд боловсролын агуулгыг хавсаргав. (Гуравдугаар хүснэгт)

Тав. Сургалтын хөтөлбөрийн арга зүй

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн арга зүй нь сурагчдад ёс суртахууны хэм хэмжээг дадуулж хэвшүүлэхэд чиглэнэ. Арга зүй нь агуулгыг тоочин заах, дурдах, номлон сургах уламжлалт арга зүйгээс ялгаатай. Сургалтын арга зүй нь ёс зүйн боловсрол эзэмших арга ухааныг сурагчид өөрсдөө хамтран бүтээх, дадуулан хэвшүүлэх таатай нөхцөл боломжийг бүрдүүлэхэд оршино.

Багш хичээл сургалтаа сайтар төлөвлөж хэрэгжүүлэх нь чухал. Багш сургалтын жилийн, бүлэг сэдэв эсвэл дэд сэдвийн, нэгж, ээлжит хичээлийн хөтөлбөр боловсруулна. Ихэнх бүлэг сэдэв нь хэд хэдэн дэд сэдвээс тогтох бөгөөд мөн ихэнх дэд сэдэв хэд хэдэн нэгж хичээлээс бүрдэнэ. Дэд сэдвийг нэгж хичээл, нэгж хичээлийг ээлжит хичээл болгон тодорхойлох нь багшийн мэдэлд байна.

Сурагчид өөр өөрийн хөгжлийн онцлогоос үүдсэн ялгаатайн дээр тус бүрийн онцлогтоо тулгуурлан ёс суртахууны хэм хэмжээ төлөвших үйлийн шинжийг тасралтгүй дагасаар ёс суртахуунтай болох учир агуулгыг олон талаас нь дахин давтан тайлбарлаж утга учрыг нь ойлгуулах, тэднээр дүгнэлт, шийдвэрийг нь гаргуулах улмаар үйлийг дадуулан хэвшүүлэх арга зүйг баримтална. “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийг амжилттай хэрэгжүүлэхэд багш сурагч хоёр өөр хоорондоо харилцан итгэлцэлтэй байхаас гадна багш нь сурагч бүрд эелдэг хандаж, ёс суртахуунаараа үлгэрлэнэ.

Багш нь сурагчийн зөв үйлдлийг дэмжиж ажиллана. Түүнд өөрийнхөө буруу үйлдлээс эмээж зовохгүй зөв үйлдлээ улам бүр дадуулах боломжийг бүрдүүлж өгнө. Сурагчийн зөв үйлдлийг олж харж, улам тордож, хөгжүүлэхийг эрхэмлэнэ. Ингэхдээ сурагчийн зөвхөн зөв үйлдлийг дөвийлгөх бус, зөв буруу үйлдлийн аль алиныг нь ёс суртахууны эзэмшвэл зохих хэм хэмжээтэй харьцуулж, зөв залах, сурагчдад өөрөө өөрийгөө танин мэдэх боломжийг бүрдүүлж өгнө. Сурагч ёс суртахууны хэм хэмжээг танин мэдэхэд сургалтын явцад өдөр тутмын амьдралын бодит жишээн дээр ажиллах улмаар амьдралд өрнөж буй үйл явдлыг шүүн тунгааж, хамтран хэлэлцэх нь маш чухал.

Арга зүй нь хичээл сургалт бол баяр баясал, хүсэл тэмүүлэл байх, сурагч өөрчлөлтийг өөрөөсөө эхлүүлэхэд хөтлөх нөхцөл боломжийг бүрдүүлж өгнө. Анги танхимын үйл ажиллагааг сурагчдын сурах үйлийн онцлогоос үүдсэн ялгаатай байдлыг хүндэтгэж, хот хөдөөгийн сургуулийн орчин нөхцөл зэргийг харгалзан зохион байгуулна.

Багш хичээлдээ бэлтгэхээс эхлэн түүнийг зохион байгуулж гүйцэх хүртэлх бүхий л үйл явцад “Сурагчдад ёс суртахууныг дадуулж, хэвшүүлнэ” гэсэн чиг шугамыг ямагт баримтлах ёстой. Хичээл бүрийн эхэнд анхаарал төвлөрүүлэх, тогтворжуулах дасгал хийнэ. Энэ нь сурагч хичээлдээ анхааралтай оролцохоос гадна бусад хүний үгийг сонсож сурах, ёс суртахууны хэм хэмжээг дадуулан хэвшүүлэхэд чухал ач холбогдолтой. Гэрийн даалгавар нь ёс суртахууны үйлдлийг дадуулж хэвшүүлэх зорилготой, сурагчийн нас, сэтгэхүйн онцлогт нийцсэн, тодорхой, ойлгомжтой дээр түүнийг сурагч гэр бүлийнхэнтэйгээ хамтран хийнэ.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” хичээлээр сурагчид хамтдаа шүүн хэлэлцэх, эргэцүүлэн бодох, задлан шинжлэх, шүүмжлэлтэй хандах түүнийгээ үндэслэлтэй тайлбарлах, бусад сурагчийн үзэл бодлыг хүндэтгэн сонсож, харилцан ярилцаж, хэлэлцэнэ. Мөн гайхах, эргэлзэх, хэлэлцэх, дүгнэх, үзэл бодлоо илэрхийлэх, мэтгэлцэх, асууж лавлах нь хичээлийн үйл явцын гол бүрэлдэхүүн хэсэг болно. Хичээлээр асуултад хариулт олох нь чухал биш, харин хариултыг хамтдаа эрэлхийлэх нь илүү ач холбогдолтой. Зарим агуулгаар сурагчдад эзэмшүүлэх чадварыг олон удаагийн хичээлд давтаж үзнэ.

Багш сургалтын явцад сурагчдад сургалтын хөтөлбөрийн агуулга түүний үзэл санааг өөрийн эзэмшсэн мэдлэг, чадварын үндсэн дээр хүлээн авах, тайлбарлах, шинэ тайлбар, дүгнэлт хийх, харилцан ярилцах дүрэм журмыг баримтлах, яриаг өдөөх, эхлэх, өрнүүлэх, гүйцээх, дүгнэх аргуудыг эзэмших, ашиглах, бусад сурагчтай мэдлэгээ хуваалцах, хамтдаа хариулт хайх, эзэмшсэн мэдлэг, чадвараа адил төстэй нөхцөлд ашиглах, бусдаас асуулт асуух, ёс суртахууны ойлголтыг хөгжүүлж хэрэглэх боломж нөхцөлийг бүрдүүлж өгнө. Сурагчдаар эргэцүүлэн бодуулахаас гадна шаардлагатай үйлдлийг бусад хичээл болон сургалтаас гадуурх үйл ажиллагаанд ч хэрэгжүүлж дадал, хэвшил болгох нөхцөл боломжийг бүрдүүлнэ.

Багш нь сурагчдад ойлгомжтой, хөгжилтэй, сонирхолтой арга аргачлалаар хичээлээ зохион байгуулна. Тухайлбал, “Иргэний ёс зүйн боловсрол”-ын анхны хичээл нь “Мэндлэх ёс” сэдэвтэй бөгөөд арга зүй нь сурагчдад сонирхолтой, хөгжилтэй байвал зохино. Багш уг бүлэг сэдэвт дараах үйл ажиллагааг нарийвчлан төлөвлөнө. Үүнд:

- Мэндлэхдээ бие, хувцсаа засан тэгшилж, нүүр царай, нүдний харц тэргүүтнээ төв болгон чин сэтгэлээсээ мэндлэх
- Өдөрт олон удаа уулздаг хүнтэй хэрхэн мэндлэх, хэзээ, хаана ямар төрлийн мэндийн үг хэллэг, үйлдлээр мэндлэх, -Юу байна, -Юмгүй, -Юу ч байхгүй гэх зэргээр буруу мэндлэхгүй байхад суралцах дүрийн тоглолт хийх, анги танхимд хийсэн эдгээр үйлдлээ гэр бүлийнхэнтэйгээ, бусад хүмүүстэй мэндэлж дасгал, дадал болгох
- Мэндийг зөв мэдэж бусад хүнийг баярлуулсан тохиолдлоо найзуудтайгаа ярилцах гэх мэт.

Дунд ангийн сурагчид бага ангид, ахлах ангийн сурагчид дунд ангид эзэмшсэн мэдлэг, чадвараа улам бүр гүнзгийрүүлж улмаар өдөр тутмын амьдралдаа хэрэгжүүлнэ. Сурагч ийнхүү эзэмшсэн мэдлэг, чадвараа ерөнхий боловсролын сургуульд суралцах хугацаандаа улам бүр гүнзгийрүүлж, дадуулан хэвшүүлнэ. Ахлах ангид дадуулах, хэвшүүлэх үйл давамгайлна. Хичээлийн шинэ жилийн эхэнд тав, ес, арванхоёрдугаар ангийн сурагчдын өмнөх ангиудад эзэмшсэн мэдлэг, чадвар, дадлыг оношилж, сэргээж, дахин давтан бататгана.

Сурагчийн ёс суртахуун нь гэр бүл, анги хамт олон, сургууль, нийгмийн харилцаан дунд төлөвшинө. Сурагчдад гэр бүл, сургууль, найз нөхөдтэйгөө харилцах үед үнэт зүйлс уламжлагдаж улмаар түүнийг ойлгож ухаардаг. Сурагч бусадтай харилцсанаар өөрийгөө танин мэдэж, мэдрэмж, үзэл бодлоо ойлгож, ёс суртахууны дэг журамтай нүүр тулдаг. Ёс суртахуун төлөвшихөд үзэл бодлоос гадна сурагчийн сэтгэл, мэдрэмж чухал гэдгийг багш сайтар анхаарна.

Үлгэр, түүх, эх бичвэр, үзэгдэл, тохиолдлын жишээнүүд, шүлэг, өгүүллэгүүд нь хүүхдийг эргэцүүлэн бодоход хөтөлж, ёс суртахууны зөв чиг баримжаатай болж, бусдын үзэл бодлыг ойлгох, тайлбарлах, шийдвэр гаргаж сурахад тусална. Багш нь сурагчдын амьдралд ойр, хоёрдмол салаа санаанд хүргэсэн агуулгатай эхүүдийг сонговол сурагчид аливааг үнэлж, зөв шийдвэр гаргаж сурахад тустай.

Сурагч бүр хичээлд идэвхтэй оролцож, санаа бодлоо бусадтай хуваалцах нөхцөл боломжийг бүрдүүлнэ. Тэдний энэхүү оролцоо нь өдөр тутмын амьдрал, цаашлаад нийгмийн үйл явдалд оролцох эхлэл болно. Багш нь сурагч бүрийн оролцоог дэмжих, хөгжүүлэх шаардлагатай нөхцөлийг бүрдүүлнэ. Багш тэдний сонирхол, асуулт, хүсэлт, үзэл бодлыг хүлээн авснаар сурагчдын оролцох үйл явц эхэлдэг. Оролцооны үндэс нь багш, сурагчид сэтгэлээсээ харилцан ярилцах явдал юм. Багш нь сурагчидтай харилцан ярилцахдаа яаран шийдэл, шийдвэр гаргахаас зайлсхийнэ. Агуулгын сэдвүүдийг тогтоосон цагаар судлаад орхих биш, хичээлийг сэдэв хоорондын уялдаа холбоог харгалзаж зохион байгуулах нь зүйтэй.

Ёс суртахууны ойлголт ухагдахуунд шинжилгээ хийх олон арга нь тэдгээрийн зөв, бурууг ялгахад тус болно. Улмаар сурагчид муу үйл өөрчлөгдөшгүй биш түүнийг өөрчилж болно гэдгийг ойлгож ухаарна.

Сурагчдад мэдрэмж, үзэл бодлоо хөгжим, дуу, бүжиг, бүдүүвч, зураг зэрэг олон арга, хэлбэрээр зүй зохистой илэрхийлэх, сургууль, анги танхимд биелүүлэх боломжтой ёс суртахууны дэг журам боловсруулж, хэлэлцэн мөрдөхөөс гадна ёс суртахууны хэм хэмжээг сахиж буй бодит үйлдлийг харуулсан дүрийн тоглолт, жүжиг, туршилт хийх, тоглоом тоглох боломжийг бүрдүүлж өгнө.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” хичээл нь агуулгаар өгөгдсөн ёс суртахууны дүр зургийн дагуу сурагчид өөр өөрсдийн үзэл бодол, мэдрэмж, бие, хэл, сэтгэлийн үйлдлийн хамт сургалтын хэрэглэгдэхүүн болдгоороо онцлогтой.

Зургаа. Сургалтын хөтөлбөрийн үнэлгээ

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн үнэлгээ нь сурагчдад ёс суртахууны хэм хэмжээ төлөвшиж буй үйл явцын өөрчлөлт болон түүний дадал хэвшлийг үнэлнэ. Сурагч ёс зүйн боловсрол эзэмших арга ухааныг өөрөө болон бусадтай хамтран бүтээж буй үйл явцыг ажиглаж, түүнд зөвлөн тусална.

Тус сургалтын хөтөлбөрөөр сурагчийн эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадлын ахиц амжилтыг “Ерөнхий боловсролын сургуулийн суралцагчийн болон сургалтын чанарын үнэлгээний журам”-ын хүрээнд үнэлж, дүгнэнэ. Тус сургалтын хөтөлбөрийн агуулгын

мөн чанар, онцлогоос хамаарч II улирлаар дүн гарахгүй, сурагчдаас анги дэвших болон улсын шалгалт авахгүй бөгөөд “Хүмүүнлэгийн үйл” үнэлгээнээс гадна эцэг эхийн үнэлгээг сурагчийн үнэлгээнд тооцно. Иймээс бага, дунд, ахлах ангийн сурагчдыг үнэлэх оношлох, явцын, жилийн, хүмүүнлэгийн үйлийн үнэлгээнд нарийвчилсан аргачлалыг ашиглана. Багш нар сургалтын хөтөлбөрийн хэрэгжилтийг үнэлнэ. Бүх үнэлгээг нэгэн адил шалгуураар хийнэ.

Үнэлгээ нь сурагчдын эзэмшвэл зохих ёс суртахууны хэм хэмжээ буюу “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрөөр тэдний эзэмших мэдлэг, чадвар, дадал хэвшлийг үнэлнэ. Үнэлгээ нь сурагчдаар ёс суртахууны хэм хэмжээ болон төлөвших үйл түүний шинжийн өөрчлөлтийг үнэлэх бөгөөд өөрчлөлт нь ахиц амжилтыг агуулна. Сурагчдын дадал хэвшлийн үнэлгээ нь тэдний хандлагыг үнэлж буй хэрэг мөн бөгөөд ийнхүү үнэлэх боломжийг сургалтын хөтөлбөрийн агуулга олгоно. Аль ч үнэлгээний үр дүнг сурагчдад ёс зүйн боловсрол эзэмшүүлэх болон эцэг эхэд зөвлөн туслах үндсэн мэдээлэл болгон ашиглана.

Оношлох үнэлгээ

Оношлох үнэлгээний зорилго нь хичээлийн жилийн эхэнд сурагчдын өмнөх ангид эзэмшсэн ёс суртахууны мэдлэг, чадвар, дадал хэвшлийн өөрчлөлтийг тодорхойлоход оршино. Оношлох үнэлгээ нь “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын агуулгын хүснэгтийн эхний багана дахь сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадлыг илрүүлнэ. Оношлох үнэлгээний ерөнхий шалгуур нь бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын агуулгын хүснэгтийн хоёрдугаар багана дахь сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадал мөн.

Оношлох үнэлгээг хичээл зохион байгуулж буй багш, ангийн багш нар удирдан сурагч, эцэг эх, дотуур байрын багш, ах эгч, асран хамгаалагч нар (цаашид “эцэг эх” гэх)-тай хамтарч хийнэ. Хичээл зохион байгуулж буй багш сурагчдаас асуулга, ярилцлага авч оношлох бөгөөд анги удирдсан багштай хамтран эцэг эхээс асуулга, ярилцлага авна. Оношилгоонд асуулга, ярилцлагыг дангаар эсвэл хослуулан ашиглаж болно. Нэгдүгээр ангийн сурагчдын зөвхөн эцэг эхээс асуулга эсвэл ярилцлага авна. Багш нар асуулга, ярилцлагын асуулт боловсруулж эсвэл өмнөх хичээлийн жилд бүлэг сэдэв, дэд сэдэв, нэгж хичээлээр сурагчдыг үнэлсэн асуулга, ярилцлагыг ашиглан оношилж болно. Багш бүлэг сэдвүүдийн нэгдсэн агуулгаар даалгавар боловсруулж оношилж бас болно.

Асуулга, ярилцлагын асуулт, даалгавар боловсруулах тохиолдолд багш бүлэг сэдвүүдийн ерөнхий шалгуур (агуулгын хүснэгтийн хоёрдугаар багана)-ыг сургалтын хөтөлбөрийн удирдамж (хүснэгтийн хоёрдугаар багана)-д заасны дагуу задалж нарийвчлан боловсруулна. Багш нарийвчлан боловсруулсан шалгууртаа тулгуурлан бүлэг сэдвүүдийн нэгдсэн агуулгаар тусгайлан даалгавар, асуулга, ярилцлагын асуулт боловсруулж сурагчдыг оношилно. Мөн эцэг эхээс авах асуулга эсвэл ярилцлагын асуулт бэлтгэнэ.

Багш сурагчийн болон эцэг эхийн асуулга, ярилцлагад тус тусад нь шинжилгээ хийж, нэгдсэн дүгнэлт гаргана. Багш оношлох үнэлгээний үр дүнд тулгуурлан сурагч бүрийн өмнөх хичээлийн жилд эзэмшсэн байх мэдлэг, чадвар, дадлыг хичээл сургалтын явцад гүйцээн төлөвшүүлж ажиллана. Оношлох үнэлгээний үр дүнг багшийн журнал, сурагчийн хувийн хэрэгт тэмдэглэхгүй бөгөөд хичээл зохион байгуулж буй багш дүгнэлт хэлбэрээр хувийн тэмдэглэл хөтөлнө. Оношлох үнэлгээний үр дүнг хичээлийн явцад хичээл зааж буй багш, ангийн багш, бусад мэргэжлийн багш, эцэг эх, сурагчид ашиглана. Иймээс багш захирал, сургалтын менежер, заах аргын нэгдлийн ахлагчид тусгайлан танилцуулахгүй бөгөөд тэд багшийн хувийн тэмдэглэлтэй танилцаж болно.

Багш хичээлийн жилийн эхний оношлох үнэлгээний үр дүнг өмнөх хичээлийн жилийн “Жилийн үнэлгээ”-ний үр дүнтэй харьцуулан анхаарч ажиллавал зохих зөвлөмжийг тусгайлан бэлтгэж, сурагч, эцэг эх, ангийн багш, бусад мэргэжлийн багш нарт танилцуулна. Багш оношлох үнэлгээний зөвлөмжид тулгуурлан сурагчаас гадна эцэг эхэд хүүхдээ хүмүүжүүлэхэд зайлшгүй анхаарах мэргэжлийн зөвлөгөө өгнө. Мөн зөвлөмжөө бусад мэргэжлийн багш нарт тухайн хүүхдэд хичээл зааж ажиллахад нь зориулж танилцуулна. (Дөрөвдүгээр хүснэгт)

Дөрөвдүгээр хүснэгт. Оношлох үнэлгээний аргачлал

Арга	Багшийн хийх үйл ажиллагаа	Оролцогчид	Үр дүнгийн ашиглалт
- Даалгавар - Асуулга - Ярилцлага	-Ерөнхий шалгуурыг удирдамжийн дагуу нарийвчлан боловсруулж асуулт, даалгавар бэлтгэнэ. -Аль нэг аргыг эсвэл хослуулан ашиглана. -Нэгдсэн дүгнэлт хийж, зөвлөмж бичиж танилцуулан, зөвлөгөө өгнө.	-Хичээл зохион байгуулж буй багш -Анги удирдсан багш -Сурагч -Эцэг эх -Дотуур байрын багш -Ах эгч -Асран хамгаалагч	-Хичээл зохион байгуулж буй багш дүгнэлт хэлбэрээр хувийн тэмдэглэл хөтөлнө. - Хичээл сургалтын явцад сурагчтай ажиллахад ашиглана.

Явцын үнэлгээ

Явцын үнэлгээний зорилго нь хичээл сургалтын явцад сурагчийн эзэмшиж буй мэдлэг, чадвар, дадал хэвшил тэдгээрийн өөрчлөлтийг тодорхойлж, сурагчид ёс суртахууны хэм хэмжээ төлөвших үйлийг зөв залахад оршино. Явцын үнэлгээ нь сурагчдыг дүнгээр үнэлэхэд голлон анхаарах биш тэдний ёс зүйн боловсрол эзэмших арга барилд суралцах үйл явцыг дэмжинэ. Явцын үнэлгээ нь “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын агуулгын хүснэгтийн хоёр дахь багана дахь сурагчдын эзэмшвэл мэдлэг, зохих чадвар, дадлыг илрүүлнэ. Явцын үнэлгээний ерөнхий шалгуур нь “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн удирдамжийн хоёрдугаар багана дахь сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадал мөн.

Явцын үнэлгээг хичээл зохион байгуулж буй багш удирдан сурагч, анги хамт олон, эцэг эхтэй хамтарч хийх бөгөөд дараах хоёр хэлбэрээр хийнэ. Үүнд:

- Хичээлийн ажиглалт
- Бүлэг сэдвийн үнэлгээ

Хичээлийн ажиглалтын үнэлгээ: Хичээлийн ажиглалт нь хичээл бүрээр сурагчийн мэдлэг, чадвар, дадал хэвшлийн ахиц амжилт, өөрчлөлтийг танин мэдэх, түүнд хариу дэмжлэг үзүүлэх үйл явц мөн. Хичээлийн явцад багш ажиглалт хийж, сурагчдыг урамшуулан дэмжих үг хэрэглэн, үр дүнг өөрийн сонгосон тэмдэглэгээг ашиглан хувийн тэмдэглэлдээ хөтөлнө. Хичээл бүрээр, бүх сурагчийн хувьд тэмдэглэл хөтлөхгүйгээр түүнд ажиглагдахуйц өөрчлөлт гарсан тохиолдлыг тэмдэглэнэ.

Бүлэг сэдвийн үнэлгээ: Тус үнэлгээнд бүлэг сэдэв, дэд сэдвийн үнэлгээ багтана. Ихэнх бүлэг сэдэв нь хэд хэдэн дэд сэдэв (агуулгын хүснэгтийн нэгдүгээр багана)-ээс тогтоно. Дэд сэдвийн үнэлгээг тухайн дэд сэдэв гүйцсэний дараа хийнэ. Ихэнх дэд сэдэв хэд хэдэн нэгж хичээлээс бүрдэнэ. Дэд сэдвийг нэгж хичээл, нэгж хичээлийг ээлжит хичээл болгон тодорхойлох нь багшийн мэдэлд байна. Нэгж хичээлийн үнэлгээ хийх эсэх нь багшийн мэдэлд байна. Багш нэгж хичээлийн үнэлгээ хийсэн тохиолдолд хувийн тэмдэглэл хөтөлнө.

Багш дэд сэдвийн үнэлгээний хийхдээ агуулгын хүснэгтийн хоёрдугаар багана дахь мэдлэг, чадвар, дадлыг сургалтын хөтөлбөрийн удирдамж (хүснэгтийн хоёрдугаар багана)-д тулгуурлан задалж нарийвчлана. Нарийвчлан боловсруулсан шалгуурыг заах аргын нэгдлээр хэлэлцүүлэн ахлагчийн гарын үсгээр баталгаажуулна. Багш шалгуурт тулгуурлан сурагчдыг ажиглахаас гадна тохирсон асуулт, даалгавар зэргийг боловсруулж сурагчдыг үнэлнэ. Мөн анги хамт олон, эцэг эхээс авах асуулга болон тэдэнтэй хийх ярилцлагын асуулт зэргийг бэлтгэнэ. Дэд сэдвийн үнэлгээнд асуулга, ярилцлага зэргийг дангаар эсвэл хослуулан ашиглаж болно.

Багш сурагчийн ажиглалтын тэмдэглэл, асуулга, ярилцлага, даалгавар болон анги хамт олон, эцэг эхийн үнэлгээний мэдээлэлд тус тусад нь шинжилгээ хийж дүгнэн дэд сэдвийн үнэлгээний нэгдсэн дүнг гаргана. Дэд сэдвийн үнэлгээг дараах аргачлалаар хийнэ. Үүнд:

- Бага ангийн дэд сэдвийн үнэлгээнд сурагчийн өөрийн үнэлгээ 10%, эцэг эхийн үнэлгээ 30%, анги хамт олны үнэлгээ 20%, багшийн үнэлгээ 40%-ийг тус тус эзэлнэ.

- Дунд, ахлах ангийн дэд сэдвийн үнэлгээнд сурагчийн өөрийн үнэлээ 20%, эцэг эхийн үнэлгээ 20%, анги хамт олны үнэлгээ 20%, багшийн үнэлгээ 40%-ийг тус тус эзэлнэ. (Тавдугаар хүснэгт)

Сурагч хичээлийн жилийн турш дэд сэдвийн үнэлгээний дүнгээ (хувь) ахиулах зорилгоор хэдэн ч удаа үнэлүүлж болно. Багш дүнгээ ахиулах сурагчийн хүсэлтийг тухай бүр хүлээн авч, оролцогчдоор үнэлүүлж, нэгтгэн дүгнэнэ. Дэд сэдвийн үнэлгээнд сурагчийн ахиулсан дүнг ашиглана. Бүлэг сэдвийн үнэлгээг дэд сэдвүүдийн үнэлгээний дүнгийн дунджаар тодорхойлно. Багш нэгж хичээлийн үнэлгээ хийсэн тохиолдолд дэд сэдвийн үнэлгээг нэгж хичээлүүдийн үнэлгээний ахиулсан дүнгийн дунджаар тодорхойлж болно.

Багш дэд сэдвийн үнэлгээний дүнг хувийн тэмдэглэлдээ бичиж, зөвхөн бүлэг сэдвийн үнэлгээний дүнг багшийн журналд тэмдэглэнэ. Явцын үнэлгээний дүнг хичээлийн явцад хичээл зохион байгуулж буй багш, ангийн багш, бусад мэргэжлийн багш, эцэг эх, сурагчид ашиглана. Иймээс багш нь захирал, сургалтын менежер, заах аргын нэгдлийн ахлагчид тусгайлан танилцуулахгүй бөгөөд тэд багшийн хувийн тэмдэглэл, журналтай танилцаж болно.

Тавдугаар хүснэгт. Дэд сэдвийн үнэлгээний аргачлал

Боловсролын түвшин	Оролцогчид, хувь				Нийт хувь	Үр дүнгийн ашиглалт
	Сурагч	Эцэг эх	Анги хамт олон	Багш		
Бага	10	30	20	40	100	Багш дэд сэдвийн үнэлгээний дүнгээр хувийн тэмдэглэл хөтөлж, зөвхөн бүлэг сэдвийн үнэлгээний дүнг багшийн журналд бичнэ. Явцын үнэлгээний үр дүнг хичээл сургалтын явцад сурагчтай ажиллахад ашиглана.
Суурь, бүрэн дунд	20	20	20	40		

Жилийн үнэлгээ

Жилийн үнэлгээ нь хичээлийн жилд сурагчдын эзэмшсэн ёс суртахууны мэдлэг, чадвар, дадал хэвшлийг үнэлж дүгнэх зорилготой. Тус үнэлгээ нь “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын агуулгын хүснэгтийн эхний баганын сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадлыг илрүүлнэ. Ерөнхий шалгуур нь “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын агуулгын хүснэгтийн хоёр дахь баганын сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадал мөн. Жилийн үнэлгээг дараах аргачлалаар хийнэ. Үүнд:

- Жилийн үнэлгээг хичээлийн жилийн IV улиралд хичээл зохион байгуулж буй багш хийнэ. Багш бүлэг сэдвүүдийн үнэлгээний дүнгийн дунджаар жилийн үнэлгээг гаргана.
- I-II ангийн сурагчдын жилийн үнэлгээний дүнг анги удирдсан багш гаргаж, ёс суртахууны хэм хэмжээний онцгой өөрчлөлтийн хамт хувийн тэмдэглэлд бичнэ.
- III-XII ангийн сурагчдын жилийн үнэлгээний дүнг хичээл зохион байгуулж буй багш гаргаж, журналын “Жилийн үнэлгээ” хэсэгт тэмдэглэнэ.
- III-XII ангийн сурагчдын жилийн үнэлгээний дүнг анги удирдсан багш хувийн хэрэгт тэмдэглэнэ.
- Анги удирдсан багш сурагчдыг тавдугаар анги дүүргэхэд, хичээл зохион байгуулж буй багш нь анги удирдсан багштай хамтран ес, арванхоёрдугаар анги дүүргэхэд дараагийн түвшний боловсрол эзэмшүүлэх багш нарт зориулан зөвлөмж бичнэ. Зөвлөмжид сурагчийн эзэмшсэн сайн зан чанар, түүнд ёс суртахуун төлөвшүүлэхэд анхаарч ажиллах арга барилын талаар дурдах бөгөөд анги удирдсан багш сурагчийн хувийн хэрэгт тэмдэглэнэ.

Хүмүүнлэгийн үйлийн үнэлгээ

“Хүмүүнлэгийн үйл” үнэлгээний зорилго нь сурагчид хичээл сургалтаар эзэмшсэн ёс суртахууны мэдлэг, чадвар, дадлаа бусдын төлөөх сайн үйлсэд зориулж хэрэгжүүлэхэд оршино. Тус үнэлгээг “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн агуулгад нийцсэн дараах шалгуураар хийнэ. Үүнд:

- о Анги хамт олондоо эзэмшвэл зохих ёс суртахууны хэм хэмжээг мөрдөхийг уриалж, манлайлан хэрэгжүүлэх
- о Гэр бүл, анги хамт олон, сургуульдаа ёс суртахууны зөв үлгэр дуурайл үзүүлэх
- о Бусдад чин сэтгэлээсээ энэрэхүй сэтгэлээр туслах
- о Бусдын эрдмээс суралцаж, хэвшүүлэх
- о Бусад

Хүмүүнлэгийн үйлийн үнэлгээг дараах аргачлалаар хийнэ. Үүнд:

- Сурагчид нэг болон хэд хэдэн шалгуурыг сонгож бие даан болон бусадтай хамтран хийнэ.
- Хүмүүнлэгийн үйлийг бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын агуулгын хүрээнд явуулна.
- Сургууль, багш нар бодит эд эдлэл, хөрөнгө санхүү шаардагдах хүмүүнлэгийн үйлийг биш, сурагчид хичээлээр эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвараа өдөр тутмын үйлдэлдээ хэрэгжүүлж дадал хэвшил болгох хүмүүнлэгийн үйлийг чухалчилна.
- Сургууль, багш нар нь сурагчид бие, хэлний үйлээр чин сэтгэлээсээ, санаачилгаараа хийх хүмүүнлэгийн үйлийг дэмжинэ.
- Үнэлгээг хичээл зохион байгуулж буй багш болон ангийн багш удирдан хичээлийн жилийн турш хамтран зохион байгуулна.
- Сургууль багш нар сурагчдын санаачилсан хүмүүнлэгийн үйлийн хэлбэр, зохион байгуулалт, хамрагдах нийт сурагчийн боломжит тоог тогтоон явуулна.
- Сурагч хичээлийн жилд нэг удаа хүмүүнлэгийн үйл заавал хийх бөгөөд аль ч улиралд хийж болно.
- Хүмүүнлэгийн үйлийг сурагчидтай эцэг эх, гэр бүл, төрийн байгууллага хамтран хийж болно.
- Сурагчдын хийсэн хүмүүнлэгийн үйлийг анги бүрд дараах хувь хүртлэх дүнгээр үнэлнэ. Үүнд:
 - о Бага анги тус бүр 20%
 - о Дунд анги тус бүр 25%
 - о 10, 11 дүгээр анги тус бүр 30%, 12 дугаар анги 40%. (Зургаадугаар хүснэгт)
- Хичээл зохион байгуулж буй багш хувийн тэмдэглэл хөтөлж, хичээлийн жилийн IV улиралд тухайн ангийн болон тав, ес, арванхоёрдугаар анги тус бүрийн нэгтгэсэн дүн (хувь)-г тус тус гаргаж, журналд тэмдэглэнэ.
- Анги удирдсан багш хичээлийн жилийн тухайн ангийн болон тав, ес, арванхоёрдугаар анги тус бүрийн нэгтгэсэн дүнг хувийн хэрэгт, хийсэн хүмүүнлэгийн үйл түүний үр дүнгийн талаар “Сурагчийн хөгжил, төлөвшлийн тодорхойлолт” хэсэгт тус тус тэмдэглэнэ.
- Анги удирдсан багш сурагчдаа бага, дунд, ахлах анги төгсөхөд нь хүмүүнлэгийн үйлийн дүнг нэгтгэн гаргаж, сургалтын менежерт танилцуулна.
- Онцгой үйл хийсэн (өвчтэй зовлонтой хүнд тусалсан, хүн, амьтны амь аварсан гэх мэт) сурагчийг анги харгалзахгүйгээр сургууль, дүүрэг, аймаг, нийслэлийн “Хүмүүнлэгийн үйлтэн сурагч” хэмээн олон нийтэд алдаршуулна. Аймаг, нийслэлийн Боловсролын газар нь “Хүмүүнлэгийн үйлтэн сурагч”-ийг алдаршуулах тусгай дүрэм журамтай байж болно.
- Хүмүүнлэгийн үйлийн дүнг сурагч бүрэн дунд боловсрол болон дараагийн түвшний боловсрол эзэмшүүлэх сургалтын байгууллагад элсэн суралцахад тооцно. Сургалтын байгууллага өөрийн боловсруулсан аргачлалын дагуу хүмүүнлэгийн үйлийн дүнг тооцно. Аргачлал нь тухайн сургалтын байгууллагад элсэн суралцах бүх сурагчид адил тэгш үйлчилнэ.

Зургаадугаар хүснэгт. “Хүмүүнлэгийн үйл” үнэлгээний аргачлал

Боловсролын түвшин	Анги	Хувь	Шалгуур	Үр дүнгийн ашиглалт
Бага	1	20	о Анги хамт олондоо эзэмшвэл зохих ёс суртахууны хэм хэмжээг мөрдөхийг уриалж, манлайлан хэрэгжүүлэх	-Анги удирдсан багш хичээлийн жилийн тухайн ангийн болон тав, ес, арванхоёрдугаар дугаар анги тус бүрийн нэгтгэсэн дүнг хувийн хэрэгт, хийсэн хүмүүнлэгийн үйл түүний үр дүнгийн талаар “Сурагчийн хөгжил, төлөвшлийн тодорхойлолт” хэсэгт тус тус бичиж тэмдэглэнэ.
	2	20		
	3	20		
	4	20		
	5	20		
Суурь	6	25	о Гэр бүл, анги хамт олон, сургуульдаа ёс суртахууны зөв үлгэр дуурайл үзүүлэх	-Хүмүүнлэгийн үйлийн дүнг сурагч бүрэн дунд боловсрол болон дараагийн түвшний боловсрол эзэмшүүлэх сургалтын байгууллагад элсэн суралцахад тооцно.
	7	25		
	8	25		
	9	25		
Бүрэн дунд	10	30	о Бусдын эрдмээс суралцаж, хэвшүүлэх	
	11	30		
	12	40		
			о Бусад	

Сургалтын хөтөлбөрийн хэрэгжилтийн үндэсний үнэлгээ

Хичээл гардан зохион байгуулж буй багш нарын дүгнэлт, санал нь “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн хэрэгжилтийн үндэсний үнэлгээ мөн. Сургалтын хөтөлбөрийн хэрэгжилтийн үндэсний үнэлгээг “Иргэний ёс зүйн боловсрол” хичээлийг зохион байгуулж буй багш нараас сургалтын хөтөлбөрийн агуулга, арга зүй, үнэлгээ болон бусад бүрэлдэхүүн хэсгийн хэрэгжилтийн талаар гаргасан дүгнэлт, саналд үндэслэн хийнэ. Сургалтын хөтөлбөрийн хэрэгжилтийн үндэсний үнэлгээг 1-12 дугаар ангид хичээл зааж буй багш нар анги бүрээр саналаа нэгтгэн хичээлийн жилийн IV улиралд сургалтын менежерт цаасан хэлбэрээр танилцуулна (нэгдүгээр ангид хичээл заадаг бүх багш нэгдсэн нэг дүгнэлт, санал гаргана гэх мэт).

Сургалтын менежер багш нарын гаргасан 1-12 дугаар анги бүрийн дүгнэлт, саналд шинжилгээ хийлгүйгээр албан бичигт хавсарган аймгийн Боловсролын газар, нийслэлийн дүүргийн Боловсролын хэлтэст хүргүүлнэ. Аймгийн Боловсролын газар, дүүргийн Боловсролын хэлтэс нь багш нарын дүгнэлт, саналд шинжилгээ хийлгүйгээр албан бичигт хавсарган тус яамны ерөнхий боловсролын асуудал эрхэлсэн бодлогын газарт ирүүлнэ.

Ерөнхий боловсролын асуудал эрхэлсэн бодлогын газар нь багш нарын дүгнэлт, саналд шинжилгээ хийн хичээлийн жил бүр сургалтын хөтөлбөр, түүнтэй холбоотой сургалтын бусад баримт бичиг, хэрэглэгдэхүүнийг сайжруулах ажлыг гүйцэтгэнэ.

Ерөнхий боловсролын сургууль нь аймаг, нийслэлийн Боловсролын газар, боловсролын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагад зөвхөн бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын буюу тав, ес, арванхоёрдугаар ангийн жилийн болон хүмүүнлэгийн үйлийн үнэлгээний дүнг хүргүүлнэ. Багш сургуульдаа зөвхөн анги бүрийн жилийн үнэлгээ болон бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын хүмүүнлэгийн үйлийн үнэлгээ, сургалтын хөтөлбөрийн хэрэгжилтийн талаарх дүгнэлт, саналаа танилцуулна.

Аймаг, нийслэлийн Боловсролын газар, боловсролын үнэлгээний байгууллага, бусад төрийн болон төрийн бус байгууллага, хувь хүн, хуулийн этгээд нь “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрөөр сурагчдын мэдлэг, чадвар, дадлыг тогтоох аливаа шалгалт авахгүй. Аймаг, нийслэлийн Боловсролын газар нь ерөнхий боловсролын сургуулийн “Иргэний ёс зүйн боловсрол” хичээлийг амжилттай хэрэгжүүлэх орчин нөхцөлийг сургалтын хөтөлбөрт заасны дагуу хэрхэн бүрдүүлснийг үнэлж, сургуулийн ажлын үнэлгээнд тооцно.

Боловсролын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага нь аймаг, нийслэлийн Боловсролын газрын ажлын үнэлгээнд “Иргэний ёс зүйн боловсрол”-ын бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын жилийн болон хүмүүнлэгийн үйлийн үнэлгээний дүнг тооцож үнэлнэ.

Долоо. Сургалтын хөтөлбөрийн хэрэглэгдэхүүн, сургалтын зохион байгуулалт

Сурагчид сурах бичиг, унших бичигтэй, багш “Багшийн ном”, сургалтын хөтөлбөрийн удирдамжтай, хичээлд ашиглах сургалтын цахим болон хэвлэмэл нэмэлт хэрэглэгдэхүүнтэй, эцэг эх сургалтын зөвлөмжтэй байна. Унших бичиг нь эх, зохиолыг уншиж, ойлгож, ярилцаж, мэтгэлцэнгээ сурагчдад ёс суртахууны хэм хэмжээ төлөвших, өөрийгөө үнэлж, дүгнэхэд тусална.

Сурах бичиг нь сургалтын хөтөлбөрийн агуулгад нийцсэн Монгол Улсын мэргэд, эрдэмтдийн айлдвар, сургаал, монгол ардын зүйр цэцэн үг, ёс суртахууны сэдэвт бичил эхүүдийг агуулна. Сурах бичигт ёс суртахууны хэм хэмжээ, түүний тодорхойлолт, тайлбар, учир шалтгаан, баримт, нотолгоо, жишээг багтаана. Багшийн номд “Иргэний ёс зүйн боловсрол” болон бусад сургалтын хөтөлбөрийн агуулга, арга зүйн залгамж холбоог тодорхой өгүүлнэ. Сургалтын хөтөлбөрийн хэрэглэгдэхүүн нь багшийн хичээлийн бэлтгэл ажлыг аль болох орлох, багш хичээлээ шууд зохион байгуулах боломжийг бүрдүүлэх улмаар багшийн ажлыг хөнгөвчлөхөд чиглэнэ. Сургалтын хөтөлбөрийн хэрэглэгдэхүүнийг багш баяжуулан ашиглаж болно.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн агуулгаар цахим хичээл бэлтгэж, хэвлэл мэдээллийн хэрэгсэл, зурагтаар тогтмол нэвтрүүлнэ. Сургалтын хөтөлбөрийн хэрэгжилтийг дэмжих бусад үйл ажиллагааг дараах зохион байгуулалтаар хэрэгжүүлнэ. Үүнд:

- Ерөнхий боловсролын сургуулийн бүхий л үйл ажиллагааны зорилго нь сурагчдыг ёс зүйн боловсрол эзэмших арга ухаанд суралцахад нь дэмжлэг үзүүлэх
- Сургалтыг дэмжих нэмэлт үйл ажиллагааг хичээлийн жилийн үйл ажиллагааны төлөвлөгөөнд тусган урьдчилан боловсруулсан аргачлалаар зохион байгуулах
- Сургалтын явцад уншлагын тогтмол цагтай байх зэргээр унших үйлийг түлхүү дэмжих
- Багш бүр сурагчдад, эцэг эхэд ёс суртахууны зөвлөгөө өгдөг байх
- Анги танхим, сургуулийн орчныг сурагчийн өдөр тутмын амьдралын үйл явдалтай холбоотой, сурагчдын ёс суртахууны хөгжлийг дэмжихүйц орчин болгон зохион байгуулах
- Сургууль, багш нар нь эцэг эх, орон нутгийн иргэдэд ёс зүйн боловсрол олгох сургалт, зөвлөн туслах ажлыг хуваарийн дагуу тогтмол явуулах.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийг судалбал зохих цагаар хэрэгжүүлэхээс гадна орон нутаг, сургууль, сурагчийн нас, сэтгэцийн онцлогт нийцсэн нэмэлт, тусгай хөтөлбөр хэрэгжүүлж болно. Бусад сургалтын хөтөлбөр нь сурагчдад ёс суртахууны мэдлэг, чадвар, дадлыг эзэмшүүлэхэд тодорхой, бодитой хувь нэмэр оруулна.

Ерөнхий боловсролын сургууль, багш нар “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтыг орон нутгийнхаа иргэд, олон нийттэй хамтарч зохион байгуулах нь түүний зорилгод хүрэх гол хүчин зүйлийн нэг мөн. Орон нутгийнхан нийтээр хүндэлдэг иргэн, ахмад настнаар тус хөтөлбөрийн тодорхой агуулгаар сурагчид, эцэг эх, сургуулийн хамт олонд зориулан хичээл заалгаж болно. Тус хичээлийн цагийг бага, дунд, ахлах ангийн “Багш зохицуулах цаг”, багшийн нормт ажлын “Бусад” цаг эсвэл сургуулийн бусад үйл ажиллагаанд багтаан төлөвлөх зэргээр уян хатан зохион байгуулалтын хэлбэрээр явуулна.

Найм. Бусдад түгээн дэлгэрүүлэх үйл ажиллагаа

Багш бэлтгэдэг их, дээд сургуулийн оюутнууд “Иргэний ёс зүйн боловсрол” хичээлийг удирдан зохион байгуулах мэргэжлийн хичээлийг судална. Тус хичээлийг зохион байгуулж буй багш нарыг бие даан суралцахыг дэмжиж, судалгаа хийх боломжоор хангахаас гадна, төвлөрсөн сургалтыг тусгай хөтөлбөрөөр, тогтмол зохион байгуулж, мэргэжлийг нь тасралтгүй, тогтмол дээшлүүлнэ. “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн нэмэлт сургалтуудад бусад хичээлийн багш нар сайн дурын үндсэн дээр хамрагдана.

Сургууль, багш нар ерөнхий боловсролын сургуулийн бага, дунд, ахлах ангийн сургалтын төлөвлөгөөний дагуу “Багш зохицуулах цаг”-аар сурагч, эцэг эх, иргэдэд зориулан «Иргэний ёс зүйн боловсрол» сургалтын хөтөлбөрийн агуулгаар зөвлөгөө өгнө. Сургууль, багш нар сурагчдад ёс суртахууныг төлөвшүүлэхийн дээр эцэг эх, иргэдэд зөвлөгөө өгч, эцэг эхтэй хамтран гэр бүлийн ёс зүйн боловсролыг дэмжих төлөвлөгөө боловсруулан баталж, хэрэгжүүлнэ.

Хичээлийн жилийн эхэнд сургуулийн бүх багш хичээлийнхээ төлөвлөгөөг “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөртэй холбож, залгамж холбоотой зохион байгуулах арга зүйг уг хичээлийг зохион байгуулдаг багш нартай хамтран боловсруулж, батлуулан хэрэгжүүлнэ. Багш нар цагаа нэгтгэн хичээлийг хамтарч зохион байгуулж болно.

ХАВСРАЛТ

НЭГДҮГЭЭР ХҮСНЭГТ. БАГА БОЛОВСРОЛЫН АГУУЛГА

НЭГДҮГЭЭР АНГИ

1. ӨӨРИЙГӨӨ ТАНЬЖ, ХӨГЖҮҮЛЬЕ	
1.1. Мэндлэх ёс	
Мэндлэх ёсны төрөл, ялгааг мэдэж, зөв мэндэлж хэвших	- Өдөр тутмын, улирлын, хүндэтгэлийн мэнд мэдэх ёсны үг хэллэгийг танин мэдэж, зөв хэрэглэж хэвших - Мэнд зөв мэдэх нь хүнийг хүндлэх, эелдэг найрсаг зан төрх эзэмшихийн үндэс болдгийг ухаарах - Мэнд мэдэхдээ чин сэтгэлээсээ хандах, биеэрээ хүндэтгэл үзүүлэх - Ахмад настны амрыг эрэх, хариу мэндлэх - Дүүмэд хүн, үе тэнгийнхэнтэй мэндлэх - Нийгмийн бусад орчинд хүнтэй зүй зохистой мэндлэх - Зочин гийчинтэй зөв мэндлэх
1.2. Эрдэм ном хичээнгүйлэн сурах ёс	
Хичээлээ анхааралтай сонсож сурах	- Эрдэм ном үзэх суудалдаа зөв сууж сурах - Хичээлээ анхааралтай сонсохын ач тусыг танин мэдэх - Хичээлээ анхааралтай сонсох аргыг танин мэдэж, анхаарлаа төвлөрүүлэхэд суралцах, хэвшүүлэх
Хичээлээ зөв сэтгэлээр сонсож сурах	- Хичээлээ зөв сэтгэлээр сонсохын ач тусыг танин мэдэх - Хичээлээ зөв сэтгэлээр сонсох аргаас суралцах, хэвшүүлэх
Хичээлээ өөрийн болгон эзэмшиж сурах	- Хичээлээ өөрийн болгон эзэмшихийн ач тусыг танин мэдэх - Хичээлээ өөрийн болгон эзэмших аргаас суралцах, хэвшүүлэх
2. БУСДЫГ ХҮНДЭЛЖ, БАЯРЛУУЛЪЯ	
2.1. Сайн сурагч	
Багш, эцэг эх, асран хамгаалагч, ахмад настны үг, сургаалыг сонсож сурах	- Үг, сургаал сонссоны ач тус, эс сонссоны гэмийг танин мэдэх - Үг, сургаал сонсох
Багш, эцэг эх, асран хамгаалагч, ахмад настны үг, сургаалыг эргэцүүлэн бодох	- Үг, сургаалыг тогтмол санах, эргэцүүлэх - Хэлсэн үгийн зөв, бурууг ялган таних - Өдөр тутмын ажил үйлээ үг, сургаалтай жишиж, эргэцүүлэн тунгаах
Багш, эцэг эх, асран хамгаалагч, ахмад настны үг, сургаалыг биелүүлэх	- Хэрэв буруу үг хэлсэн бол түүнийг дагахгүй байх - Сургаал үгийг үйлдэл, үг, сэтгэлээрээ биелүүлэх түүнийгээ дадуулан хэвшүүлэх
2.2. Багшийг дээдлэх ёс	
Багшийг дээдлэх учир шалтгаан, ач тус, эс дээдлэхийн гэмийг ухаарах	- Сурагчийн эрдэм багшаас төрдгийг ухаарах - Багш, сурагчийн бие, сэтгэл амар амгалан, аз жаргалтай амьдрах ач тустайг ухаарах - Эс дээдэлснээр саад бэрхшээл тулгарах, зорьсон хэрэг санасанчлан бүтэхгүй байх гэмтэйг ухаарах - Хүмүүжилгүй болох гэм гарахыг ухаарах
Багшийг дээдлэх	- Багшийн эрдмийг санах - Багшийн ачийг санах - Багш хэзээ ямагт ачтайг санах - Багшийг ямагт үг, үйлдэл, чин сэтгэлээрээ дээдлэх

Багштай харилцах	- Багшаас асууж лавлах, ярилцахдаа үл эмээх - Багшдаа худал хэлэхгүй байх - Багш нь ч сурагчдаа хүндэлдгийг мэдэх - Хэрэв буруу үг хэлж, буруу үйлдэл хийсэн тохиолдолд сэтгэлээрээ уучилж, хожим тухайн цаг үе, нөхцөл байдалд тохируулан асууж лавлан, учирлан ойлгуулахад суралцах
3. УЛАМЖЛАЛТ ӨВ СОЁЛООСОО СУРАЛЦЪЯ	
3.1. Таван хошуу мал	
Таван хошуу малыг ялган нэрлэх	- Мал маллах монгол уламжлалын учир утгыг ухаарах - Бод, бог малын нэр, нас, хүйсийг зөв нэрлэх - Төл малын нэр, нас, хүйсийг зөв нэрлэх - Эцэг мал, эх малын нэр, нас, хүйсийг зөв нэрлэх - Таван хошуу мал бидэнд ямар ач тустайг танин мэдэх
3.2. Монголын уламжлалт баяр ёслолтой холбоотой зан үйл	
Цагаан сарын баярын тухай мэдэж, хүүхдэд хамаатай ёс заншлаас суралцах	- Битүүлэх болон цагаан сарын шинийн нэгний шинэлэх ёсны мэдэгдэхүүнтэй болох - Золгох зан үйл, үг хэллэгийг мэдэх - Эцэг эх, өвөг эмэгт золгож буй хүмүүс ураг төрлийн ямар хэлхээ холбоотойг лавлан мэдэх - Цагаан сар бидэнд ямар ач тустайг танин мэдэх

ХОЁРДУГААР АНГИ

1. ӨӨРИЙГӨӨ ТАНЬЖ, ХӨГЖҮҮЛЬЕ	
1.1. Өөрийн мөн чанарыг танин мэдэх ёс	
Эрдэнэт хүний бие нэн ховор, үнэ цэнтэйг ухаарах	- Эрдэнэт хүн болж төрсөн нь ховор, их хувь зохиол гэдгийг ухаарах - Эрдэнэт хүний адгуус амьтнаас ялгарах онцлогийг танин мэдэх - Эрдэнэт хүний биеийн үнэ цэнг ухаарах
Эрдэнэт хүн их үйлс бүтээх чадвартайг ухаарах	- Эрдэнэт хүн эрдэм номд сурч боловсрон, их үйлс бүтээх чадвартайг ухаарах - Өөрийгөө чамлахгүйгээр их үйлс бүтээхийн төлөө хичээн зүтгэх
Эрдэнэт хүн их үйлс бүтээх цаг хугацааг хойшлуулж үл болохыг ухаарах	- Ном сурах, их үйлс бүтээх цаг хугацааг хойшлуулахын гэмийг ухаарах - Өдрийн ажлаа цаг хугацаанд нь амжуулж сурах
1.2. Буян нүгэл	
Хэлээр үйлдэх буян нүглийн үйлийг ухаарах	- Хэлээр үйлдэх буян нүглийн үйлийг ялган танин мэдэх - Хэлээр үйлдэх буяны үйлийг ухаарах - Үнэн үг хэлэх - Эвлэрүүлэх зөөлөн үг хэлэх - Эелдэг зөөлөн үг хэлэх - Тустай үг ярих - Хэлээр үйлдэх нүглийн үйлийг ухаарах - Худал хэлэх - Хов зөөх - Ширүүн үг хэлэх - Дэмий чалчих
Хэлээр үйлдэх буяны үйлийг хэвшүүлэх, нүглийн үйлийг тэвчих	- Хэлний дөрвөн нүглийн үйлийг тэвчих - Хэлний дөрвөн нүглийн үйлийг тэвчсэнээс бий болдог дөрвөн буяны үйлийг дадуулж, хэвшүүлэх

2. БУСДЫГ ХҮНДЭЛЖ, БАЯРЛУУЛЪЯ	
2.1. Ахмад настныг хүндэлье	
Эцэг эх, асран хамгаалагч, төрөл садан, нутаг усныхан болон ахмад настан (тэд)-ыг хүндлэхийн ач тус, эс хүндлэхийн гэмийг танин мэдэх	• Сурагч тэднээс хүндэтгэл хүлээх ач тустайг ухаарах • Сурагч тэдний ач тусыг хүртдэгийг ухаарах • Эс хүндэлснээс хүмүүжилгүй болох гэмтэйг ухаарах • Бусдыг эс хүндэлснээс үүдсэн саад бэрхшээлийг даван туулж чадахгүй болох гэм гарахыг ухаарах
Эцэг эх, асран хамгаалагч, төрөл садан, нутаг усныхан болон ахмад настны ачийг санах	• Балчир насанд ач тустай гэдгийг санах • Өсвөр насанд ачтайг санах • Өтлөх насанд ч ач тустай гэдгийг санах
Эцэг эх, асран хамгаалагч, төрөл садан, нутаг усныхан болон ахмад настан / тэд/-ыг хүндлэх	• Бие, хэл, сэтгэлээрээ хүндлэх • Хэрэв буруу үг хэлж, буруу үйлдэл хийсэн тохиолдолд сэтгэлээрээ уучилж, хожим тухайн цаг үе, нөхцөл байдалд тохируулан асууж лавлан, учирлан ойлгуулахад суралцах • Тэднийг хүндэлнэ гэж хүлээлгүй, өөрөө эхэлж хүндлэх • Тэднийг үл ялгаварлан өөрийн чадах хэрээр тусалж хүндлэх • Хүмүүжиж, төлөвшин хүндлэх
Эцэг эх, асран хамгаалагч, төрөл садан, нутаг усныхан болон ахмад настан / тэд/-тай харилцах	• Тэднээс асууж ярилцахдаа үл эмээх • Тэдэнд худал хэлэхгүй байх • Тэд ч үр хүүхдээ хүндэлдгийг мэдэх • Харилцан хүндлэлийг бий болгох
2.2. Талархал	
Багш, эцэг эх, асран хамгаалагч, төрөл садан, нутаг усныхан, ахмад настан болон бусад хүн, найз нөхөд (тэд)-ийн ач, тус дэмд талархах	• Талархлын үг хэллэг түүний утга учрыг ухаарах • Тээж төрүүлсэн эхийн ачид талархах • Өсгөж хүмүүжүүлсэн эцэг эхийн ачид талархах • Эрдэм номд хөтөлсөн багшийн ачид талархах • Найз нөхдийн тус дэмд талархах • Бусдын тус дэмд талархах
Талархлаа илэрхийлэх	• Үг, үйлдэл, сэтгэлээрээ талархал илэрхийлэх • Тэднийг үл ялгаварлан тэгш хандаж, талархал илэрхийлэх
3. УЛАМЖЛАЛТ ӨВ СОЁЛООСОО СУРАЛЦЪЯ	
3.1. Таван хошуу мал	
Таван хошуу малыг ялгах	• Таван хошуу малын насыг ялган зөв нэрлэх • Сарлаг, хайнаг, ортоом үхрийг ялгах
3.2. Монголын уламжлалт баяр ёслолтой холбоотой зан үйл	
Уламжлалт баярын зан үйлийг танин мэдэж, хүүхдэд хамаатай ёс заншлаас суралцах	• Монголчуудын шинэ жил цагаан сараас эхэлдгийг мэдэх • Битүүлэх зан үйлээс суралцах, бэлгэдэл, цээр ёсыг мэдэх • Цагаан сарын хамгийн хүндтэй зоог нь цагаан идээ байдгийн учрыг мэдэх • Цагаан сарын шинийн өдрүүдийн бэлгэдэл, цээр ёсыг мэдэх • Цагаан сараар бэлэг өгдөг буюу гар цайлгадаг уламжлалын учрыг ухаарах • Өөр хоорондын үл ойлголцлыг цагаан сараар цайруулдгийг ухаарах

ГУРАВДУГААР АНГИ

1. ӨӨРИЙГӨӨ ТАНЬЖ, ХӨГЖҮҮЛЬЕ	
1.1 Эв эе	
Эв эеийг эрхэмлэсний ач тус, эс эрхэмлэсний гэмийг танин мэдэх	- Эв эеийг эрхэмлэснээр эелдэг найрсаг харилцаа бий болох ач тустайг ухаарах - Эв эеийг эс эрхэмлэснээр гэр бүл, анги хамт олон, нийгэмд зөрчил тэмцэл ихсэхийг ухаарах
Эелдэг зантай болох	- Хүн бүр эв эеийг эрхэмлэдгийг мэдэх - Эелдэг зан нь бусдыг хүндлэх, тэдэнтэй нөхөрсөг байхын илэрхийлэл болохыг ухаарах - Эелдэг занг танин мэдэх - Ямагт чин сэтгэлээсээ инээмсэглэж байх - Бусдыг хүндлэх, тэдэнд үг, үйлдэл, сэтгэлээрээ анхаарал халамж үзүүлэх - Хүнийг ялгаварлахгүй, бүгдэд адил тэгш, эелдэг хандаж сурах - Бусад хүний үйлдэл таатай, таагүй байх нь өөрийн сэтгэл, үг, үйлдлээс хамаардгийг ухаарах - Сэтгэл, үг, үйлдлээрээ бусдад эелдэг хандаж чадаж байгаа эсэхээ ажиглан анзаарч, бусдын эелдэг үг, үйлдлийг ойлгох, хүндэтгэх, тэднээс суралцах - Үйлдэл нь эелдэг ч, сэтгэл нь зөв бус, үг нь эелдэг ч үйлдэл нь эелдэг бус, үйлдэл нь эелдэг ч үг нь эелдэг бус, сэтгэл нь эелдэг ч үйлдэл нь эелдэг бус тохиолдлуудыг ажиглах, тайлбарлах
Эв эеийн үндэс суурь болсон харилцан ойлголцлыг эрхэмлэх	- Гэр бүл, ах дүүс, төрөл садан, нутаг усныхантайгаа ойлголцож, эвсэг найрсаг амьдрах, тэднээс уучлал хүсэж, уучилж сурах - Найз нөхөд, анги хамт олонтойгоо ойлголцож, эв эеийг эрхэмлэх - Иргэд өөр хоорондоо эв эетэй байхын чухлыг ойлгож, эв эеийг ямагт эрхэмлэх, уриалах
1.2. Буян нүгэл	
Биеэр үйлдэх буян нүглийн үйлийг ухаарах	- Хүний биеэр үйлдэх буян нүглийн үйлийг ялган танин мэдэх - Хүний биеэр үйлдэх буяны үйлийг ухаарах - Амьтны амийг таслаагүй үйл - Хулгай хийгээгүй үйл - Биеэ зөв авч явах - Хүний биеэр үйлдэх нүглийн үйлийг ухаарах - Амьтны амийг таслах - Хулгай хийх - Биеэ буруу авч явах
Биеэр үйлдэх буяны үйлийг хэвшүүлэх, нүглийн үйлийг тэвчих	- Биеийн гурван нүглийн үйлийг тэвчих - Биеийн гурван нүглийн үйлийг тэвчсэнээс бий болдог гурван буяны үйлийг дадуулан хэвшүүлэх
2. БУСДЫГ ХҮНДЭЛЖ, БАЯРЛУУЛЪЯ	
2.1. Багшийг баярлуулах ёс	
Багшийг баярлуулсны ач тусыг ухаарах	- Баярлуулах нь багшийг хүндэтгэж, дээдэлж буйн илрэл болохыг ухаарах - Ном сурч, их эрдэм мэдлэг эзэмших ач тустайг ухаарах - Багш, сурагч бие, сэтгэл нь амар амгалан, аз жаргалтай амьдрах ач тустайг ухаарах

Багшийг баярлуулах	• Багштай хүндэтгэлтэй харилцаж баярлуулах • Багшийн хориглосон буруу үйлдлийг бие, хэл, сэтгэлээрээ тэвчих • Багшийн зөв үг, сургаалыг бие, хэл, сэтгэлээрээ биелүүлэх • Эрдэмд хөтөлж буй багшийн ажилд санаачилгаараа туслах • Хэрэв буруу үг хэлж, буруу үйлдэл хийсэн бол сэтгэлээрээ уучилж, хожим тухайн цаг үе, нөхцөл байдалд тохируулан асууж лавлан, учирлан ойлгуулахад суралцах
2.2. Нөхөрлөл	
Найз нөхдөө ажиглан таних	• Нүглийн үйлд уруу татаж буйг буруу хэмээн мэдэх • Буяны үйлд зорин чиглүүлж буйг зөв хэмээн мэдэх
Найз нөхөдтэйгөө харилцах	• Нүглийн үйлд уруу татаж буй нөхрийг даган дуурайхгүй байх • Нүглийн үйлд уруу татаж буй нөхөртэй харилцах • Буяны үйлээр найз нөхөртөө үлгэрлэх • Найз нөхдийнхөө тус эрдмийг, өөрийнхөө гэмийг харж сурах • Найз нөхдийнхөө буяны үйлээс суралцах • Найз нөхдийнхөө бие, хэлний сайн үйлийг хөхиүлэн дэмжих
Найз нөхдөө хүндлэх, баярлуулах, тэдэнд туслах	• Найз нөхдөө үл гомдоохыг сэтгэлдээ эрхэмлэх • Найз нөхдийнхөө үгийг сонсож, хүлээцтэй хандаж сурах • Найз нөхдөдөө чин сэтгэлээсээ халуун дотно хандах
3. УЛАМЖЛАЛТ ӨВ СОЁЛООСОО СУРАЛЦЪЯ	
3.1. Монголчуудын идээ ундааг зүй зохистой хэрэглэх ёс	
Зөв хооллох зан үйлийг танин мэдэх	• Зөв хооллохын ач тус, буруу хооллосны гэмийг танин мэдэх • Монголчуудын идээ ундааны төрөл зүйлийг танин мэдэх • Дөрвөн улиралд хоол ундаа тохируулан хэрэглэх соёлоос суралцах
Зөв хооллох зан үйлийг хэвшүүлэх	• Хоол унд идэж уухын өмнө, дунд, сүүлд сэтгэлдээ бодох зан үйлээс суралцах • Өдөр тутамд тогтмол цагт унд, хоолоо бүрэн гүйцэд, тайван ууж, идэх • Хэт цадахгүй, хэт өлсөхгүй байх
3.2. Монголын уламжлалт баяр ёслолтой холбоотой зан үйл	
Эрийн гурван наадмын дэг ёсноос танин мэдэх	• Эрийн гурван наадмын уламжлалт ёсыг танин мэдэх • Хурдан морины уралдааны дэг ёсыг танин мэдэх • Хурдан морины уралдааны учир шалтгааныг ухаарах

ДӨРӨВДҮГЭЭР АНГИ

1. ӨӨРИЙГӨӨ ТАНЬЖ, ХӨГЖҮҮЛЬЕ	
1.1. Зөв шийдвэр	
Бэрхшээл, асуудлыг зөв таних	- Бэрхшээл, асуудал үүссэн эх үүсвэрийг эргэцүүлэн бодох - Бэрхшээл, асуудлаас үүдэх эерэг сөрөг үр дагавруудыг харьцуулан тунгаах
Зөв, оновчтой шийдвэр гаргах	- Зөв, оновчтой шийдвэр гаргахыг эрмэлзэх - Багш, эцэг эх, асран хамгаалагч, ахмад настан (тэд)-тай хамтран зөв, оновчтой шийдвэр гаргах - Багш, эцэг эх, асран хамгаалагч, ахмад настны зөвлөгөөг тусган авч тэдний хяналт дор бие даан шийдвэр гаргах - Бие даан шийдвэр гаргаж, хэрэгжүүлэхээсээ өмнө тэднээс зөвлөгөө авах, хянуулах
Гаргасан шийдвэрээс суралцах	- Өөрийн болон бусдын шийдвэр гаргасан үйл явцыг ажиглаж, алдаанаас нь суралцах - Өөрийн алдааг хүлээн зөвшөөрч, бусдыг буруутгаж, зэмлэдэггүй байх - Өмнө гаргасан ижил алдаагаа дахин давтахгүй байх - Алдаагаа засаж залруулахын төлөө ухарч няцахгүй, тууштай хичээх
1.2. Буян нүгэл	
Сэтгэлээр үйлдэх буян нүглийн үйлийг ухаарах	- Сэтгэлээр үйлдэх буян нүглийн үйлийг ялгаж танин мэдэх - Сэтгэлээр үйлдэх буяны үйлийг ухаарах - Энэрэх, асрах сэтгэлтэй байх - Шунах, хомголзох сэтгэлгүй байх - Зөв үзэлтэй байх - Сэтгэлээр үйлдэх нүглийн үйлийг ухаарах - Хорлох сэтгэлтэй байх - Шуналын сэтгэлтэй байх - Буруу үзэлтэй байх
Сэтгэлээр үйлдэх буяны үйлийг хэвшүүлэх, нүглийн үйлийг тэвчих	- Сэтгэлийн гурван нүглийн үйлийг тэвчих - Сэтгэлийн гурван нүглийн үйлийг тэвчсэнээс бий болдог гурван буяны үйлийг дадуулан хэвшүүлэх
2. БУСДЫГ ХҮНДЭЛЖ, БАЯРЛУУЛЪЯ	
2.1. Ахмад настныг баярлуулъя	
Эцэг эх, асран хамгаалагч, төрөл садан, нутаг усныхан, ахмад настан (тэд)-ыг баярлуулсны ач тусыг танин мэдэх	- Баярлуулах нь тэднийг хүндэтгэж буйн илрэл болохыг ухаарах - Баярлуулснаар хүмүүжилтэй болох ач тустайг ухаарах - Эцэг эх, асран хамгаалагч, төрөл садан, нутаг усныхан, ахмад настан, сурагч бүгдээр бие, сэтгэл амар амгалан, аз жаргалтай амьдрах ач тустайг ойлгож ухаарах
Эцэг эх, асран хамгаалагч, төрөл садан, нутаг усныхан, ахмад настан (тэд)-ыг баярлуулах	- Өөрийн чадах хэрээр тусалж баярлуулах - Хүмүүжиж баярлуулах - Тэдний хориглосон үйлдлийг бие, хэл, сэтгэлээрээ тэвчиж баярлуулах - Тэдэнтэй хүндэтгэлтэй боловсон харилцаж баярлуулах - Сургаалыг нь бие, хэл, сэтгэлээрээ биелүүлж баярлуулах - Тэд буруу үг хэлж, буруу үйлдэл хийсэн бол тухайн үед сэтгэлээрээ уучилж, хожим цаг үе, нөхцөл байдалд тохируулан асууж лавлан, учирлан ойлгуулахад суралцах

2.2. Уучлал	
Бусдаас уучлал хүсэх, бусдыг уучлах учир шалтгааныг ухаарах	• Бусдаас уучлал хүссэнээр тэдний сэтгэл амар амгалан болохыг ухаарах • Бусдыг уучилснаар өөрийн сэтгэл амар амгалан болохыг ухаарах
Бусдаас уучлал хүсэх, уучлах	• Гэмээ ухаарч бусдаас уучлал хүсэх • Бусдыг хүндэтгэн уучлах • Бусдаас уучлал хүсэх, уучлахаа үг, үйлдэл, сэтгэлээрээ зөв илэрхийлэх • Уучлалыг цаг тухайд нь илэрхийлэх
3. УЛАМЖЛАЛТ ӨВ СОЁЛООСОО СУРАЛЦЪЯ	
3.1. Монголчуудын цагаан идээг зүй зохистой хэрэглэх ёс	
Таван хошуу малын ашиг шимээс гарсан идээ ундааг танин мэдэж, хэрэглэх	• Цагаан идээ, ундааг хүнсэнд хэрэглэхийн ач тусыг танин мэдэх • Цагаан идээг таньж мэдэх, хүнсэнд зөв хэрэглэх уламжлалт аргаас суралцах • Цагаан идээ, ундааг боловсруулах, зөв хадгалах уламжлалт аргаас суралцах
3.2. Монголын уламжлалт баяр ёслолтой холбоотой зан үйл	
Эрийн гурван наадмын дэг ёсноос танин мэдэх	• Эрийн гурван наадмын уламжлалт ёсыг танин мэдэх • Бөхийн барилдааны дэг ёсыг танин мэдэх • Бөхийн барилдааныг хүндэтгэдгийн учрыг ухаарах

ТАВДУГААР АНГИ

1. ӨӨРИЙГӨӨ ТАНЬЖ, ХӨГЖҮҮЛЬЕ	
1.1. Бэрхшээл	
Бэрхшээлийг сэтгэлээр даван туулахыг ухаарах	- Аливаа бэрхшээлийг сэтгэлийн хүч тэнхээгээр даван туулдгийг ухаарах - Бэрхшээлд сэтгэл гунихгүй, цөхрөхгүй, сэтгэлээ залж чаддаг байх - Сайтар тунгаавал аливаа бэрхшээлд сэтгэл шаналах учиргүйг ухаарах
Бэрхшээлийг даван туулах	- Тулгарч буй бэрхшээлд тайван хандах - Тулгарч буй бэрхшээлээс гарах арга замыг эрэлхийлэх - Тулгарч буй бэрхшээлийг зөв зохицуулж, шийдвэрлэх
1.2. Дотоод сэтгэлийн хөгжил	
Буруу сэтгэлийг хорих	- Өөрт төрж буй сэтгэлийг хянах - Хянасны үр дүнд буруу сэтгэлийг танин мэдэх - Буруу сэтгэлийг танин мэдээд, түүнтэй тэмцэх
Зөв сэтгэлийг төрүүлж, дадуулах	- Зөв бодол бодож сэтгэлдээ төрүүлэх - Төрүүлсэн зөв сэтгэлээ өдөр бүр олон удаа дахин давтан бодож дадуулах - Өдөр тутмын ажил үйлд дадуулсан сэтгэлийнхээ үүднээс хандаж хэвших
2. БУСДЫГ ХҮНДЭЛЖ, БАЯРЛУУЛЪЯ	
2.1. Бусдын ачийг хариулахуй	
Бусад хүн өөрт ачтайг ухаарах	- Бидний аз жаргалыг бий болгож буй бусдын ач тусыг танин мэдэх - Бусдын ачаар бидний аз жаргал бий болдгийг эс мэдсэний гэмийг танин мэдэх - Бидний аз жаргал бусдаас хамаардгийг ухаарах
Бусдад тусалж, тэднийг хүндлэх, баярлуулах	- Бусдад туслахын ач тусыг танин мэдэх - Амин хувиа хичээсний гэмийг танин мэдэх - Бусдад туслах арга ухаанаас суралцах - Өвдөж, зовсон хүн, амьтанд туслахыг эрмэлзэх - Бусдад төвөг удахгүй байх
2.2. Ажил хөдөлмөр	
Ажилсаг хөдөлмөрч болох	- Аливаа ажил хөдөлмөрийг сайн муу, их бага гэж голохгүйн учрыг ухаарах - Багаасаа ажил хөдөлмөр хийхийн ач тус, эс хийхийн гэмийг танин мэдэх - Ажил хөдөлмөрийг чин сэтгэлээсээ, үр бүтээлтэй хийх ёстойг ухаарах - Ажил хөдөлмөрөөс хойш суун залхуурах нь хүний бие, сэтгэлийг доройтуулдаг болохыг ухаарах - Хичээлдээ шамдах нь оюуны хөдөлмөр болохыг танин мэдэх - Хичээл зүтгэл бол ажилсаг хөдөлмөрч байхын гол шинж болохыг ухаарах - Ажил хөдөлмөр хийсэн хүн үр шимийг нь заавал хүртдэгийг ухаарах
Бусдын ажил хөдөлмөрийг хүндэтгэж сурах	- Бусдын ажил хөдөлмөрийг хүндэтгэсний ач тус, эс хүндэтгэсний гэмийг танин мэдэх - Бусдын ажил хөдөлмөрийг хүндэтгэх - Гэр орныхоо ажилд чадах чинээгээр туслах - Эд зүйлс, орчин тойрноо цэвэр цэмцгэр, бусдад төвөг учруулахгүйгээр эмхэлж цэгцэлж сурах
3. УЛАМЖЛАЛТ ӨВ СОЁЛООСОО СУРАЛЦЪЯ	
3.1. Зочныг хүндлэх ёс	
Зочин угтах, мэндлэх, дайлах цайлах, үдэх ёсыг танин мэдэж, суралцах	- Зочин хүний баримтлах дэг ёсноос мэдэх - Зочныг угтан авах, зохистой суудалд суулган амар мэнд мэдэлцэх ёсноос суралцах - Зочныг дайлах, цайлах ёсноос мэдэх - Зочныг үдэх ёсыг мэдэх - Айлд ирсэн хэнийг ч зочин гэж хүндэтгэдэг монгол ёсыг ухаарах - Зочин ирсэн үед баримтлах хүүхэд багачуудын ёс дэгээс суралцах
3.2. Монголын уламжлалт баяр ёслолтой холбоотой зан үйл	
Эрийн гурван наадмын дэг ёсноос танин мэдэх	- Эрийн гурван наадмын уламжлалт ёсыг мэдэх - Сур харваа, шагайн харвааны дэг ёсыг мэдэх - Сур харваа, шагайн харвааг эрхэмлэх ёсыг ухаарах

ХОЁРДУГААР ХҮСНЭГТ. СУУРЬ БОЛОВСРОЛЫН АГУУЛГА

ЗУРГААДУГААР АНГИ

1. ӨӨРИЙГӨӨ ТАНЬЖ, ХӨГЖҮҮЛЬЕ	
1.1. Үйлдлээ хянаж, засъя	
Бие, хэл, сэтгэлийн үйлдлээ ажиглан сэрэмжлэх	- Ажиглалт, сэрэмжийг танин мэдэх - Бие, хэл, сэтгэлийн үйлдлээ ажиглан сэрэмжлэхийн учир шалтгааныг ухаарах - Бие, хэл, сэтгэлийн үйлдлээ ажиглан сэрэмжлэх
Бие, хэл, сэтгэлийн буруу үйлдлийг засах	- Буруу сэтгэлд автахгүйг хичээх - Муу үг хэлэхгүйг хичээх - Буруу үйлдэл гаргахгүйг хичээх
1.2. Бусдаас суралцъя	
Бусдаас бурууг хайхгүй байх	- Бурууг бусдаас бус, өөрөөс эрэх - Бусдад буруу байвч уужуу ухаанаар уучлах
Бусдын эрдмээс суралцах	- Бусдын буруу үйлдлийг бус, зөв үйлдлийг дэмжих, сайшаах - Бусдын ололт амжилтад атаархалгүй, бахархан баярлаж, үлгэр жишээ болгохыг хичээх
2. БУСДЫГ ХҮНДЭЛЖ, БАЯРЛУУЛъя	
2.1. Үг сонсож суръя	
Сургаал үг сонсож сурах	- Гэм алдааг ил хэлсэн үг хатуу ч ажил үйлд тустай болохыг танин мэдэх - Алдааг засах зөв үг хэдий хатуу, ширүүн ч дургүйцэлгүй ухаалгаар хүлээж авч сурах - Эцэг эх, ах дүү, багш нарын зэмлэж, загнасан үгийг бухимдалгүй хүлээцтэй сонсож, зөв үг, сургаалын дагуу алдаагаа засах чадварт суралцах
Шүүмжлэлийг сонсож сурах	- Өөрийн буруугүй ч, бусдыг хүндлэн үгийг нь сонсох - Найз нөхдийн гэнэн цайлган сэтгэлээр шоглож хэлсэн үгэнд бухимдахгүй байхыг эрхэмлэх - Үг даах нь тэсвэр тэвчээрт суралцахад ач тустайг танин мэдэх - Шүүмжлэлийг зөвлөгөө, шаардлагыг хүсэлт хэмээн хүлээж авдаг арга ухаанд суралцах - Хүлээцтэй хандаж сурах нь тэсвэр тэвчээрийн үндэс суурь болохыг мэдэх
2.2. Хэрэгжүүлж, баярлуулъя	
Гэр бүлийн орчин дахь үйлийг хэвшүүлэх	- Өглөө сэрээд урьтаж мэндлэх - Өдрийн ажлаа төлөвлөн бодох - Зөв хооллох - Ачийг нь санан ойлголцохыг эрхэмлэх - Гэрийнхээ ажлыг сэтгэлээсээ хийх - Гэр бүлийнхэндээ талархах - Амьдралын сургаалыг асууж, ярилцах - Хичээлээ давтах - Өдрийн алдаа, оноог дүгнэх, алдааг наманчлах
Сургуулийн орчин дахь үйлийг хэвшүүлэх	- Зөв мэндлэх - Хичээлээ анхааралтай, зөв сэтгэлээр сонсож, өөрийн болгон эзэмших - Багшийн сургаалыг биелүүлж, эрдмийг нь санан хүндлэх, талархах - Эвтэй байхын үндэс ойлголцлыг эрхэмлэх - Бусдыг уучлах, бусдаас уучлал хүсэх

3. УЛАМЖЛАЛТ ӨВ СОЁЛООСОО СУРАЛЦЪЯ	
3.1. Ураг удмаа мэдэхийн ач тус	
Угийн бичгийг танин мэдэх, ач холбогдлыг ухаарах	- Уг удмаа хамгаалах нь улс эх орноо хамгаалахын эхлэл болохыг ухаарах - Ураг удмаа ялган нэрлэх нэрийдлийг мэдэх - Ураг удмаа үе дамжуулан цээжлүүлдэг ёсыг мэдэх - Угийн бичгийг хөтөлж ирсэн уламжлалаас суралцах - Удмаа мэдэж, угийн бичиг хөтлөхийн ач холбогдлыг ухаарах
3.2. Монголын уламжлалт баяр ёслолтой холбоотой зан үйл	
Монголын үндэсний бичиг үсгийн баярын өдрийн утга учрыг мэдэх	- Үндэсний бичиг, үсгийн баярыг 2004 оноос жил бүрийн тавдугаар сарын эхний ням гарагт тэмдэглэх тухай Монгол улсын Ерөнхийлөгчийн зарлигийн үндэслэлийг ойлгож, тайлбарлах - Үндэсний бичиг нь тухайн ард түмний тусгаар тогтнолын баталгаа, монгол сэтгэлгээний дархлаа болдгийг ухаарах

ДОЛООДУГААР АНГИ

1. ӨӨРИЙГӨӨ ТАНЬЖ, ХӨГЖҮҮЛЬЕ	
1.1. Хүний мэдрэмж	
Мэдрэхүйн эрхтнүүд тэдгээрийн үүргийг танин мэдэх	- Амт, үнэр, сонсгол, хараа, хүрэлцэхүй зэрэг мэдрэхүйн эрхтнүүдийг танин мэдэх - Мэдрэхүйн эрхтнүүдийн үүргийг ойлгож ухаарах
Мэдрэмжийг танин мэдэх	- Мэдрэмжүүдийг ялган таньж мэдэх - Тухайн орчин, харилцаанд төрсөн мэдрэмжээ ажиглаж мэдэх - Мэдрэмж болон дотоод сэтгэлээ зөв ажиглан таньсны үүднээс бусадтай эелдэг, зөв харилцах
Сэтгэл хөдлөлийг танин мэдэх, хянах, залах	- Сэтгэл хөдлөлийн хэлбэрүүдийг таньж мэдэх - Сэтгэл хөдлөлөө хянах, залах - Сэтгэл хөдлөлөө зөв илэрхийлж сурах
1.2. Амьдралын зорилго	
Амьдралын зорилгыг танин мэдэх	- Аз жаргалыг танин мэдэх - Таван мэдрэхүйгээр амсаж буй жаргал төдийд ханаж болохгүйг танин мэдэх - Дотоод сэтгэлийн амгалан нь таван мэдрэхүйн жаргалаас илүүг танин мэдэх
Амьдралын зорилгод хүрэх	- Аз жаргалыг бий болгох - Дотоод сэтгэлийн амгаланг бүтээх
2. БУСДЫГ ХҮНДЭЛЖ, БАЯРЛУУЛЪЯ	
2.1. Бусдын эрдмээс суралцъя	
Өөрт тустай эрдмийг мэдэх	- Гэр бүлийн гишүүдээс өөрт тустай эрдмийг олж харах - Багш, анги хамт олноос өөрт тустай эрдмийг олж харах - Бусад хүнээс өөрт тустай эрдмийг олж харах
Эрдмийг өөртөө дадуулан хэвшүүлэх	- Өөрт нэн тэргүүнд дадуулах шаардлагатай эрдмийг судалж тогтоох - Эрдмийг дадуулах аргыг заалгах - Эрдмийг дадуулахын тулд өдөр тутамд хичээх
2.2. Төв шулуун зан төрхийг эрхэмлэе	
Бусдын сайшаал магтаалд хөөрөхгүйг эрхэмлэх	- Хүний зан аашийн хамгийн эрхэм нь төв шулуун, цэгц шударга чанар болохыг ухаарах - Бусдын сайшаал магтаалд сэтгэлийг хөөргөхгүй байх
Бусдын муушаал шүүмжлэлд гомдохгүйг эрхэмлэх	- Магтах үгийн далд нь, муушаах үгийн ил нь сайн хэмээх монгол зарчмыг ухаарах - Бусдын муушаал шүүмжлэлд сэтгэлийг унагахгүйг хичээх - Үйлийн үр, буян нүглийн үйлийг ялган мэдвэл төв шулуун зан төрхтэй болохыг мэдэх

3. УЛАМЖЛАЛТ ӨВ СОЁЛООСОО СУРАЛЦЪЯ	
3.1. Амар амгалан, аз жаргалтай байхын тулд үйлийн үрийг мөрдье	
Үйлийн үрийг танин мэдэх	• Үйлийн үрийн тухай мэдэх • Үйл гарцаагүйг ухаарах • Үйл арвидахыг ухаарах • Үйлдээгүй үйлийн үр дагавартай учрахгүйг ухаарах • Үйл алга болохгүйг ухаарах
Үйлийн үр дагаврыг танин мэдэх	• Үйлийн эерэг сөрөг үр дагаврыг танин мэдэх • Үйлийн хүнд хөнгөнийг танин мэдэх
Нүглийн үйлийг тэвчин, буяны үйлийг хэрэгжүүлэхэд хичээх	• Буяны үйл гэж танин мэдсэн бол түүнийг хэрэгжүүлэхийн төлөө хичээх • Нүглийн үйл гэж танин мэдсэн бол түүнийг тэвчихийг хичээх • Нөхцөл байдалд тохируулан хэрэгжүүлэх
Буяны үйлийг арвижуулах, нүглийн үйлийг наманчлах	• Нүглийн үйлийг наманчлах аргыг дадуулах • Буяны үйлийг арвижуулах аргыг дадуулах
3.2. Монголын уламжлалт баяр ёслолтой холбоотой зан үйл	
Монгол бахархлын өдрийн учир утгыг ойлгож ухаарах	• Эзэн Чингис хааны мэндэлсэн өдрийг Монгол бахархлын өдөр болгосон учрыг ухаарах • Монгол түмний бахархал бол эзэн богд Чингис хаан болохыг ухаарах

НАЙМДУГААР АНГИ

1. ӨӨРИЙГӨӨ ТАНЬЖ, ХӨГЖҮҮЛЬЕ	
1.1. Уужуу, агуу ухаантай болъё	
Аливаад тайван, хүлээцтэй хандах	- Хүний үгийг сонсож, үг дааж сурах - Өөрийн бэрхшээлийг бусдын бэрхшээлтэй харьцуулан тунгаах - Бэрхшээлийг хөнгөн болгож харж чадах - Бэрхшээлийн гарцыг олох
Алс хэтийг харах	- Бэрхшээлийг өнгөрсөн, одоо, ирээдүйн нөхцөл байдалд авч үзэх - Бэрхшээлийг үүсгэж буй хүчин зүйлийн нөлөөг ажиглан шинжлэх, тунгаах - Сэтгэлийн хаттай болох монгол ухаанаас суралцах
1.2. Амар амгалан, аз жаргалтай байхын тулд бясалгалыг дадуулъя	
Бясалгалын ач тус, бясалгахгүй байхын гэмийг мэдэх	- Бясалгаснаар сэтгэлийн амар амгаланг бий болгох ач тустайг ухаарах - Эс бясалгаснаар буруу сэтгэлийн эрхэнд өөрийн мэдэлгүй автах гэмтэйг ухаарах - Зөв сэтгэл хүчтэй төрөхгүй болох гэм гарахыг ухаарах
Бясалгалын ялгааг танин мэдэх	- Төвлөрч бясалгах - Ажиглан эргэцүүлж бясалгах - Төвлөрч бясалгах, ажиглан эргэцүүлж бясалгахын ялгааг танин мэдэх
Бясалгах аргад суралцах	- Сэтгэлээ сарниулалгүй төвлөрч бясалгах - Санах хянах хоёроор сэтгэлээ барих - Бясалгалын явцад онцгой анхаарах
2. БУСДЫГ ХҮНДЭЛЖ, БАЯРЛУУЛЪЯ	
2.1. Бусдыг асрахуй сэтгэлээр дээдэлье	
Асрахуй сэтгэлийн ач тусыг танин мэдэх	- Асрахуй сэтгэлийг тодорхойлох - Асрахуй сэтгэлийг бясалгасны ач тусыг мэдэх
Асрахуй сэтгэлийг бясалгах	- Асрахуй сэтгэлийг товч бясалгах - Асрахуй сэтгэлийг дэлгэрэнгүй бясалгах
2.2. Бусдын ачийг хүртэж, дээдэлье	
Бусдын ачаар амьдарч буйг ухаарах	- Бусдын ачаар өнөөг хүртэл өсөн торниж, суралцаж буйг ухаарах - Ирээдүйд бусдын ачаар сайхан амьдрахыг ухаарах
Бусдын ачийг хүртэх	- Бусдын ачийг хүртэхийн тулд ачийг нь ухаарах - Бусдын ачийг хариулахыг хичээх - Бусадтай хүндэтгэлтэй харилцах - Бусдын төлөө санаа тавьдаг байх
3. УЛАМЖЛАЛТ ӨВ СОЁЛООСОО СУРАЛЦЪЯ	
3.1. Таван хошуу мал	
Малаа өсгөн үржүүлэх уламжлалт аргаас суралцах	- Байгаль, хүн, мал гурвын салшгүй холбоонд монгол мал өсөн үрждэгийг ухаарах - Бэлчээр усыг зөв сонгох, хашаа хороог бэлтгэх, оторлох нь малаа өсгөх, таргалуулахад чухал болохыг ухаарах - Таван хошуу мал бүрийн төлийг эсэн мэнд бойжуулах уламжлалт арга ухаанаас суралцах - Эцэг малыг зөв сонгох нь малын удамшилд чухал болохыг мэдэх
3.2. Монголын уламжлалт баяр ёслолтой холбоотой зан үйл	
Уламжлалт Бурхны шашны баяр, ёслолыг мэдэх, зөв үйлдэх	- Бурхан багшийн их дүйчэн өдрийн зан үйлийн учир шалтгааныг мэдэх, зөв үйлдэх - Зуны тэргүүн сарын арван таван Бурхан багшийн их дүйчэн өдрийг тэмдэглэх

ЕСДҮГЭЭР АНГИ

1. ӨӨРИЙГӨӨ ТАНЬЖ, ХӨГЖҮҮЛБЕ	
1.1. Өөрийн гэмийг засъя	
Өөрийн гэмийг танин мэдэх	- Гэр бүлийн орчин дахь гэмээ танин мэдэх - Найз нөхдийн орчин дахь гэмээ танин мэдэх - Сургуулийн орчин дахь гэмээ танин мэдэх
Өөрийн гэмийг засах	- Гэр бүлийн орчинд гэм байвал түүнийг засах - Найз нөхдийн орчинд гэм байвал түүнийг засах - Сургуулийн орчинд гэм байвал түүнийг засах
1.2. Тэвчээр хатуужилд суралцъя	
Тэвчээр хатуужлын ач тусыг танин мэдэх	- Бусдаар хүрээлүүлэх - Бэрхшээлийг даван туулах - Зорьсон хэргээ бүтээх
Тэвчээр хатуужилтай болох	- Бусдын таагүй харилцаанд уужуу ухаанаар хандах - Бусдын хорон үгэнд тэвчээртэй байх - Бэрхшээл зовлон тулгарахад сэтгэлийн тэнхээтэй байх - Сурч хөдөлмөрлөх үедээ хатуужилтай байх
2. БУСДЫГ ХҮНДЭЛЖ, БАЯРЛУУЛЪЯ	
2.1. Бусдыг энэрэхүй сэтгэлээр дээдэлье	
Энэрэхүй сэтгэлийн ач тусыг танин мэдэх	- Энэрэхүй сэтгэлийг тодорхойлох - Энэрэхүй сэтгэлийг бясалгасны ач тусыг мэдэх
Энэрэхүй сэтгэлийг бясалгах	- Асрахуй, энэрэхүй сэтгэлийг ялган мэдэх - Энэрэхүй сэтгэлийг товч бясалгах - Энэрэхүй сэтгэлийг дэлгэрэнгүй бясалгах
2.2. Бусдад энэрэхүй сэтгэлээр тусалъя	
Бусдад туслах аргыг танин мэдэх	- Бусдад тусалсны ач тусыг ухаарах - Бусдад өглөг өгдөг байх - Бусадтай эелдэг харилцах - Бусдын алдааг нь ухааруулан засах - Эрдмийг нь дурдаж тэтгэх - Сайн үйлээр үлгэрлэх
Бусдад туслах	- Өглөг өгье гэсэн сэтгэлийг төрүүлэх - Нөхцөл байдалдаа тохируулан бодит өглөг өгөхийг хичээх - Өглөг өгье гэсэн сэтгэл төрөөгүй үед бодит өглөг өгөлгүй өгье гэсэн сэтгэлийг дахин төрүүлэхийг хичээх - Бусдад туслах нөхцөл бүрдүүлэхийн тулд эелдэг зөөлөн, хүндэтгэлтэй харилцах - Бусад хүний алдааг тусалъя гэсэн сэтгэлээр цаг үе, нөхцөл байдалд тохируулан ухааруулж, засах аргыг нь тодорхой хэлэх - Засах аргыг нь хэлээд орхихгүй, аргыг дадуулж хэвшүүлэхэд нь туслах - Хүний сайн үйлийг дурдаж, сэтгэлд нь урам, итгэл өгөх - Буяны үйлийг үйлдэж, бусдад үг, үйлдэл, сэтгэлээрээ үлгэрлэх
3. УЛАМЖЛАЛТ ӨВ СОЁЛООСОО СУРАЛЦЪЯ	
3.1. Үндэсний хувцас	
Монгол үндэсний хувцасны онцлогийг мэдэж, зохистой өмсөж сурах	- Монголчуудын дээл хувцасны онцлог (улирал, эрхэлсэн ажил үйлээс үүдсэн гэх мэт)-ийг ялгаж мэдэх - Дээл хувцасны төрөл зүйл (энгийн, гоёлын, төр ёсны, шашны, ястны гэх мэт)-ийн ялгааг мэдэх - Малгай, дээл, бүс, гутлын төрөл зүйлийг мэдэх - Монгол хувцастай холбоотой бэлгэдэл, цээрийн ёсноос мэдэх, хэрэглэх
3.2. Төрөө дээдэлье	
Төрт ёсны учир утгыг танин мэдэх	- Төрт ёсыг танин мэдэх - Төрт ёсны уламжлалыг мэдэх - Төрт ёсны нэр хүнд, хууль ёсыг дээдлэн, дагаж мөрдөх - Төрийн үйл хэрэгт үнэнч шударгаар зүтгэхийн учир шалтгааныг ойлгох

ГУРАВДУГААР ХҮСНЭГТ. БҮРЭН ДУНД БОЛОВСРОЛЫН АГУУЛГА

АРАВДУГААР АНГИ

1. ӨӨРИЙГӨӨ ТАНЬЖ, ХӨГЖҮҮЛЬЕ	
1.1. Арга билгийг дадуулъя	
Аргыг дадуулах учир шалтгааныг танин мэдэх	- Аргыг тодорхойлох - Аргыг дадуулсны ач тусыг танин мэдэх - Аргыг эс дадуулсны гэмийг танин мэдэх
Аргыг дадуулах	- Аргыг дадуулах аргачлалыг танин мэдэх - Аргыг өдөр тутамд дадуулах
Билгийг дадуулах учир шалтгааныг танин мэдэх	- Билгийг тодорхойлох - Билгийг дадуулсны ач тусыг танин мэдэх - Билгийг эс дадуулсны гэмийг танин мэдэх
Билгийг дадуулах	- Арга билгийг ялган танин мэдэх - Билгийг дадуулах аргыг танин мэдэх - Билгийг өдөр тутамд дадуулах - Арга билгийг хослуулан дадуулах
1.2. Үүрэг хариуцлага	
Үүрэг хариуцлагын ач тусыг ухаарах	- Хариуцлагатай байснаар эрдэм ном сурах, ажил хөдөлмөр хийхэд хялбар хөнгөн болохыг ухаарах - Хариуцлагатай байснаар бусад хүмүүс өөрт хүндэтгэлтэй ханддагийг ухаарах
Үүрэг хариуцлагад суралцах	- Эцэг эх, багшийн сургаалыг хүндэтгэн биелүүлэх - Хариуцсан ажил үүргээ цаг тухайд нь чин сэтгэлээсээ гүйцэтгэх - Гаргасан шийдвэрийнхээ хариуцлагыг хүлээх - Цаг баримталж сурах
2. БУСДЫГ ХҮНДЭЛЖ, БАЯРЛУУЛЪЯ	
2.1. Бусдыг болон орчныг мэдэрье	
Бусдыг зөв ойлгох, бусдад өөрийгөө зөв ойлгуулахын ач тусыг танин мэдэх	- Харилцан ойлголцсоноор бусдад туслахад болон тэднийг баярлуулахад хөнгөн хялбар болохыг ухаарах - Бусадтай ойлголцоход хөнгөн хялбар болж, бусдын тусыг төвөггүй авах
Бусдыг зөв ойлгох	- Бусад хүн үг, үйлдлээрээ илэрхийлсэн, илэрхийлээгүй ч тэдний санаа бодол, хүсэл зорилгыг ойлгож, таамаглан мэдэх, мэдрэхийг хичээх - Бусдын харц, царай, үг, үйлдлийг ажиглах, ярилцах - Бусдаас асууж, лавлаж мэдэх
Бусдад өөрийгөө зөв ойлгуулах	- Санаагаа бусдад цаг үе, нөхцөл байдалд тохируулан аргыг нь олж тайлбарлах - Үг, үйлдлээрээ өөрийгөө зөв ойлгуулах - Бусад хүнээр дамжуулж өөрийгөө зөв ойлгуулах
2.2. Гэр бүлийн харилцаа	
Гэр бүлийн харилцааны үнэ цэнг танин мэдэх	- Эхнэр нөхөр хоорондын харилцааг танин мэдэх - Эцэг эх, үр хүүхэдтэйгээ харилцах - Гэр бүлийн гишүүд, садан төрлүүд хоорондоо харилцах
Гэр бүлийн харилцааг эрхэмлэсний ач тус, эс эрхэмлэсний гэмийг танин мэдэх	- Гэр бүлийн харилцааг эрхэмлэснээр эхнэр нөхөр өөр хоорондоо ойлголцоход хөнгөн хялбар болохыг ухаарах - Гэр бүлийн харилцааг эрхэмлэснээр үр хүүхэд нь хүмүүжихийг ухаарах - Эс эрхэмлэснээр гэр бүлд хэрүүл тэмцэл их болохыг ухаарах - Буруу үйлдэл хийхийн үүд нээгдэх гэмтэйг ухаарах

Гэр бүлийн зэрэг уур амьсгал, эелдэг найрсаг харилцааг бүрдүүлэх	• Гэр бүлийн гишүүд хоорондоо ойлголцохыг хичээх • Өөр хоорондоо ярилцдаг байх • Гэр бүлийнхнийгээ хүндэлдэг байх • Гэр бүлийнхнийхээ ач тусыг санадаг байх • Маргаан зөрчил гарахад бусдыгаа уучилдаг байх • Өөрөө эхэлж уучлал хүсдэг байх • Уурлаж уцаарласан нэгэнд нөхцөл байдлыг хүндрүүлэлгүй, тайван хүлээцтэй хандаж, тайвширсны эцэст ярилцаж, ойлголцдог байх
3.УЛАМЖЛАЛТ ӨВ СОЁЛООСОО СУРАЛЦЪЯ	
3.1. Монголчуудын удам судар	
Ураг төрлөө эрхэмлэх учир шалтгааныг ухаарах	• Монгол угсаатны тархац, орон нутгийн онцлог, үг хэл, хувцас хунар, орон гэр, зан заншлын ялгааг танин мэдэх • Ургийн эш түүхээс улс Монголын түүх эхэлдгийг ухаарах • Гэр бүлийн уламжлалт ёс түүний учир шалтгааныг ухаарах
3.2. Монгол гэрийн ёс	
Монголчуудын гол орон сууц болох гэрийн ёсыг танин мэдэх	• Монгол гэрийн бүтэц, түүнтэй холбогдсон утгын орны үг, хэллэгийг мэдэх • Гэр барих, буулгах, ачих ёсыг мэдэх
Монгол гэрийн ёсноос амьдралдаа хэвшүүлэх	• Монгол гэрийн тавилга байрлуулах ёсыг мэдэх, биелүүлэх • Монгол гэртэй холбоотой зан үйл, цээр, бэлгэдлийн ёсыг танин мэдэж, биелүүлэх

АРВАННЭГДҮГЭЭР АНГИ

1. ӨӨРИЙГӨӨ ТАНЬЖ, ХӨГЖҮҮЛЬЕ	
1.1. Зөв сэтгэлийг дадуулъя	
Зөв сэтгэлийн ач тусыг танин мэдэх	- Зөв сэтгэлтэй болсноор өөрийн сэтгэл амар амгалан болохыг ухаарах - Зөв сэтгэлтэй болсноор бусдад амар амгаланг мэдрүүлдгийг ухаарах - Зөв сэтгэлтэй болсноор амьдрал тэгшрэхийг ухаарах
Зөв сэтгэлийг дадуулах	- Сэтгэлийг ажиглах - Хичээл зүтгэл гарган зөв сэтгэлийг төрүүлэх - Төрүүлсэн зөв сэтгэлийг тогтоон барихыг хичээх - Бясалгалын үүднээс зөв сэтгэлийг дадуулах
1.2. Буруу сэтгэлийг тэвчье	
Буруу сэтгэлийн хор уршгийг танин мэдэх	- Буруу сэтгэлийн мөн чанарыг танин мэдэх - Буруу сэтгэлийг ялган мэдэх - Сэтгэл шаналах гэмтэйг ухаарах - Зовлон бий болох нөхцөл бүрдэх гэмтэйг ухаарах - Бусдад таагүй мэдрэмж төрүүлэх, бусдыг зовоох уршигтайг ухаарах
Буруу сэтгэлийг хорих, тэвчих	- Буруу сэтгэлийг хорих аргыг танин мэдэх - Буруу сэтгэл төрөх даруйд буцаах аргыг танин мэдэх - Буруу сэтгэл төрсөн үед амьсгал дээр төвлөрөх тэргүүтний үүднээс хорих - Буруу сэтгэлийг өдөр тутамд хорьж, хэвшүүлэх
2. БУСДЫГ ХҮНДЭЛЖ, БАЯРЛУУЛЪЯ	
2.1. Гэр бүлийн аз жаргал	
Гэр бүлийн аз жаргалыг танин мэдэх	- Бие биеэ харилцан хүндлэх нь гэр бүлийн аз жаргал болохыг ухаарах - Гэр бүлдээ сэтгэлийн амар амгалантай амьдрах нь гэр бүлийн аз жаргал болохыг таньж мэдэх
Аз жаргалгүй гэр бүлийн гэмийг танин мэдэх	- Эхнэр нөхөр хамт амьдрах хүсэлгүй болох гэмтэйг ухаарах - Гэр бүлийнхэн сэтгэлийн зовлонд унах гэмтэйг ухаарах
Гэр бүлийн аз жаргалыг бий болгох	- Гэр бүлийн гишүүд өөр хоорондоо ойлголцдог байх - Эцэг эх, ахмад настанг хүндэлдэг байх - Эцэг эх, ахмад настан нь үр хүүхдээ асарч энэрэн сургаж, хүмүүжүүлдэг байх
2.2. Эх оронч үзэл	
Эх оронч үзэлтэй байх нь иргэн хүний эрхэмлэх гол үүрэг болохыг ухаарах	- Эх орноороо бахархах түүний сайн сайхны төлөө хүч чадлаа зориулахын чухлыг ухаарах - Үндэсний ухамсрын гол шинж нь эх оронч үзлээр илэрдгийг ухаарах - Үндэсний бахархалт зүйлсийнхээ үнэ цэнг мэдрэх - Эх орондоо эзэн нь байх эрх үүргээ ухамсарлаж, хариуцлагатай, бүтээлч иргэн болж хүмүүжихийг ухаарах - Монгол хүн бүр нийгэмд, хойч үедээ тустай үйлс бүтээх үүрэгтэйг ухаарах - Монгол хүн амьдралынхаа зорилгод хүрэх хүсэл тэмүүлэлтэй, чин эрмэлзлэлтэй, төгс итгэлтэй байдгийг ойлгож ухаарах
3. УЛАМЖЛАЛТ ӨВ СОЁЛООСОО СУРАЛЦЪЯ	
3.1. Шүтэн барилдлага, гүн үзэл	
Шүтэн барилдлага, гүн үзлийн мөн чанарыг танин мэдэх	- Юмс шүтэн барилдаж бий болдгийг танин мэдэх - Бусадтай шүтэлцэхгүйгээр дангаар орших юмс байхгүйг танин мэдэх - Шалтгаан, үрийн зохилдлогыг шүтэн барилдлагатай холбож танин мэдэх - Шүтэн барилдахуйн ухаанаар асуудалд хандах
3.2. Монгол цаг тоолол	
Цаг тоололтой холбоотой монгол уламжлалыг мэдэх	- Дэлхий дахины цаг тооллын ялгавар, уламжлалыг мэдэх - Билгийн тоолол, аргын тооллын ялгааг мэдэх, хооронд нь шилжүүлж сурах - Ивээл, харш жил, жил орох ёсны тухай мэдэх - Төрсөн мэнгээ мэдэж, холбогдох зан үйлээс суралцах - Билгийн тоолол нь барс сараас эхэлдгийн учрыг мэдэх - Жил, сар, өдрийг арван хоёр жилээр тоолох ёсыг мэдэх, хэрэглэх

АРВАНХОЁРДУГААР АНГИ

1. ӨӨРИЙГӨӨ ТАНЬЖ, ХӨГЖҮҮЛЬЕ	
1.1. Дөрвөн үнэн түүний цээрлэн хорих хэсэг	
Дөрвөн үнэний зовлон болон зовлонгийн шалтгааны үнэнийг танин мэдэж, хорих	• Зовлон үнэнийг танин мэдэх • Зовлонгийн шалтгааны үнэнийг танин мэдэх • Зовлонгийн шалтгааны үнэнийг ухаарч, хорих
1.2. Дөрвөн үнэний дадуулан хэвшүүлэх хэсэг	
Дөрвөн үнэний хорихуйн үнэн, мөрийн үнэнийг танин мэдэж, дадуулах	• Хорихуйн үнэнийг танин мэдэх • Мөрийн үнэнийг танин мэдэх • Хорихуйн үнэн, мөрийн үнэнийг өдөр тутамд дадуулах
2. БУСДЫГ ХҮНДЭЛЖ, БАЯРЛУУЛЪЯ	
2.1. Бусдад туслахын тулд мэргэжлийн ёс зүйг дадуулъя	
Мэргэжлийн ёс зүйг дадуулах • Багшийн ёс зүй • Эмчийн ёс зүй • Цагдаагийн ёс зүй гэх мэт	• Мэргэжлийн ёс зүйн нийтлэг болон онцлог хэм хэмжээ, шаардлагыг танин мэдэх • Тухайн мэргэжлийг эзэмшихэд зайлшгүй даван туулах бэрхшээл, асуудлыг танин мэдэх • Өргөн мэдлэгтэй байх • Нарийн ур чадвартай байх • Зөв сэтгэлтэй байх • Ажилдаа чин сэтгэлээсээ хандах • Мэргэжлийн нэр төрийг эрхэмлэх
2.2. Ирээдүйн эцэг эхийн гэр бүлийн өмнө хүлээх үүрэг хариуцлага	
Эцэг эхийн үүрэг хариуцлагыг танин мэдэх	• Гэр бүл бололцох, эхнэр нөхрийн журамт ёсыг мэдэх • Эцэг эхчүүдийн харилцан ойлголцлыг нандигнах • Үр хүүхдээ хүмүүжүүлэх • Хүүхдийн дэргэд зөв үлгэр дуурайл үзүүлэх • Гэр бүл салахын хор уршгийг мэдэх
Эцэг эхийн үүрэг хариуцлагаа хөсөрдүүлсний гэмийг танин мэдэх	• Гэр бүл тогтворгүй болох • Өөрийн жаргалыг урьтал болгох нь үүрэг хариуцлагаа хөсөрдүүлсний гэм болохыг ухаарах • Үр хүүхдээ хүмүүжүүлэхэд хичээхгүй байх
Үүрэг хариуцлагаа ухамсарласан эцэг эх болох	• Хариуцлагатай бусад эцэг эхчүүдээс суралцах • Хань, үр хүүхдээ асрах энэрэх • Өөрийн болон ханийн эцэг эх, ах дүүс, хамаатан саданг асрах энэрэх
3. УЛАМЖЛАЛТ ӨВ СОЁЛООСОО СУРАЛЦЪЯ	
3.1. Монголчуудын номын өв соёл	
Монголчуудын бичиг соёлын олон төрлөөр бүтээсэн номыг хүндлэх, бахархах ёсноос суралцах	• Монголчуудын номын өв соёлыг цаг үе, уламжилсан хэл бичиг, хамаарах цар хүрээгээр нь тоймлон мэдэх • Мянган жилийн түүхтэй үндэсний монгол бичгээр туурвисан ном бичгийн өв соёлыг мэдэх • Монголчуудын ном бичгийн гол хэрэгслүүдийг мэдэх • Монголчуудын ном бүтээсэн барын соёлыг мэдэх • Дэлхийн соёлын биет өвд бүртгэгдсэн монгол ном судар түүний агуулгын тухай мэдэх, бахархах
3.2. Монгол аж төрөх ухаан болон газар усны нэр, домог	
Монгол орны газар усны нэр нь монголчуудын сэтгэлгээ, байгалиа шинжих онцлог, түүхэн үйл явдалтай холбоотойг ухаарах	• Монгол орны газар усны дэвсгэр болон оноосон нэрийн учрыг ухаарах • Монголчуудын газар усандаа нэр өгдөг уламжлал, бэлгэдлийн учрыг ухаарах • Монгол газар орны хэвлий дэх баялаг нь газар усныхаа нэртэй тохирдог онцлогийг мэдэх • Түүхэн домогтой холбоотой газар усны нэрийг дэлгэрүүлэн мэдэх • Газар усаа дэвсгэр болон оноосон нэрээр нь нэрлэж занших

“ИРГЭНИЙ ЁС ЗҮЙН БОЛОВСРОЛ” СУРГАЛТЫН ХӨТӨЛБӨРИЙН УДИРДАМЖ

НЭГ. БАГА БОЛОВСРОЛЫН СУРАГЧДЫН ЭЗЭМШВЭЛ ЗОХИХ МЭДЛЭГ, ЧАДВАР, ДАДЛЫН ТОДОРХОЙЛОЛТ, ТОВЧ ТАЙЛБАР

НЭГДҮГЭЭР АНГИ

1. ӨӨРИЙГӨӨ ТАНЬЖ, ХӨГЖҮҮЛЬЕ	
1.1. Мэндлэх ёс	
1.1.1. Мэндлэх ёсны төрөл, ялгааг мэдэж, зөв мэндэлж хэвших	
- Өдөр тутмын, улирлын, хүндэтгэлийн мэнд мэдэх ёсны үг хэллэгийг танин мэдэж, зөв хэрэглэж хэвших - Мэнд зөв мэдэх нь хүнийг хүндлэх, эелдэг найрсаг зан төрх эзэмшихийн үндэс болдгийг ухаарах - Мэнд мэдэхдээ чин сэтгэлээсээ хандах, биеэрээ хүндэтгэл үзүүлэх	- Өргөн хүндэтгэвээс зохих хүмүүс (өвөг эмэг, эцэг эх, ах эгч, ахмад настан, албан тушаалтан зэрэг)-ийн амар мэндийг айлтгах, хариу мэндлэх - Мэнд мэдэх үед биеэр үйлдэх хүндлэл (алгаа дэлгэн хоёр гараа сунган бөхийн мэндийг мэдэх, нэг өвдөг сөгдөн бөхийж мэнд мэдэх, хоёр өвдөг сөхрөн амар амгаланг айлтгах, мэнд мэдэхдээ бие, хувцсаа засан тэгшилж, нүүр царай, нүдний харц тэргүүтнээ төв болгон чин сэтгэлээсээ хандах ёсонд суралцах) - Өдөрт олон удаа таардаг хүнтэй мэндлэх “Юу байна” гэх зэргээр буруу мэндлэхгүй байх - Хэзээ, хаана байхаас хамааран тохирсон үг хэллэг, үйлдлээр мэндлэх Сурагчдын хийх дасгал даалгавар: - Мэндийг зөв мэдэж, бусад хүнийг баярлуулсан тохиолдлоо ярих - Бусад хүнтэй хэрхэн мэнд мэдсэн, бусад хүн өөр хоорондоо мэнд мэдэж буйг ажиглах, тайлбарлах - Мэндийг зөв, буруу мэдэхэд төрж буй мэдрэмжээ ярих - Өдөрт хэдэн хүнтэй мэнд мэдсэн, хэчнээн тохиолдолд мэнд зөв мэдсэнээ ярилцах
1.2. Эрдэм ном хичээнгүйлэн сурах ёс	
1.2.1. Хичээлээ анхааралтай сонсож сурах	
Эрдэм номд суралцахын тулд суудалдаа зөв сууж сурах	Нуруугаа цэх, толгойгоо хэтэрхий гэдийлгэхгүй, хэтэрхий бөхийлгөхгүй, багш руу инээмсэглэсэн, баяссан байдалтай харж суухыг хэлнэ. Нуруу цэх суувал хүн аливааг бодоход оюун ухаан чөлөөтэй, хурдан гүйх ач тустай. Хэтэрхий бөхийвөл үүрэглэх, хэтэрхий гэдийвэл омгорхох сэтгэл төрөх сул талтай. Зарим үед багш нүдний харцыг хамрын үзүүрт тогтоож суух заавар өгч болно. Гэдийж эсвэл хазайж суувал багшаа, сурч буй номоо, найз нөхдөө хүндэтгэхгүй байгаа дүр төрхийг илэрхийлдэг тул зөв сууж сурах нь чухал юм.
Хичээлээ анхааралтай сонсохын ач тусыг танин мэдэх	Хичээлээ анхааралгүй сонсохыг хөмөрсөн савны гэм гэнэ. Багшийн зааж буй хичээлд бүх анхаарлаа төвлөрүүлж сонсвол хөмөрсөн савны гэмийг тэвчинэ. Сурагч хичээлээ анхааралгүй сонсвол хөмөрсөн савтай адил болно. Хөмөрсөн саван дээр юу ч хийсэн дотор нь ордоггүйтэй адил багшийн зааж байгаа хичээлийг анхааралгүй сонсвол тухайн үедээ сонсоод, ойлгоод байгаа мэт санагдавч хичээл нь сурагчид эрдэм мэдлэг болж үлддэггүй. Мөн анхааралгүй сонсвол сурагч тухайн өдрийн хичээлийг сайн ойлгохгүй, хичээл ч үр дүнгүй болно. Нэг өдрийн хичээлээ ойлгохгүй бол долоо хоногийнхыг ойлгохгүй улмаар сурагч хичээлээ ойлгоход улам бүр хүнд болно. Цаашлаад нэг жилийн хичээлийг ойлгоход бэрхшээлтэй хэцүү болдог. Ийнхүү хичээл сурагчид үр өгөөжөө өгөхгүй сурлагаар хоцрогдож эхэлдэг сул талтай. Мөн бусад хүний яриаг ч сайн ойлгохгүй байх гэх мэт олон сөрөг үр дагавар гардаг. Харин бүх анхаарлаа төвлөрүүлэн сонсвол сурагч хичээлээ ойлгох бөгөөд зарим үед тухайн хичээл дээр сайн ойлгоогүй ч давтвал түүний үр дүнд хожим нь уг хичээлээ ойлгож чаддаг улмаар тэр нь сурагчид эрдэм ном болж үлддэг ач тустай. Хичээлийн эхний өдрөөс багшаа болон бусад хүний яриаг анхааралтай сонсоод байвал эхний өдрийн хичээлийг сайн ойлгоогүй ч дараагийн өдрийнхийг сонсоход эхний өдрийн хичээл ойлгогдоно. Ингэснээр дараа дараагийн хичээлээс өмнөх өмнөх хичээлүүдээ ойлгож, хичээл сурагчид эрдэм болж үлдэнэ. Ийнхүү сурагч хөмөрсөн савны гэмийг тэвчиж, заалгасан хичээл үр өгөөжөө өгөөд зогсохгүй хүний яриаг сонсоод ойлгох чадвартай болж улмаар өөрөө ирээдүйд сайн хүн болж хүмүүжихийн үндэс суурь бий болно.

	“Хүн болох багаасаа, хүлэг болох унаганаасаа” гэдэг. Сурагч хичээлээ эхний өдрөөс анхааралгүй сонсоод сурчихвал хожим хүний яриаг сайн ойлгож чадахгүй улмаар амьдралдаа буруу шийдвэр гаргаж, олон алдаа хийж тэдгээрийн сөрөг үр дагавруудыг амсдаг. Сурагч хичээлээ анхааралтай сонсоод сурчихвал тэрхүү дадлаараа хүний яриаг сонсоод утга санааг нь зөв цэгцтэй ойлгож улмаар түүнд авах гээхийн ухаанаар хандаж, амьдралдаа хэрэгжүүлж чаддаг болох ач тустай.
Хичээлээ анхааралтай сонсох аргыг танин мэдэж, анхаарлаа төвлөрүүлэхэд суралцах, хэвшүүлэх	Хичээлээ анхааралтай сонсох аргыг өмнөх ач тусын талаарх ойлголтод тулгуурлан сурагчдад тайлбарлана. Анхаарлаа төвлөрүүлэхэд суралцах үе шат: • “Би багшийн яриаг анхаарлаа төвлөрүүлэн сайн сонсоно шүү” гэсэн бодол төрүүлэх • “Анхаарлаа төвлөрүүлэн сайн сонсоно шүү” гэж анх бодсон бодлоо алдалгүйгээр би хичээлээ сонсож байна уу, өөр зүйл бодсон байна уу гэдгээ хянаж сурах. Энэ нь сурагч анхаарлаа төвлөрүүлэхэд суралцаж байгааг илэрхийлнэ. • Хэвшүүлнэ гэдэг нь анхаарлаа төвлөрүүлнэ, анхаарна гэсэн анхны бодол болон анхаарлаа төвлөрүүлж байгаа эсэхээ хянасан өөрийн хяналтыг нэг удаа биш дахин давтан олон удаа, нэг өдөр биш өдөр тутамд тасралтгүй, тогтмол дасгал хийж, дадуулахыг хэлнэ.
1.2.2. Хичээлээ зөв сэтгэлээр сонсож сурах	
Хичээлээ зөв сэтгэлээр сонсохын ач тусыг танин мэдэх	Анхаарлаа сайтар чиглүүлсэн ч хичээлээ буруу сэтгэлээр сонсохыг бохир савны гэм гэнэ. Хичээлээ анхаарлаа сайтар чиглүүлж сонсохоос гадна зөв бодол, сэтгэлээр сонсвол бохир савны гэмийг тэвчинэ. Багш сурагчдад хичээлээ сайтар сонсохын учир шалтгааныг тайлбарлах нь чухал. Анхаарлаа сайтар чиглүүлээд сонслоо ч сэтгэлдээ өөр зүйл бодох, багшийн ярьж байгааг үгүйсгэж бодох, нуршуу гэж бодох, зөвхөн дүн авахын төлөө сонсьё гэж бодох, сурсан мэдсэнээ бусдад гайхуулъя гэх мэтээр бодох нь буруу бодол юм. Бохир саванд хийсэн хүнс хүний хэрэгцээг хангадаггүйтэй адил хичээлээ буруу сэтгэлээр сонсвол сурагчид тус болохгүй. Харин анхааралтай сонсохын зэрэгцээ гэр бүл, ах дүү, цаашлаад улс орон, дэлхий нийтэд туслахын тулд хичээлийнхээ учир утгыг сайтар сонсож ойлгоё гэж бодож сонсвол бохир савны гэмийг тэвчинэ. Буруу бодлоо засаж хичээлээ цөөн хором сонссон ч тэр нь өөрт мэдлэг, чадвар, дадал болж үлдэн үр өгөөжөө өгдөг.
Хичээлээ зөв сэтгэлээр сонсох аргаас суралцах, хэвшүүлэх	Хичээлээ зөв сэтгэлээр сонсох аргад суралцах гэдэг нь ямар сэтгэлээр сонсвол зөв, ямар сэтгэлээр сонсвол буруу болохыг ялган танин мэдэж улмаар хэрэгжүүлэхийг хэлнэ. Зөв бодлыг хичээл зүтгэл гаргаж чармайн төрүүлээд, төрүүлсэн зөв бодлоо алдахгүй тогтоон барьж байгаад хичээлээ сонсоно шүү гэсэн бодлыг хадгалж, тэрхүү бодлоо тогтмол хянангаа хичээлээ сонсоно. Хэрэв хянах явцад уг бодлоо алдчихсан байвал дахин буцаан төрүүлэх, хэрэв тэр бодол сул байвал дахин хүчтэй төрүүлж сонсохоор хичээхийг зөв сэтгэлээр сонсоход суралцах гэнэ. Суралцах үйл явцыг өдөр тутамд дадуулж, мөрдөхийг хэвшүүлэх гэнэ.
1.2.3. Хичээлээ өөрийн болгон эзэмшиж сурах	
Хичээлээ өөрийн болгон эзэмшихийн ач тусыг танин мэдэх	Хичээлээ анхааралтай, зөв сэтгэлээр сонслоо ч хичээлийн дараа түүнээ эргэн санаж, давтан дадуулж, өөрийн болгон эзэмшээгүйг цоорхой савны гэм гэнэ. Анхаарлаа сайтар чиглүүлэн, зөв сэтгэлээр сонссон хичээлээ эргэн санаж, давтан дадуулж, өөрийн болгон эзэмшвэл цоорхой савны гэмийг тэвчинэ. Хичээлээ сайтар анхааран зөв сэтгэлээр сонссон ч дараа нь хичээлээ тунгаан бодож, боловсруулж, гэрийн даалгавраа хийх зэргээр өөртөө мэдлэг болгохыг мэдлэг, чадвар болгон эзэмшихийг чадвар, дадал болгохыг дадал болговол цоорхой савны гэмийг тэвчинэ. Цоорхой саванд шингэн хийхэд эхлээд дүүрч байгаа мэт боловч аажимдаа гоожоод дуусдагтай адил уг гэмийг арилгахгүй бол нэгдүгээр ангиа төгсөхөд, цаашлаад 12 дугаар ангиа төгсөхөд бага, дунд ангид үзсэн ёс суртахууны мэдлэг, чадвар, дадал өөрт эрдэм болж үлдэхгүй. Эхлээд анхаарлаа сайтар чиглүүлэн, зөв сэтгэлээр сонсож мэдсэн хичээлээ цоорхой савны гэмийг тэвчих буюу сэтгэлдээ дахин давтан эргэн санаж, дадуулж, эзэмшвэл түүний үр өгөөжийг нь хүртэж чадна.
Хичээлээ өөрийн болгон эзэмших аргаас суралцах, хэвшүүлэх	Хичээлээ хэрхэн өөрийн болгон эзэмших аргаас суралцах гэдэг нь хичээлээ нэг өдөр олон цагаар давтах биш, гэрийн даалгавраа өдөр тутамд тогтмол хийж, эргэцүүлэн бодохыг хэлнэ. Ялангуяа ёс зүйн хичээлийг өөрийн бодол, хэлж буй үг, хийж буй үйлдэл дээрээ тусган авч, багш, эцэг эхийн хийж болохгүй гэж хэлснийг хийхгүй байя, хийгээрэй гэснийг нь хийхийн төлөө байя гэж чармайхыг хэлнэ. Хийж болох, эс болох үйлдлийг өдөр бүр анхаарч, зааврын дагуу өдөр тутамд тогтмол хийж, өөртөө дадал болгохыг хэвшүүлэх гэнэ.

2. БУСДЫГ ХҮНДЭЛЖ, БАЯРЛУУЛЪЯ	
2.1. Сайн сурагч	
2.1.1. Багш, эцэг эх, асран хамгаалагч, ахмад настны үг, сургаалыг сонсож сурах	
Үг, сургаал сонссоны ач тус, эс сонссоны гэмийг танин мэдэх	Хүүхэд эхээс төрөөд л өөрөө өөрийгөө өсгөж, бие дааж амьдарч чаддаггүй. Мэдээ орсон үеэс эхлэн бусдын хэлж, сургаснаар хүмүүждэг учир багаасаа багш, эцэг эх, асран хамгаалагч, ахмад настны үг, сургаалыг сонсох учиртай. Иймээс хүүхэд багаасаа хүмүүжихийн тулд зөв, бурууг ялган таньж, зөвийг нь амьдралдаа хэрэгжүүлсэн багш, эцэг эх, ахмад настны үг, сургаалыг сонсох ёстой байдаг. Алив үйлийг тэдний үг, сургаалыг сайтар сонсож, хэлсний дагуу хийвэл санасан үр дүндээ богино хугацаанд хүрч чадна. Алив үйлийг өөрсдийн санасан, бодсоноор хийвэл санасан үр дүндээ хүрэхгүй, ихэвчлэн алдаа эндэл гарч, бэрхшээлтэй тулгардаг. Тэдний үгийг сонсохгүй, өөрийнхөөрөө аливаад хандвал бид ихэнхдээ буруу сэтгэлд автчихсан байдаг учраас тэрхүү буруу сэтгэлийнхээ үүднээс буруу шийдвэр гаргаж түүнийгээ засаж чадахгүй, үргэлжлүүлэн дахин давтан буруу шийдвэр гаргасаар байдаг. Сурагчид ирээдүйд зовлон бэрхшээл, таагүй зүйл тулгарах нь өөрийн хийсэн муу үйл, буруу явдлаас үүсэж бий болдог бөгөөд эдгээр нь тэдний үг, сургаалыг үл ойшоосны сөрөг үр дагавар гэдгийг танин мэдэх учиртай. Муу үйл, буруу явдлаас үүсэж буй сөрөг үр дагаврыг өнөөгийн нийгэм дэх бодит жишээ илт харуулж байна.
Үг, сургаал сонсох	Хүүхэд үг, сургаалыг нь сонсож буй хүнээ хүндэтгэн тэвчээртэй сонсох хэрэгтэй. Хүндэтгэлгүй сонсвол тэр хүн өөрт нь тустай үгийг сайтар хэлэх нөхцөл бүрдэхгүй бөгөөд хэрэв хэлсэн ч энэ нь хүүхдэд сургаал болж ирдэггүй. Хэрэв үгийг нь таслах, тайлбар тавих, дундуур нь өөр асуулт асуувал хүний үг, сургаал бүрэн гүйцэд өөрт ирдэггүй тул тэвчээртэй, хүндэтгэлтэй сонсох хэрэгтэй.
2.1.2. Багш, эцэг эх, асран хамгаалагч, ахмад настны үг, сургаалыг эргэцүүлэн бодох	
Үг, сургаалыг тогтмол санах, эргэцүүлэх	- Сайн хүн болохыг хүсдэг хэн ч багш, эцэг эх, асран хамгаалагч, ахмад настны хэлсэн үгийг нэг сонсоод тухайн үедээ ойлгосон ч дахин давтан тогтмол санахгүй л бол мартдаг. Мартахгүй тохиолдол байвч өдөр тутмын амьдралын үг, яриа, үйлдэлд нь бууж хэрэгжиж, ач тусаа бүрэн гүйцэд өгдөггүй тул үг, сургаалыг нь тогтмол санах хэрэгтэй. - Санах гэдэг нь хэлсний дагуу шууд хийнэ гэсэн үг биш. Тэдний хэлсэн үгийг өдөр бүр “Тэгж хэлсэн шүү, ямар учиртай юм бол” гэж бодож байхыг хэлнэ. - Эргэцүүлэх гэдэг нь “Энэ яг юу гэсэн үг юм бол, яагаад юм бол, тэгж хэлсний дагуу хийх нь зөв болов уу, үнэн үг мөн үү, хийх цаг үе нь болсон уу, би хийж чадах уу” гэж тунгааж бодохыг хэлнэ.
Хэлсэн үгийн зөв, бурууг ялган таних	Сурагч багш, эцэг эх, ахмад настны хэлсэн үг, сургаалыг эргэцүүлж бодоод зөв, бурууг ялган танина. Бодож, тунгаасны үр дүнд энэ бол буруу үг байна, энэ бол зөв үг байна гэж таньж мэддэг. Хэрэв тэд “Энэ бол буруу байна” гэж хэлбэл, үүнийг хэлэх үед болон хэлсний дараа нь үг, сургаалын талаар тухайн хэлсэн хүнээс өөрөөс нь эсвэл өөрт тусалдаг, аливааг үнэн, зөвөөр нь хэлэх бусад хүнээс асууж зөвлөлдөнө. Үг, сургаалын талаар дахин асууж, ярилцахдаа “Ийм үг хэлсэн байгаа юмаа, би үүнийг буруу гэж бодож байна, та юу гэж бодож байна” гэж эсвэл “Би зөв үгийг нь ойлгохгүйгээсээ болж буруу гэж бодоод байна уу” гэж үг, сургаалыг буруу гэж бодсоноо эргэн лавлаж, эргэцүүлж, дахин асууж баттай болгох юм. Ийнхүү буруу үгийг шууд эсэргүүцэх эсвэл буруу байна гэж шууд хаялгүйгээр бүрэн гүйцэд сонсдог, эргэцүүлдэг, өөрөөс нь болон бусадтай ярилцаж лавладаг, зөв, бурууг нь тунгаадаг, хийхгүй үйлдэл болон хийх үйлдлийнхээ төлөө өдөр бүр хичээн зүтгэхийг хэлсэн үгийн зөв, бурууг ялган таних гэнэ. Улмаар буруу гэж хориглосон үйлдлийг би хийхээ зогсооё, хийхгүй больё гэж хатуу эцэслэн шийдэж, хэзээ ч, ямар ч тохиолдолд огт хийхгүй гэдэг байр сууриа баттай баримталдаг болно. Зөв үг, сургаалыг биелүүлж эхэлбэ, тогтмол хийдэг больё гэж хатуу эцэслэн шийдэж, тогтмол биелүүлье гэдэг байр суурин дээр бат зогсдог болно. Үүнийг тогтмол хийх юм байна, үүнийг хэзээ ч, ямар ч тохиолдолд хийхгүй юм байна гэж эцэслэн шийдэж, баттай тогтож чаддаг байх ёстой. Жишээ нь: Эмч хүйтэн ундаа ууж болохгүй, тэгвэл өвчин сэдэрнэ гэж хэлсэн үед за яах вэ нэг удаа ууя гэж үгнээс нь зөрөөд буруу зүйлийг мэдсээр байж хийдэг. Сайн сурагч буруу гэж мэдсэн зүйлээ үүнтэй адил хийхгүй, үүнийг огт хийхгүйн төлөө бат зогсож чаддаг байх ёстой. Сурагч буруу зүйлд үүнтэй адил хандвал сайн сурагч болж чадахгүй.

Өдөр тутмын ажил үйлээ үг, сургаалтай жишиж, эргэцүүлэн тунгаах	Хүүхдийн өдөр тутмын бүх үйлдлийг эцэг эх, асран хамгаалагч хэлж, сургах боломжгүй учир сурагчид амьдралын замыг нь зааж хэлсэн, өөрт нь ач тустай хүмүүсийн үгийг өөрөө сайтар бодож, эргэцүүлж байх учиртай. Ийнхүү эргэцүүлэх явцад тэдний хэлж, сургаагүй зүйл амьдрал дээр тохиолдоход түүнийг тэдний хэлсэн үг, сургаалтай харьцуулж жишнэ. Тэрийг зөв гэж хэлсэн, энэ сургаал түүнтэй адил тул зөв юм байна гэх зэргээр бодохыг өдөр тутмын ажил үйлээ үг, сургаалтай жишиж, эргэцүүлэн тунгаах гэнэ.
2.1.3. Багш, эцэг эх, асран хамгаалагч, ахмад настны үг, сургаалыг биелүүлэх	
Хэрэв буруу үг хэлсэн бол түүнийг дагахгүй байх	Хүний хэлсэн үгийн зөв, бурууг ялган таньсны үндсэн дээр зөв үгийг дагаж, буруу үгийг дагахгүй байх учиртай. Хэрвээ буруу үг байна гэдгийг баттай тогтоосон бол хожим түүнийг дагахгүй. Дагахгүй тохиолдолд шууд “Та буруу үг хэлсэн тул би дагахгүй” гэж хэлэхгүй. Харин яагаад дагахгүй байгаагаа зөөллөсөн үгээр, эвтэйхэн илэрхийлж хэлэх нь чухал. Тухайлбал: “Таны үгийг би ийм, ийм учраас” эсвэл “Таны энэ үгийг дагах цаг нь болоогүй байна гэж би бодлоо” гэх мэтээр зөөллөсөн үгээр эвтэйхэн илэрхийлж хэлнэ. Харин үг нь буруу гэдгийг баттай тогтоосон учир сэтгэлдээ дагахгүй байх нь чухал. Хэрэв зөв үг байвал, мөн би үүнийг зайлшгүй хийх ёстой гэж өөрөө бодсон бол, өдөр бүр хийж дадъя гэж эцэслэн шийдэж, дараа гэж хойшлуулалгүй бага, багаар эхлэн хийж энэхүү байр суурин дээрээ бат зогсох хэрэгтэй.
Сургаал үгийг үйлдэл, үг, сэтгэлээрээ биелүүлэх түүнийгээ дадуулан хэвшүүлэх	Сайн сурагч тэдний хэлсэн үгийг өдөр бүр дахин давтан санаж, бодож, тунгаан зөв, бурууг нь эцэслэн шийдсэний дараа бурууг нь алхам тутамдаа бие, хэл, сэтгэлээрээ хийхгүй хориглож чаддаг. Сайн сурагч зөв үг, сургаалыг нь дадуулж, хэвшүүлэхийн төлөө хичээн зүтгэж, хөдөлмөрлөдөг түүнийгээ бусдад үлгэрлэн харуулж чаддаг. Тухайн сургаал үгийг биелүүлэхдээ эхлээд сэтгэлдээ “Би ийм бодлыг бодно шүү, би ийм үгийг хэлнэ шүү, би ийм үйлдлийг хийж хичээнэ шүү” гэж бодно. Өдөр бүр өглөө сэрээд “Би хийнэ шүү” гэж бодно. Орой бүр “Би хийж чадсан уу” гэдгээ дүгнэн цэгнэнэ. Ийнхүү сэтгэл, үг, үйлдэл дээрээ зорьсон үйлдлээ хийгээгүй орхигдуулсан юм биш байгаа гэж өөрийгөө хянан, хичээн зүтгэхийг дадуулан хэвшүүлэх гэнэ.
2.2. Багшийг дээдлэх ёс	
2.2.1. Багшийг дээдлэх учир шалтгаан, ач тус, эс дээдлэхийн гэмийг ухаарах	
Сурагчийн эрдэм багшаас төрдгийг ухаарах	Хүүхэд эхээс эрдэм ном сурчихсан төрдөггүй бөгөөд эрдэм номыг бусад хүнээр зайлшгүй заалгах хэрэгтэй байдаг. Багшийн заасан эрдэм номын хүчээр л сурагч эрдэм ном сурч чаддаг. Сурагч анх үсэг бичиж сурах, уншиж сурах, тоо бодож сурах, цаашлаад дээд боловсрол эзэмшиж чадах нь багшийн заасан эрдмийг сурагчид эзэмшиж буй юм. Сурагч эрдэм номд хөтөлж буй багшаа дээдлэхгүй бол хичээлээ сайн сурахгүй. Сурагч багшийн ач тусаар, багшийг дээдэлснээр л эрдэм ном сайн сурч, хүмүүждэг. Багшийг дээдэлснээр сурагчид эрдэм төрдөг, эзэмшдэг.
Багш, сурагчийн бие, сэтгэл амар амгалан, аз жаргалтай амьдрах ач тустайг ухаарах	Сурагч багшийгаа дээдэлснээр эрдэм ном эзэмшиж, ёс суртахуунтай болж, зөв хүмүүжин, өөрт болон бусдад амар амгаланг өгч, нийгэмд сайн сайхныг бүтээж чадах нь бодит байдал юм. Багшийг дээдлэх учир шалтгаан, ач тусыг алхам тутамдаа сайтар эргэцүүлэн бодож, ер нь багшийг дээдлэх, хүндлэх л хамгийн эрхэм зүйл юм байна хэмээн чин бодол төрүүлж, эцэслэн шийднэ.
Эс дээдэлснээр саад бэрхшээл тулгарах, зорьсон хэрэг санасанчлан бүтэхгүй байх гэмтэйг ухаарах	Хичээл зааж буй багшаа дээдэлж үзэхгүй бол заасан эрдэм, номыг нь сурахгүй. Сурагч хэдийгээр багшийг дээдлэхгүйгээр хичээлээ сонслоо ч, багш хичээл заалаа ч энэ нь тухайн сурагчид эрдэм болж ирдэггүй. Өөрт эрдэм болж ирэхгүй учир тэр өдрийн хичээлээ ойлгохгүй улмаар дараа дараагийн хичээлээ ойлгохгүй, иймээс хичээлдээ сонирхолгүй, хичээлд суух дургүй болж, сургуулиасаа завсардах гэх мэт сөрөг үр дагавар бий болдог. Багшийг дээдлэхгүйгээр хичээл ном заалгавал сурагч муу үйл хийдэг болох улмаар хэлсэн үгийг нь бусад хүн тоохгүй байх зэрэг сөрөг үр дагавар гардаг. Өөрсдийнхөө бодсоноор явбал бид ихэнхдээ буруу сэтгэлд автчихсан байдаг учир багшийн үгийг сонсохгүй бол буруу сэтгэлийн үүднээс буруу шийдвэр гаргаж түүнийгээ засаж чадахгүй, дахин давтан буруу шийдвэр гаргасаар байдаг. Түүний үр дагаварт ирээдүйн амьдралд элдэв саад бэрхшээл ихэд тулгарч, ажил хэрэг санасанчлан бүтэхгүй болно. улмаар хүмүүжилгүй болно. Мөн хүмүүжилтэй болох зорилгодоо хүрч чадахгүй, иймээс аз жаргалтай амьдарч чадахгүй болно.

Хүмүүжилгүй болох гэм гарахыг ухаарах	Хүүхэд эхээс мэндлэхдээ хүмүүжчихсэн төрдөггүй учир хүмүүжлийг зайлшгүй хүнээр заалгах хэрэгтэй болдог. Иймээс зөв, бурууг зааж сургадаг хүн бол багш юм. Энэ зөв, энэ буруу, ингэх хэрэгтэй гэдгийг бидэнд сургаж байдаг хүмүүсийн нэг бол багш. Багшийн хэлсэн үгийг тоохгүй, хүндлэхгүй бол түүний хэлсэн “Ийм байх юм бол үүнийг дагаж мөрдөх хэрэгтэй, ийм бодлыг бодож байгаарай, ийм үг, үйлдлийг өөртөө хэвшүүлээрэй” гэсэн үг нь сурагчид хүмүүжил болж тогтохгүй. Иймээс сурагч найз нөхдийн үг эсвэл мэдээллийн хэрэгсэл, өөрийн бодлоор хүмүүжиж эхэлнэ. Ихэнх хүүхэд, хүмүүс буруу бодол, муу үйлийг хүнээр заалгах шаардлагагүй, шууд л түүнд автах гээд байдаг тул тэр хэрээрээ хүн хүмүүжилгүй болдог.
2.2.2. Багшийг дээдлэх	
Багшийн эрдмийг санах	Сурагч “Багш эрдэм номыг төгс эзэмшсэн улмаар бидэнд эрдэм ном эзэмшүүлэх бүрэн дүүрэн чадвартай” хэмээн чин сэтгэлээсээ багшийнхаа эрдмийг нь санана. Сурагч багшийн гэмийг харалгүй, эрдмийг нь харснаар багшийн эрдэм ном түүнд төрнө. Багшийн эрдмийг өдөр бүр сэтгэлдээ дахин давтан бодож дадуулах хэрэгтэй. Хэдий чинээ багшийн гэмийг харалгүй эрдмийг нь харна, төдий чинээ багшийг хүндэлж, дээдэлж чаддаг болно. Сурагч багшийгаа өөлөх бус, эрдмийг нь бишрэн дээдлэх учиртай. Хүний бие махбодыг эцэг эх төрүүлдэг бол бүтээх оюун ухааныг багш төрүүлдэг болохыг эргэцүүлэн бодох учиртай.
Багшийн ачийг санах	Багшийн ачийг санаснаар багшийг хүндэлж, дээдэлж чаддаг болно. Багшийн ачийг хэрхэн санах вэ гэвэл “Багш бидэнд эрдэм ном эзэмшүүлээд зогсохгүй биднийг аз жаргалтай амьдрахад, бэрхшээлийг даван туулахад сургана, өөрт болон бусдад, цаашлаад нийгэмд сайн сайхан үйл хийх мэдлэг, чадвар олгоно, биднийг сайн сайхан амьдраасай гэсэн энэрэхүй сэтгэлийн үүднээс эрдэм номыг хичээнгүйлэн зааж сургадаг” хэмээн ачийг нь чин сэтгэлээсээ санана. Мөн багш “Анх багш надад ийм эрдэм заагаад би ийм ийм зүйл мэддэг болсон, анх надад үсэг зааж өгөөд би үсэг мэддэг болсон, тоо зааж өгснөөр би тоолж, тоо бодож сурсан, багш надад анги танхимд хэрхэн суухыг, олны дунд хэрхэн биеэ зөв авч явахыг зааж өгснөөр би өнөөдөр зөв дадалтай, мэдлэгтэй болсон” гэх мэтээр өөрийнхөө багшийн сургасан бүхний ач тусыг нь сурагчдад ярьж өгөх хэрэгтэй. Багшийн ачийг сануулахын тулд багш өөрөө шавь нартаа ач тустай хүн байх хэрэгтэй. Үүний тулд шавь нараа энэрсэн сэтгэлийн үүднээс хичээлээ тогтмол заадаг, хааяа зэмлэх үе гарахад үзэн ядсан уурласан сэтгэлээр биш энэ хүүхдийг явал би эрдэм мэдлэгтэй, боловсролтой, зөв бодолтой, сэтгэлтэй, зөв явдал мөртэй хүн болгож хүмүүжүүлэх вэ гэсэн энэрсэн сэтгэлийн үүднээс хичээлээ заах хэрэгтэй.
Багш хэзээ ямагт ачтайг санах	Сургуульд сурч буй үед төдийгүй сургууль төгссөний дараа ч багш ачтай хэвээрээ л байна. Багшийн заасан эрдэм сурагчийг өсөж том болон аз жаргалтай амьдрахад тусалж байна. Учир нь багшийн заасан эрдмийн хүчээр сурагч их, дээд сургуульд сурах, ажил хөдөлмөр эрхлэх боломжтой болдог. Иймээс багш цаг үргэлж, хэзээд ачтай юм.
Багшийг ямагт үг, үйлдэл, чин сэтгэлээрээ дээдлэх	Багшийг бие, хэл, сэтгэлээрээ дээдэлнэ, хүндэтгэнэ. Багшид биеэр хүндэтгэсэн үйлдэл үзүүлэх, хүндэтгэлтэй үгээр харилцах, багшийн эрдэм, ач тус, багш хэзээд ачтайг сэтгэлдээ санахыг багшийг бие, хэл, сэтгэлээр хүндэлж, дээдлэх гэнэ. Багшийн ачийг санаснаар, санах санахдаа багшийн ачийг төгс ухаарч чадвал багшийг төгс төгөлдөр хүндэтгэж, дээдэлж чаддаг болно. Багш анх сургуульд орсон цагаас эхлэн хэдий чинээ их ачийг үзүүлж байсныг өдөр бүр тодорхой хугацаанд ойр ойрхон бодвол үүний үр дагаварт эцэстээ багшийнхаа дууг сонсох, сэтгэлдээ дүрийг нь санах, бодох, багшийгаа харах даруйд өөрийн эрхгүй ач нь санагдаж, хоолой нь зангирч, нүдэнд нь нулимс хурах ийм төлөв байдлыг сурагч нь багшийн эрдмийг санаж чадсан төдийгүй ачийг нь төгс ухаарч чадсан гэнэ. Тодруулбал, сурагч ямар нэг учир шалтгаан бодолгүй шууд аяндаа ийм төлөв байдлыг үзүүлдэг болно. Жишээ нь: Нэг хүн эхлээд ингэж ингэж багшийгаа үл тоодог байснаа багш надад ийм ач үзүүлсэн, ийм үед ингэж тусалсан гэж өдөр бүр тодорхой хугацаанд, ойр ойрхон бодвол багшийгаа төгс хүндэтгэж, дээдэлж чаддаг болно. Цаашилбал, сурагч хичээл номдоо улам бүр сайжирч, эрдэм номтой, ёс зүйтэй болно, хүнтэй амархан ойлголцдог болж улмаар хүмүүжнэ. Мөн өөрт болон бусдад амар амгаланг өгч, цаашлаад нийгэмдээ сайн сайхныг бүтээх боломж бүрдэнэ.

2.2.3. Багштай харилцах	
Багшаас асууж лавлах, ярилцахдаа үл эмээх	Багшаас асууж лавлахдаа айж эмээх хэрэггүй. Багш асууж, лавлаж л байвал сэтгэлдээ шавь маань хичээл номоо ойлгохын төлөө хичээж байна гэж баярлаж байдаг. Өөрийн ойлголт, бодол санаагаа багштайгаа ярилцаж зөв, бурууг нь мэдэж авна. Харин багшийг ярьж байхад яриаг нь таслан лавлах, багшийн яриаг таслан зөрж, сөрж ярихыг тэвчих хэрэгтэй. Асууж лавлах зүйл гарвал багшийг ярьж гүйцсэний дараа түүнээс зөвшөөрөл авч ярилцах хэрэгтэй. Ярилцахдаа хүндэтгэлтэй үгээр, яриаг нь таслалгүйгээр хүлээцтэй, тайван сонсож, санаа бодлоо чөлөөтэй илэрхийлэх хэрэгтэй. Ингэж өөрийн ойлголт, бодол санаагаа багштайгаа ярьснаар зөв, буруу нь тодорхой болно.
Багшдаа худал хэлэхгүй байх	Сурагч багшдаа худал ярихгүй байх хэрэгтэй. Багшдаа худал хэлснээр өөрт саад бэрхшээл тулгарна. Худал хэлсэн хүний алдаа дутагдал засардаггүй. Тийм учраас өөрөө ирээдүйд аз жаргалтай, сайн сайхан амьдрахыг хүсэж байгаа бол, өөрт алдаа гэм, муу үйл, буруу явдал, буруу дадал, зуршил байгаа бол эдгээрийг засах хэрэгтэй. Засахын тулд багшаас асуухдаа худал хэлэлгүй, үнэнээ хэлдэг байх хэрэгтэй. Зарим үед олны дунд үнэнээ хэлэхгүйгээр, багштайгаа хоёул байхдаа үнэнээ хэлэх тохиолдол гардаг. Жишээ нь: Олон хүүхэдтэй хамт байх үед багшийн асуултад хариулах тохиолдол гарвал тухайн үед үнэнээ хэлэх, хэлэхгүй байх хоёрын алиных нь сөрөг үр дагавар их байна гэдгийг харьцуулна. Хэрэв тухайн цаг үед үнэнээ хэлэхийн сөрөг үр дагавар их байвал үнэнээ хэлэлгүйгээр дараа нь ганцаарчилсан байдлаар багшдаа үнэнээ хэлэх учиртай.
Багш нь ч сурагчдаа хүндэлдгийг мэдэх	Багш сэтгэл дотроо шавиа, сурагчдаа хүндэлдэг гэдгийг ойлгох хэрэгтэй. Багш хүн эцэг эх шиг эрхлүүлж харилцахгүй ч сэтгэлдээ эцэг эхээс нь ялгалгүй энэрч хүндэлж байдгийг сурагч мэдэх хэрэгтэй. Ингэж мэдэх юм бол сурагч багшдаа хэлэх зүйлээ эмээлгүй хэлэх, сурагч өөрөө багшаа хайрлан хүндлэх болно. Багш сэтгэлдээ сурагчдаа, шавь нараа хайрлан хүндэтгэхээс гадна үйлдэл дээрээ ч түүнийгээ үзүүлдэг байх хэрэгтэй. Сурагчдын сэтгэлд үзэн ядалт бий болгохоор ширүүн үг хэлэхгүй, ширүүн үйлдэл гаргахгүй байхыг багш хичээж, сэтгэлдээ хүүхдүүдээ сайн сурагч болгоё, сайн сайхан амьдралд хөтөлбө гэсэн зөв сэтгэлийн үүднээс хичээлээ зааж, хүмүүжүүлэх учиртай. Шавь нь багшаа, багш нь шавиа хүндлэн дээдлэх хэрэгтэй. Хүүхэд багшийг хэрхэн хүндэтгэх вэ гэдгийг багш өөрөө сурагчдаа хүндлэн тэдэнд үлгэрлэн үзүүлэх юм бол харилцан хүндлэл бий болно. Ингэсний үр дүнд анги танхим дотор амар амгалан, эерэг уур амьсгал бий болно.
Хэрэв буруу үг хэлж, буруу үйлдэл хийсэн тохиолдолд сэтгэлээрээ уучилж, хожим тухайн цаг үе, нөхцөл байдалд тохируулан асууж лавлан, учирлан ойлгуулахад суралцах	Багш болон бусад хэн ч өнөө цагт ёс суртахууны алдаа гаргах гэдэг юм уу эсвэл хааяа буруу үг хэлж магадгүй. Буруу үг хэлсэн бол сурагч тэр үгийг сөрж, үгүйсгэх биш харин тухайн үед сурагч тэр буруу үгийг дагахгүйгээр сэтгэлдээ багшаа уучлах хэрэгтэй. Хэрхэн уучлах вэ гэвэл “Багш буруу үг хэлсэн ч надад үзүүлсэн ач нь үүнээс хэд дахин их шүү, буруу сэтгэлийн эрхэнд автаад л санамсаргүй буруу үг хэлчихлээ дээ. Өөрийнхөө сэтгэлийг бүрэн жолоодож чадсан бол надад ийм үг хэлэхгүй байсан юм” гэж бодон багшаа уучлах хэрэгтэй. Хэрэв багш тийм үйлдэл хий гэж шаардахад тэр нь буруу байвал тухайн үед шууд яриаг нь таслаад хэлэхэд зохимжгүй байгаа тохиолдлыг цаг үе нь тохиромжгүй гэнэ. Хожим нь багшийг тайвширсны дараа хэлэх нь тухайн цаг үе, нөхцөл байдалд тохируулж байгаа юм. Хэлэхдээ үүнийг би ийм байдлаар ингэж бодоод байгаа юмаа, үүнийг ингэвэл ийм болохгүй зүйл байна гэж бодоод байгаа юм, миний энэ зөв болов уу, буруу болов уу гэж хэлэхийг асууж лавлах гэнэ. Учирлан ойлгуулах гэдэг нь тухайлбал, багш таагүй үг хэлсэн тохиолдолд багш аа та байнга инээвэл, та сайхан үг хэлбэл бидэнд их сайхан байдаг, та ширүүн үг хэлэхэд бид цаанаа л эвгүй байдаг шүү гэж хэлэх нь учирлан ойлгуулах юм. Сурагчдыг ийнхүү учирлан ойлгуулахад суралцаарай гэсэн үг юм.

ХОЁРДУГААР АНГИ

1. ӨӨРИЙГӨӨ ТАНЬЖ, ХӨГЖҮҮЛЬЕ	
1.1. Өөрийн мөн чанарыг танин мэдэх ёс	
1.1.1. Эрдэнэт хүний бие нэн ховор, үнэ цэнтэйг ухаарах	
Эрдэнэт хүн болж төрсөн нь маш ховор, их хувь зохиол гэдгийг ухаарах	Эрдэнэт хүн болж төрөх нь маш ховор аз завшаан мөн. Жишээ нь: Дэлхийн хэмжээнд авч үзье. Дэлхийн гадаргуу дахь эх газар буюу хуурай газраас далай, гол мөрөн, цөөрмийн эзлэх талбайн хэмжээ их байдаг. Далай, гол мөрөн, цөөрөмд амьдардаг амьтны тоо хуурай газар дээр амьдардаг нийт хүн, амьтны тооноос маш их байдаг байна. Дэлхийн дээр долоон тэрбум гаруй хүн амьдарч байна. Дэлхий дээр амьдарч буй адгуусан амьтнаас хүн нь харьцуулшгүй маш цөөн. Дэлхий дээр амьдарч буй хүний тоо нэг үүрний шоргоолжны тооноос цөөн. Мөн нэг хүний зогсож буй газрын доорх нүдэнд харагддаг, харагддаггүй амьтнаас маш цөөн. Монгол Улсын хэмжээнд авч үзье. Монгол Улсын хүн амын тооноос манай улсын газар нутаг дээр амьдарч буй бүх адгуусан амьтан маш олон. Жишээ нь: Таван хошуу малын тоог Монгол Улсын хүн амын тоотой харьцуулбал хэдэн арав дахин олон. Ийнхүү дэлхийн хүн ам, манай улсын хүн амын тоог дэлхий дээр амьдарч буй адгуусан амьтантай харьцуулахад тоо хэмжээний хувьд маш цөөн байна. Иймээс бид хүн болж төрсөн нь маш ховор завшаан юм. Дээшээ харсан нэг ширхэг зүүн дээр шар будаа цацахад тогтохгүйтэй адил ховор. 300 жилд ганц удаа толгойгоо цухуйлдаг сохор яст мэлхий далай дээр хөвж буй бугалга модонд толгойгоо углах адил ховор. Эдгээр нь хүн маш ховор амьтан, хүн болж төрөх нь их хувь зохиол гэдгийн жишээ юм.
Эрдэнэт хүний адгуус амьтнаас ялгарах онцлогийг танин мэдэх	Эрдэнэт хүний амьтнаас ялгарах онцлог бол бодол, сэтгэл юм. Сэтгэлээрээ ялгаатай гэдэг нь “Би өөрийн алдаа дутагдлаа засаж хүмүүжилтэй болъё, эцэг эх, багш нар, бусад хүмүүсийг хүндэтгэн зөв амьдаръя” гэж бодон түүнийхээ төлөө хичээн зүтгэж чаддаг нь эрдэнэт хүний амьтнаас ялгарах гол онцлог ялгаа юм.
Эрдэнэт хүний бие үнэ цэнтэйг ухаарах	Эрдэнэт хүний бие маш үнэ цэнтэй юм. Эрдэнэт хүн маш ховор учир үнэ цэнтэй байдаг. Гал түймэр, аюул осол тохиолдоход эхлээд хүнийг нь аваръя гэдэг нь хүн ямар үнэ цэнтэйг харуулах нэгэн жишээ юм.
1.1.2. Эрдэнэт хүн их үйлс бүтээх чадвартайг ухаарах	
Эрдэнэт хүн эрдэм номд сурч боловсрон, их үйлс бүтээх чадвартайг ухаарах	Эрдэнэт хүн амьдрал ахуйн энгийн зүйлээс эхлэн агуу зүйлийг ч бүтээдэг. Жишээ нь: Дэлхий дээр хүний бүтээсэн олон агуу зүйлийг бид мэднэ. Энэхүү агуу зүйлийг бидэнтэй адил хүн эрдэм номд сурч боловсрон, өөрийн оюуныг дайчлан хичээн зүтгэж, оюунаа онцгой хөгжүүлсний үр дүнд бүтээжээ. Ийм учир эрдэнэт хүн өөрийгөө зөв зүйл хийж бүтээхийн төлөө чиглүүлж, залбал өөрт болон бусдад ач тустай, агуу их үйлсийг бүтээж чадна. Учир нь түүнийг бүтээж чадах нөхцөл нь одоо бидэнд бүрдсэн байна. Тодруулбал, бид эрдэнэт хүн болж төрсөн байгаа юм. Сурагч эцэг эхээ асарч тойлох, тэднийг хүндэтгэх, хүмүүжилтэй болж, зөв амьдрах зэрэг олон их үйлсийг бүтээж чадна. Эдгээрээс хамгийн эрхэм дээд үйлс нь хүмүүжиж, зөв амьдрах юм.
Өөрийгөө чамлахгүйгээр их үйлс бүтээхийн төлөө хичээн зүтгэх	Хэрэв хэн нэгэнд зарим зүйл бүрдээгүй байгаа бол түүнийг ирээдүйд бүрдүүлж ч бас болно. Эрдэнэт хүн болж төрсөн нь ховор аз завшаан тул би намхан, бүдүүн гэх мэтээр өөрийгөө голох хэрэггүй юм. Харин хүн болсныхоо хэргийг л гаргах хэрэгтэй. Үүний тулд эрдэнэт хүн болж төрсөн сурагч өөрөө л хичээн зүтгэж, мэрийж, хөдөлмөрлөх хэрэгтэй болно. Үлгэрлэвэл: Түүхий жимс боловсорч урган болсон жимс болох мэт.
1.1.3. Эрдэнэт хүн их үйлс бүтээх цаг хугацааг хойшлуулж үл болохыг ухаарах	
Ном сурах, их үйлс бүтээх цаг хугацааг хойшлуулахын гэмийг ухаарах	Эрдэнэт хүн болж төрөх нь маш ховор аз завшаан төдийгүй үнэ цэнтэй. Мөн хүн хэд наслах нь тодорхой биш, хэдий хүртэл амьдрах нь тодорхой биш, үхэл хэзээ ч ирж магадгүй учир хүний бие бат бөх биш. Жишээ нь: Хамт байсан хүн гэнэт насан эцэслэх, унтаад өглөө босохгүй болох, эхийн хэвлийгээс мэндэлж чадахгүй байх зэрэг олон тохиолдол байна. Өнгөрсөн цаг хугацаа дахин давтагдахгүй, өнгөрсөн хором хэзээ ч эргэж ирдэггүй. Мөн цаг хугацаа байнга урсан өнгөрч байдаг. Иймээс хүн болж төрсний хэргийг гаргах үйлийг хойшлуулбал алт олсон хүн алтаа ашиглаж амжилгүй гээсэнтэй адил харамсах гэм гарна. Иймээс эрдэнэт хүн болж төрсний хэргийг гаргах үйлийг хэрхэвч хойшлуулж үл болно, хойшлуулахгүйн тулд энэ мөчөөс эхлэн яаравчилж, ном сурах, их үйлс бүтээхийн тулд өөрийгөө дайчлан хичээж шамдах нь чухал.

Өдрийн ажлаа цаг хугацаанд нь амжуулж сурах	Өнгөрсөн цаг хугацаа дахин давтагдахгүй, өнгөрсөн хором хэзээ ч эргэж ирдэггүй. Мөн цаг хугацаа байнга урсан өнгөрч байдаг тул эрдэм ном, их үйлс бүтээх цаг хугацааг хойш тавин алгуурлахыг цээрлэх. Эрдэм ном сурах цаг хугацааг үл хойшлуулж болохын учрыг сайтар ухаарах. Өглөө босохоос унтах хүртэлх өдрийн аливаа ажлаа цаг хугацаанд нь амжуулж сурах.
1.2. Буян нүгэл	
1.2.1. Хэлээр үйлдэх буян нүглийн үйлийг ухаарах	
Хэлээр үйлдэх буян нүглийн үйлийг ялган танин мэдэх	Аз жаргалыг бий болгодог үйлийг сайн үйл буюу буян гэнэ. Худал хэлэхгүй юм шүү, хов зөөхгүй юм шүү, дэмий үг чалчихгүй юм шүү, ширүүн үг хэлэхгүй юм шүү гэж хичээж үнэн, эвлэрүүлэх, эелдэг, зөөлөн, эмх цэгцтэй, тустай үг ярихыг хэлээр үйлдэх буяны үйл гэнэ.
- Хэлээр үйлдэх буяны үйлийг ухаарах - Хэлээр үйлдэх нүглийн үйлийг ухаарах	Зовлонг бий болгодог үйлийг муу үйл буюу нүгэл гэнэ. Худал хэлэх, хов зөөх, дэмий үг хэлэх, ширүүн үг хэлэх нь хэлээр үйлдэж буй нүглийн үйл болно. Худал хэлэх гэдэг нь өөрийн мэдэж байсан зүйлийг мэдэхгүй болох, мэдэхгүй байснаа мэдсэн болох зэргээр бодит байдлаас өөрөөр дүр эсгэн ярихыг хэлнэ. Хов зөөх гэдэг нь хүмүүсийг хооронд хагаралдуулъя гэсэн сэтгэлээр тэдний хооронд үнэн, худал үг зөөх, үнэн, худал ярихыг хэлнэ. Ширүүн үг хэлэх гэдэг нь буруу сэтгэлийн үүднээс хүмүүсийн сэтгэлд таагүй үг ярихыг хэлнэ. Дэмий чалчих гэдэг нь хүнд ач тус үгүй, үр дүн үгүй үг ярихыг хэлнэ.
1.2.2. Хэлээр үйлдэх буяны үйлийг хэвшүүлэх, нүглийн үйлийг тэвчих	
Хэлний дөрвөн нүглийн үйлийг тэвчих	Хүн юу ч ярихгүй байгаа төдийгөөр хэлний сайн үйл хийхгүй, буян болохгүй. Тэвчинэ гэдэг нь жишээ нь: “Би худал ярихгүй шүү” гэж сайтар бодоод үг хэлээрээ зөв үг ярихыг хэлнэ. Зөв үг ярьснаар хэлний буян бий болдог. Худал хэлэхгүй шүү гэж сэтгэлдээ сайтар бодон үг хэлээрээ үнэн үг ярих нь худал хэлэхийг тэвчих юм. Худал хэлэхийг тэвчсэнээс худал хэлээгүйн буян бий болно. Хов зөөхгүй шүү гэж хичээгээд үг хэлээрээ хүмүүсийн хооронд эвтэй байх үг ярих, ширүүн үг хэлэхгүй шүү гэж хичээгээд үг хэлээрээ эелдэг зөөлөн үг хэлэх, дэмий чалчихгүй шүү гэж хичээгээд үг хэлээрээ бусдад хэрэгтэй тустай үг ярих учиртай.
Хэлний дөрвөн нүглийн үйлийг тэвчсэнээс бий болдог дөрвөн буяны үйлийг дадуулж, хэвшүүлэх	Худал хэлэхэд, ширүүн үг хэлэхэд, хов зөөхөд, дэмий үг чалчихад ямар сөрөг үр дагавар гарч байна гэж хэлээр үйлддэг нүглийн хор уршгийг сайтар эргэцүүлж, “Би худал үг хэлэхгүй шүү, хов зөөхгүй шүү, ширүүн үг хэлэхгүй шүү, дэмий чалчихгүй шүү” гэж бодох нь жигшин тэвчихийн эхний алхам юм. Харин би үнэн, зөв үг ярьж байя гэж өөрөө шийдэх нь хэвшүүлэх аргын нэг хэсэг. Ийнхүү өдөр бүр үүнийг би хийнэ шүү гэж чармайн оролдож, нэг удаа буруу үг ярьчихсан бол түүнийгээ сэтгэл дотроо бодон гэмшиж, үнэн, зөв үг ярихын төлөө мэрийж улмаар өөрөө ярьж эхэлж, өдөр бүр өөрийгөө хянан үнэн, зөв үг ярьж байхыг хэвшүүлэх гэнэ.
2. БУСДЫГ ХҮНДЭЛЖ, БАЯРЛУУЛЪЯ	
2.1. Ахмад настныг хүндэлье	
2.1.1. Эцэг эх, асран хамгаалагч, төрөл садан, нутаг усныхан болон ахмад настан (тэд)-ыг хүндлэхийн ач тус, эс хүндлэхийн гэмийг танин мэдэх	
Сурагч тэднээс хүндэтгэл хүлээх ач тустайг ухаарах	Эцэг эх, асран хамгаалагч, ахмад настан, нутаг усныхнаа хүндэлбэл тэд өөрийг тань эргээд хүндэлнэ. Хүнийг хүндлэхгүй бол түүнээс өөрт хүндлэл ирдэггүй.
Сурагч тэдний ач тусыг хүртдэгийг ухаарах	Ачтай хүмүүсийг хүндэлж, дээдэлбэл тэдгээрийн ач тусыг хүртэж чадна. Тухайлбал, тэднийг хүндлэхгүй бол өөрт амьдралд тустай үг, сургаал хэлэхгүй, хэллээ ч өөрт сургаал болж ирэхгүй. Ачтай хүмүүсээ хүндлэхгүй бол тэдний бий болгож өгсөн амьдралд хэрэгтэй эд зүйлсийг хүүхэд нь эдэлж, ач тусыг нь хүртэж чадахгүй улмаар түүнээс аз жаргалыг мэдэрдэггүй.
Эс хүндэлснээс хүмүүжилгүй болох гэмтэйг ухаарах	Бид ихэнхдээ буруу сэтгэлд автчихсан байдаг учир тэдний үгийг сонсохгүй өөрсдийнхөө бодсон санаснаар явбал буруу сэтгэлийнхээ үүднээс буруу шийдвэр гаргаж түүнийгээ засаж чадахгүй, дахин даван буруу шийдвэр гаргасаар байдаг. Ингэснээр буруу бодол, хандлага нь улам бүр ихсэж хүмүүжилгүй болдог.
Бусдыг эс хүндэлснээс үүдсэн саад бэрхшээлийг даван туулж чадахгүй болох гэм гарахыг ухаарах	Бусдын үгийг үл ойшоосны үрээр, буруу бодол, хандлага нь ихсэж, хүмүүжилгүй болж түүний үр дагаварт буруу шийдвэрээ даван туулах арга зам, гарцыг олохгүй улмаар ирээдүйн амьдралд нь элдэв саад бэрхшээл тулгардаг. Ажил хэрэг санаснаар бүтэхгүй болно. улмаар хүмүүжиж төлөвшиж чадахгүй. Иймээс одоо ч, ирээдүйд ч аз жаргалтай амьдарч чадахгүй болно.

2.1.2. Эцэг эх, асран хамгаалагч, төрөл садан, нутаг усныхан болон ахмад настны ачийг санах	
Балчир насанд ач тустай гэдгийг санах	Сурагчид эцэг эх, өөрт тусалдаг бусад хүний ачийг санаснаар тэднийг хүндэлж чаддаг болно. Ачийг хэрхэн санах вэ? Хүүхэд төрөөд л бие даан амьдарч чаддаггүй бөгөөд зайлшгүй бусдаар асруулж, халамжлуулах хэрэгтэй байдаг. Эцэг эх, ачтай хүмүүсийн асрамж, халамж, энэрэл, нигүүлслийн хүчээр л нялх балчир хүүхдэд амьд байх, өсөж торних боломж бүрддэг. Сурагчид эхээс төрсөн мөчөөс эхлэн, мэдээ орох хүртэл тэд өөрт хэрхэн ач үзүүлж байсныг өдөр бүр сайтар бодож тунгаах учиртай.
Өсвөр насанд ачтайг санах	Тэд биднийг цэцэрлэг, сургуульд сурах, өсөж том болох, ажил хөдөлмөр эрхлэх үед ч ач тустай хэвээр байна. Тэрхүү ач тусын үрээр бид амьдарч байдаг. Тэдний ач тусаар өсөж том болон ажил хөдөлмөр эрхэлж, уг ач тус нь биднийг цаашид амьдрахад ч үргэлжилдэг. Иймд тэд бидэнд хэзээ ямагт ач тустай хэвээрээ л байна. Балчир, өсвөр насанд үзүүлсэн ач тусыг ямагт санаснаар бид өнөө үед ч, ирээдүйд ч аз жаргалтай амьдарна улмаар өөрөө хүмүүжилтэй болно.
Өтлөх насанд ч ач тустай гэдгийг санах	Насан туршдаа тэдний ачийг нь санан хүндэлбэл, тэдний бэлтгэж бидэнд үлдээсэн эд зүйлсийг бид эдэлж чадна. Үгүй бол тэдний үлдээсэн сайн сайхан эд зүйлс байвч бид түүнээс аз жаргал мэдрэхгүй улмаар эдэлж хэрэглэж чадахааргүй болдог.
2.1.3. Эцэг эх, асран хамгаалагч, төрөл садан, нутаг усныхан болон ахмад настныг хүндлэх	
Бие, хэл, сэтгэлээрээ хүндлэх	Эцэг эх болон бусад ахмад настныг бие, хэл, сэтгэлээр хүндэлнэ. Сэтгэлдээ тэдний асарч халамжилсан ач, эрдмийг санаж, хүндэтгэлтэй үгээр харилцаж, биеэр хүндэтгэсэн үйлдэл үзүүлэхийг бие, хэл, сэтгэлээр хүндлэх гэнэ. Тэднийг хүндлэх учир шалтгаан, ач тусыг алхам тутамдаа сайтар эргэцүүлэн бодож, ер нь тэднийг хүндлэх л хамгийн эрхэм зүйл юм байна хэмээн чин бодол төрүүлж, эцэслэн шийдэж тогтоно. Тэднийг хүндлэхийн ихэнх хувь нь сурагчаас, тодорхой хувь нь багшаас, эцэг эхээс хамаарна. Багш, эцэг эхчүүд зөв үйлдэл хийж, сурагчдад үлгэрлэдэг байх ёстой.
Хэрэв буруу үг хэлж, буруу үйлдэл хийсэн тохиолдолд сэтгэлээрээ уучилж, хожим тухайн цаг үе, нөхцөл байдалд тохируулан асууж лавлан, учирлан ойлгуулахад суралцах	Эцэг эх, ахмад настан, өвөг эмэг болон бусад хэн байвч өнөө цагт хааяа ёс суртахууны алдаа гэж үзэхүйц буруу үг хэлж магадгүй. Буруу үг хэлсэн бол сурагч тэрхүү үгийг сөрж, үгүйсгэх биш, харин тухайн үед сурагч тэр буруу үгийг дагахгүйгээр сэтгэлдээ тэднийг уучлах хэрэгтэй. Хэрхэн уучлах вэ гэвэл эцэг эх, асран хамгаалагч, төрөл садан, ахмад настан хэн нэг нь буруу үг хэлсэн ч тэдний ачийг сэтгэл дотроо санан “Буруу сэтгэлийн эрхэнд автаад л санамсаргүй буруу үг хэлчихлээ дээ. Хэрэв өөрийнхөө сэтгэлийг бүрэн жолоодож чадсан бол ийм үг надад хэлэхгүй байсан юм” гэж бодон сэтгэлдээ түүнийг уучлах хэрэгтэй. Хэрэв эцэг эх, өвөг эмэг, асран хамгаалагч тийм үйлдэл хий гэж шаардахад тэр нь буруу байвал тухайн үед шууд яриаг нь таслаад хэлэхэд зохимжгүй байгаа тохиолдлыг цаг үе нь тохиромжгүй гэнэ. Тэднийг тайвширсны дараа хэлэх нь тухайн цаг үе, нөхцөл байдалд тохируулж байгаа юм. “Үүнийг би ингэж бодоод байгаа юм аа, хэрэв ингэвэл ийм болохгүй зүйл байна гэж бодоод байгаа юм, миний энэ зөв болов уу, буруу болов уу” гэж хэлэхийг асууж лавлах гэнэ. Учирлан ойлгуулах гэдэг нь тухайлбал, эцэг эх, өвөг эмэг, асран хамгаалагч таагүй үг хэлсэн тохиолдолд та үргэлж инээвэл, та сайхан үг хэлбэл бидэнд их таатай байдаг, та ширүүн үг хэлэхэд бид цаанаа л эвгүй байдаг шүү гэж хэлэх нь учирлан ойлгуулах юм. Сурагчдыг ийнхүү ойлгуулахад суралцаарай гэсэн үг юм. Танихгүй хүний үгийг хүндэтгэлтэй сонсох нь үгэнд нь орно гэсэн үг биш. Өөрийн эргэн тойрны ачтай хүмүүсийн үгэнд орж, тэдний үг, сургаалыг биелүүлэх юм.
Тэднийг хүндэлнэ гэж хүлээлгүй, өөрөө эхэлж хүндлэх	Бусдыг өөрөө эхэлж хүндэлснээр тэднээр өөрөө хүндлүүлдэг. Тэр намайг хүндлэхгүй байна гэж цаад хүнээр хүндлүүлэхийг хүсээд байдаг. Заавал цаад хүнээр хүндлүүлнэ гэж хүлээдэг. Гэвч цаад хүн бас ийнхүү адил бодоод хоёр талд нэг нэгнээ хүндлэлгүй туньсаар байдаг. Нэг нь нөгөөгөө намайг түрүүлж хүндлэх ёстой гэж хүлээсээр уур амьсгал хүйтэн, хөндий болдог. Тиймээс тэднийг өөрөө эхэлж хүндэтгэх ёстой. Ингэснээр өөрөө тэднээр хүндлүүлнэ. Тэдний гэмийг нь харалгүй ачийг нь санан алдаа дутагдлыг нь уучилж, гэрийн ажил хөдөлмөрт сайн тусалж хүндэтгэнэ. Хүүхэд намайг буруугүй байхад эцэг эх зэмлээд байна, санаснаар минь байлгахгүй байна гэдэг. Буруугүй байхад эцэг эх зэмлэж буй үед намайг буруутгаж байна гэж бодсон ч тэр даруй өмнөөс нь уурлаж уцаарлахгүй, харин одоо болтол үзүүлсэн ачийг нь сайтар бодож, тэднийг уучилж чаддаг байх учиртай.
Тэднийг үл ялгаварлан өөрийн чадах хэрээр тусалж хүндлэх	Ахмад настан (таних, танихгүй) хүний хэлсэн үг, тавьсан шаардлагыг зүй зохисоор уриалгахан биелүүлж сурах хэрэгтэй. Танихгүй хүний хэлсэн үгийг хүндэтгэлтэй сонсох боловч бүгдийг дагах хэрэггүй. Уламжлал ёсоор өөрөөс ганц насаар ч ах бол эхлэн мэндэлж, өөрөө удаах суудалд суух зэргээр хүндлэх ёстойг мэдэх учиртай.

Хүмүүжиж, төлөвшин хүндлэх	Сурагч тэдний ач, эрдмийг санаж, хүндэтгэн харилцаж, хүмүүжвэл тэднийг хүндэлж буй нэг хэлбэр юм. Тэднийг хүндэлснээр өсөж том болон, эрдэм ном сурч, ёс зүйтэй болж хүмүүжин, өөрт болон тэдэнд амар амгаланг өгч, гэр бүлдээ сайн сайхныг бүтээж чадах нь бодит байдал юм. Тэд өөрийг чинь асарч халамжилж байсныг өдөр бүр тодорхой хугацаанд ойр ойрхон бодвол үүний үр дагаварт эцэстээ тэдний дууг сонсох, сэтгэлдээ дүрийг нь санах, бодох, харах даруйд өөрийн эрхгүй ач нь санагдаж, хоолой нь зангирч, нүдэнд нь нулимс хурах ийм төлөв байдалд хүрвэл сурагчийг тэдний ачийг санах төдийгүй ачийг нь төгс ухаарч чадсан гэнэ.
2.1.4. Эцэг эх, асран хамгаалагч, төрөл садан, нутаг усныхан болон ахмад настантай харилцах	
Тэднээс асууж ярилцахдаа үл эмээх	Эцэг эх, өвөг эмэг, асран хамгаалагчаасаа асууж лавлахдаа айж эмээх хэрэггүй. Тэд асууж, лавлаж л байвал сэтгэл дотроо үр хүүхэд минь юмны учрыг ойлгохын төлөө асууж байна гэж баярлаж байдаг. Хэрэв тэднээс асууж, ярилцахгүй байвал санаа нь улам зовдог. Эцэг эх, ачтай хүмүүстэйгээ эмээлгүй цаг үе, нөхцөл байдлыг харгалзан ярилцаж сурахгүй бол өөр хүмүүстэй ярилцаж сурахад хэцүү. Өөрийн ойлголт, бодол санаагаа тэдэнтэй ярилцсанаар зөв, бурууг нь мэдэж авна. Харин эцэг эх, өвөг эмэг, асран хамгаалагч, ахмад настныг ярьж байхад яриаг нь таслан лавлах, зөрж, сөрж ярихыг тэвчих хэрэгтэй. Асууж лавлах зүйл гарвал эцэг эх, өвөг эмэг, асран хамгаалагч, ахмад настныг ярьж гүйцсэний дараа ярилцах хэрэгтэй. Ярилцахдаа хүндэтгэлтэй үгээр, яриаг нь таслалгүйгээр, хүлээцтэй, тайван сонсож, өөрийн санаа бодлоо чөлөөтэй илэрхийлэх хэрэгтэй. Ингэвэл өөрийн бодол, үг ярианы зөв, буруу нь тодорхой болно.
Тэдэнд худал хэлэхгүй байх	Хүүхдүүд эцэг эх, өвөг эмэг, асран хамгаалагч, ахмад настан худал хэлэхгүй байх хэрэгтэй. Тэдэнд худал хэлснээр өөрт саад бэрхшээл тулгарна. Худал хэлсэн хүний алдаа дутагдал засардаггүй. Тийм учраас өөрийн ирээдүйд аз жаргал, сайн сайхныг хүсэж байгаа бол, өөрт алдаа гэм, нүгэл, буруу явдал, буруу дадал, зуршил байгаа бол тэдгээрийг засах хэрэгтэй. Засахын тулд худал хэлдэггүй, үнэнээ хэлдэг байх хэрэгтэй. Худал хэлээд байвал ирээдүйд үр хүүхэд тань бас худал хэлэх сөрөг үр дагавар гардаг. Олон хүнтэй хамт байх үед эцэг эх, өвөг эмэгтэйгээ ярих, тэдний асуултад хариулах тохиолдол гарвал тухайн үед үнэнээ хэлэх, хэлэхгүй байх хоёрын алиных нь сөрөг үр дагавар их байна гэдгийг харьцуулж бодно. Хэрэв тухайн цаг үед үнэнээ хэлэхийн сөрөг үр дагавар их байвал үнэнээ хэлэлгүйгээр дараа нь эцэг эх, өвөг эмэгтээ үнэнээ хэлэх учиртай.
Тэд ч үр хүүхдээ хүндэлдгийг мэдэх	Эцэг эх, өвөг эмэг, асран хамгаалагч, ахмад настан сэтгэл дотроо хүүхдээ хүндэлдгийг ойлгох хэрэгтэй. Тэд өдөр бүр эрхлүүлж харилцахгүй ч “Хайр нь дотроо хал нь гаднаа” гэдэг шиг сэтгэлдээ хайрлан хүндэлж байдгийг үр хүүхэд нь ухаарах учиртай. Ийнхүү мэдвэл үр хүүхэд нь эцэг эх, өвөг эмэг, асран хамгаалагчдаа хэлэх үгээ эмээлгүй хэлэх, тэднийг хүндлэх болно. Эцэг эх, өвөг эмэг, асран хамгаалагч сэтгэлдээ үр хүүхдээ хайрлан хүндэтгэхээс гадна түүнийгээ үйлдлээрээ ч үлгэрлэн харуулдаг байх нь чухал. Үр хүүхдийн сэтгэлд үзэн ядалт бий болохуйц ширүүн үг хэлэхгүй, ширүүн үйлдэл гаргахгүй байхыг эцэг эх, өвөг эмэг, асран хамгаалагч нар хичээж, сэтгэлдээ үр хүүхдүүдээ сайн хүн болгоё, ирээдүйн сайн сайханд хөтөлбө гэсэн зөв сэтгэлийн үүднээс зааж, сургаж, хүмүүжүүлэх хэрэгтэй. Эцэг эх үр хүүхэд минь л сайн сайхан байвал бид тааруу амьдарсан ч болно гэсэн сэтгэлтэй байдаг. Эцэг эх бол үр хүүхэд өвдсөний оронд бид өвдөх нь дээр, үр хүүхэд л сайн байвал бид хэрхэн амьдрах нь чухал биш гэж сэтгэлдээ үр хүүхдээ нандигнаж, идэх уух амттай хүнсээ ч үр хүүхдэдээ зориулж хадгалж байдаг. Эцэг эх ийнхүү үр хүүхдээ хайрлан хүндэлдэг.
Харилцан хүндлэлийг бий болгох	Үр хүүхэд нь эцэг эх, өвөг эмэг, асран хамгаалагчаа, тэд үр хүүхдээ хүндлэн дээдлэх хэрэгтэй. Хүүхэд эцэг эх, өвөг эмэг, асран хамгаалагчаа хэрхэн хүндэтгэх вэ гэвэл тэд үр хүүхдээ хүндэлж, үлгэрлэн үзүүлэх юм бол харилцан хүндлэл бий болно. Ингэсний үр дүнд гэр бүлд, үр хүүхэд, эцэг эхийн хооронд амар амгалантай эерэг уур амьсгал бий болно.

2.2. Талархал	
2.2.1. Багш, эцэг эх, асран хамгаалагч, төрөл садан, нутаг усныхан, ахмад болон бусад хүн, найз нөхдийн ач, тус дэмд талархах	
Тээж төрүүлсэн эхийн ачид талархах	Сурагч эхээс мэдлэг, чадвартай, хүмүүжчихсэн төрдөггүй. Хүүхэд эхээс төрөөд бие даан өсөж, том болж чаддаггүй. Бүгдийг бусдын заасны дагуу болон олон хүний дэмжлэгээр хийж сурдаг. Иймд эхийнхээ тээж төрүүлсэн, өсгөж хүн болгосон ачид үргэлж талархах ёстой. Миний ээж үрд минь муу нөлөөтэй бол надад тустай байх чухал биш гэж өөрт таатай, сайн сайхан зүйлээсээ татгалзан намайг тээж төрүүлсэн. Тээж байгаа үрд минь сайн бол надад муу байж болно гэж өөртөө тусгүй үйлийг ч би хийе гэж зүтгэдэг. Хүн төрөх үхэх хоёр ялгаагүй гэж хэлдгийн адил үрээ төрүүлж байхдаа асар их зовлон амссан гэх мэт. Энэ бүгд тээж төрүүлсэн эхийн минь ач юм, ачийг нь хариулах юм шүү гэж сэтгэлдээ бодон тээж, төрүүлсэн эхийгээ баярлуулахын төлөө хичээх хэрэгтэй.
Өсгөж хүмүүжүүлсэн эцэг эхийн ачид талархах	Бусдад чин сэтгэлээсээ тогтмол талархаж хандах ёстой. Бусдын дэмжлэгт үргэлж ухамсартай хандах, зөвхөн өөрийн төлөө ямар нэг зүйл хийсэн, дэмжсэн хүмүүст биш бусад бүх хүнд адил талархах ёстой. Төрсөн цагаас хойш эцэг эх, өвөг эмэг минь надад өмсөх хувцас, идэх хоол, сургуульд сурах бүхий л нөхцөлийг бүрдүүлж өгсөн ачтан юм. Энэ хүмүүс надад тэрхүү нөхцөлийг бүрдүүлж туслаагүй бол надад ийм боломж бүрдэхгүй байсан шүү гэж бодон эцэг эх, өвөг эмэг, ачтай хүмүүсийнхээ ачийг хариулж, баярлуулах, талархах учиртай.
Эрдэм номд хөтөлсөн багшийн ачид талархах	Сургуульд анх орсон мөчөөс эхлэн өнөөг хүртэл миний сурсан эрдэм мэдлэг бүхэн эрдэм ном заасан багшийн минь л ач. Багш байхгүй байсан бол би энэ эрдэм мэдлэгийг сурч чадахгүй, ойлгохгүй байх байсан. Өдий зэрэгтэй яваа минь эрдэм номд хөтөлсөн ачит багш нарын минь ач шүү. Тиймээс би багш нараа хүндэлж, баярлуулж, ачийг нь хариульа гэж бодох учиртай.
Найз нөхдийн тус дэмд талархах	Найз нөхөдгүй ганцаараа байсан бол би аливааг бүтээж чадахгүй, өдий зэрэгтэй сурч хүмүүжиж чадахгүй. Хүүхэд байхдаа хамт зугаатай байсан, сургуульд орсон цагаас нэг ангийн сурагч, нэг сургуулийн сурагч болж эрдэм ном хамт сурч хүмүүжиж байна. Одоо заримыг нь анзаарахгүй өнгөрдөг ч хожим санахад найз нөхөд өөрт маш их тусалсан байдаг.
Бусдын тус дэмд талархах	Хүүхэд орь ганцаараа байсан бол хичээл заах багш, гэр орон, хоол унд бэлтгэх хүнгүй, хамтдаа сурах найз нөхөдгүй аливааг хийж бүтээж чадахгүй байсан. Бусад хүмүүс байснаараа надад өнөөдрийн аятай тухтай олон нөхцөл боломж бүрдсэн. Тиймээс өөрөөс бусад хүмүүс надад ачтай юм байна. Өнөөдөр надад сайн хандаж тусалж байгаагаас гадна миний таньж мэдэхгүй олон хүмүүсийн тус дэмээр би өдий зэрэгтэй сурч, амьдарч байна. Түүгээр ч барахгүй надад муугаар хандаж байсан хүмүүс ч тус болж байсан. Учир нь тэр хүн надад муу хандсанаар би ийм бэрхшээл, зовлон байдаг юм байна тиймээс би энэ үйлдлийг бусдад хийж хэрхэвч болохгүй юм байна гэдгийг ухааруулсан гэх зэргээр бусдын тус дэмийг тогтмол санаж байх юм.
2.2.2. Талархлаа илэрхийлэх	
Үг, үйлдэл, сэтгэлээрээ талархал илэрхийлэх	Өөрт тогтмол тусалдаг, үйлчилдэг хүмүүст талархал илэрхийлэх учиртай. Талархлыг зөвхөн үгээр биш, харц, инээмсэглэл, бусад үйлдлээр ч илэрхийлдэг. Мөн хүмүүсийн дэмжлэгт хариу үйлдэл үзүүлж байгаа байдал, зорилгоо тодорхойлж байгаа байдал, өөрийн бүхий л чадлаараа хичээн суралцаж байгаагаар ч харагддаг. Өдөр бүр бусдад чин сэтгэлээсээ талархлын үг хэлж, үйлдэл үзүүлж байгаа эсэхээ ажиглаж, дүгнэж байх учиртай.
Тэднийг үл ялгаварлан тэгш хандаж, талархал илэрхийлэх	Өмнөх ойлголтууд ялангуяа, бусдын тус дэмд талархах хэсгийн агуулгад тулгуурлан тайлбарлана.

ГУРАВДУГААР АНГИ

1. ӨӨРИЙГӨӨ ТАНЬЖ, ХӨГЖҮҮЛЬЕ	
1.1. Эв эе	
1.1.1. Эв эеийг эрхэмлэсний ач тус, эс эрхэмлэсний гэмийг танин мэдэх	
- Эв эеийг эрхэмлэснээр эелдэг найрсаг харилцаа бий болох ач тустайг ухаарах - Эв эеийг эс эрхэмлэснээр гэр бүл, анги хамт олон, нийгэмд зөрчил тэмцэл ихсэхийг ухаарах	Амар амгалан, аз жаргалтай нийгмийг тогтоох гол хүчин зүйл бол бусадтай эв эетэй байх юм. Эв эеийг эрхэмлэснээр үндэсний аюулгүй байдал, цаашлаад бусад улс орны хүмүүстэй зөв ойлголцох улмаар харилцан амар амгаланг тогтоох нь тодорхой юм. Хүн бүр эе эвтэй байхыг хүсдэг. Хүүхэд бүр аз жаргалтай сайн сайхан сурч, амьдрахыг хүсдэг. Бид өөр хоорондоо эв эетэй байснаараа аз жаргалтай байж чадна. Эелдэг байдал нь бусдад аз жаргал, амар амгаланг бэлэглэдэг. Иймээс хүн бүр бусдаас эелдэг байдлыг хүлээдэг. Бид хэдий чинээ бусдад эелдэг хандана тэр хэмжээгээр бусад хүн бидэнтэй эелдэг харилцдаг. Эелдэг байснаар харилцаж буй цаад хүндээ тавтай тухтай, аюулгүй мэдрэмж төрүүлдэг. Мөн цаад хүнд бодсон санаснаа сандралгүй тайван амгалан хийхэд нь тусалдаг тул эелдэг байдал нь хэлбэр, ёс төдий зүйл биш хүний зөв харилцааны чухал аргын нэг мөн. Эв эеийг эрхэмлэснээр хүн эелдэг найрсаг зан төрхтэй болон хүмүүжиж төлөвшин хүнийг өөртөө татаж чаддаг. Эв эеийг эрхэмлэсэн, эелдэг найрсаг зантай хүнд хүмүүс өөрсдөө аяндаа татагдаж, тойрон хүрээлдэг. Ингэж хүнээр тойрон хүрээлүүлснээр өөрөө бусдад тустай буяны үйл хийх, бусдыг баярлуулах, нэр алдарт хүрэх зэрэг нь аяндаа бүтдэг. Эв эеийг эс эрхэмлэснээр хувь хүмүүст болон улс оронд таагүй зүйл ихэд тохиолдож буй нь бодит байдал юм.
1.1.2. Эелдэг зантай болох	
Хүн бүр эв эеийг эрхэмлэдгийг мэдэх	Хүн бүр эв эетэй байхыг хүсдэг. Учир нь хүн бүр аз жаргалтай байхыг хүсдэг. Хүн өөрт эв эегүй, таагүй хандахад бид тавгүйдтэгтэй нэгэн адил цаад хүн ч мөн эв эеийг хүсэж байдаг. Хүн бүр бусдаас эелдэг, зөөлөн харилцааг хүсдэг. Бусад хүн өөрт нь аз жаргал, сайн сайхныг өгвөл баярлаж байдаг. Учир нь хүн бүр бусдын дэмээр амьдарч оршин тогтнодог.
Эелдэг зан нь бусдыг хүндлэх, тэдэнтэй нөхөрсөг байхын илэрхийлэл болохыг ухаарах	Хүн эелдэг зантай байвал цаад хүн өөрийг нь хүндэлж байна гэж хүндлэл болгон хүлээж авдаг. Эелдэг зантай хүнийг найз нөхөд төдийгүй тойрон хүрээлэх хүн олон болдог. Түүнээс гадна хүн бусдыг хүндэлье гэвэл тэдэнд баяр баясгалан, амар амгаланг өгөх, бусдыг баярлуулъя гэвэл бусадтай эелдэг харилцах учиртай. Ингэж чадвал хүнд баяр баясал, амар амгаланг өгч буй юм. Тэднийг хүндлэх нь нөхөрсөг харилцааны илэрхийлэл болно.
Эелдэг занг танин мэдэх	Хүн ганц өөрийгөө бодон эелдэг зан гаргах биш, гэр бүлдээ эцэг эх, өвөг эмэг маань надад ийм их ачтай шүү гэдгийг санан, хүндэтгэлтэй үгээр инээмсэглэсэн байдалтайгаар харилцах нь эелдэг зан юм. Жишээ нь: Сургуулийн орчинд багш, жижүүр, үйлчлэгч, ангийн хамт олон, найз нөхөд бүгдийн ачаар ийм сайхан сургуульд сурч байгаа шүү гэж бодон цаад хүнээ баярлуулъя гэсэн сэтгэлээр инээмсэглэн, эелдэг зөөлөн үгийг хэзээ, хаана, хэрхэн хэрэглэхээ бодон орчныг мэдрэн харилцах нь эелдэг зан болно.
Ямагт чин сэтгэлээсээ инээмсэглэж байх	Өнөө үед хэлбэр төдий, хуурмаг инээмсэглэл элбэг байна. Жишээ нь: Үйлчилгээний ажилчин “Би инээхгүй бол надад муу болно, би ажилгүй болно” гэж бодохоос илүү “Би энэ хүнтэй чин сэтгэлээсээ харилцахгүй бол энэ хүнд таагүй сэтгэгдэл төрнө, би энэ хүний сэтгэлийг баясгаж чадахгүй болно” гэж өөрт биш цаад хүнд чиглэсэн байдлаар инээмсэглэх нь чухал. Энэ хүнтэй чин сэтгэлээсээ харилцаж, хүндлэхгүй бол түүнийг хүндэлсэн болж чадахгүй, мөн чин сэтгэлээсээ хүндлэхгүй бол энэ хүн баясахгүй, түүнд би өөрийн тусыг хүргэж чадахгүй, энэ хүн ч намайг чин сэтгэлээсээ хүндлэхгүй гэж бодон ямагт чин сэтгэлээсээ инээмсэглэж харилцах нь чухал. Би бусад хүнтэй чин сэтгэлээсээ инээмсэглэж харилцахгүй бол бусад хүн надтай инээмсэглэж харилцахгүй. Би чин сэтгэлээсээ инээмсэглэж харилцаж чадвал бусад хүн ч надтай инээмсэглэн харилцана гэж бодож харилцах нь ач тустай.
Хүнийг ялгаварлахгүй, бүгдэд адил тэгш, эелдэг хандаж сурах	Хэн нэгэнд энэ хүн надад ашигтай гэж бодон хандвал ялгавартай харилцаа бий болдог. Тиймээс надад ашигтай гэхээсээ илүү өөрөө ямар ч хүнийг хүндэлье, ямар ч хүнтэй ялгалгүй эелдэг харилцаж, хүндэлье гэсэн сэтгэлээр хандвал бусдад туслах үндэс бүрдэнэ. Бусдыг баярлуулъя, хүндэлье, тусалъя гэсэн сэтгэл нь агуу сэтгэлийн нэг хэлбэр. Хүн бусдыг баярлуулах, хүндлэх сэтгэлээр хандаж чадвал ялгаварлах харилцаа үүсэхгүй. Хэрэв ялгаварласан байдлаар хандвал хүн “Наад хүн чинь биднийг тоохгүй, тэр хүнтэй л харилцана” гэж хүлээн авах сул талтай. Ийм сул тал үүссэнээрээ өөрөө сурч, амьдрах үйл хэрэгтээ агуу бүтээл хийх байсан бол тэр нь ахархан бага болдог улмаар тэр боломжоо ч алддаг.

Бусад хүний үйлдэл таатай, таагүй байх нь өөрийн сэтгэл, үг, үйлдлээс хамаардгийг ухаарах	Тариачин хүн үр суулгаагүй бол ургац авдаггүйтэй адил өөрсдөө эхлээд бусадтай эелдэг таатай харилцсанаар эргэн тойрондоо эелдэг таатай харилцааг үүсгэж чадна. Аливаа сайн сайхныг хүсэхэд түүний эх үүсвэр буюу түүний уг шалтгааныг өөрсдөө хийж байж үр дагаврыг нь хүртдэг, үр дагаварт нь сайн сайхан бий болдог. Бусад хүний үйлдэл таатай байвал, өөрт сайн сайхан зүйл ирнэ. Түүний эх үүсвэр нь би өөрийн сэтгэлээсээ эелдэг харилцааг бий болгож байж тэр хүний сэтгэл, үйлдэл таатай болж үүнээс эргээд өөрт болон нийгэмд сайн сайхан бий болно. Бусдыг баярлуулъя гэхэд би өөрөө уурласан сэтгэлээрээ цаад хүний үг, үйлдлийг таатай болгож чадахгүй. Харин би тайван, ухаалаг байж, гэр бүл, сургуулийн орчинд энэ хүмүүсийн ачаар сурч боловсорч, сайхан байгаа шүү гэж бодон чин сэтгэлээсээ тэднийг хүндлэх юм бол цаад хүн баярлаж сэтгэл, үйлдэл нь таатай болно. Эсрэгээрээ өөрөө уурлаж уцаарлаж, өөрийн дураар байна гэж элдэв буруу харилцааг бий болговол цаад хүмүүс таагүй болж үүний улмаас эргээд бидэнд таагүй байдал ирдэг. Бусад хүн надтай эелдэг харилцаасай гэж хүсэж байвал өөрөө эхлээд хүнтэй эелдэг үйлдлээр харилцах хэрэгтэй. Эхлээд өөрсдөө бусадтай эелдэг харилцсанаар хүнээс эелдэг харилцааг хүлээн авч чадна. Жишээ нь: Уурлаж байгаа хүний өөдөөс уурлах биш тайван хандаад байвал тэр хүн уурлах аргагүй болдог. Энэ нь эргэн тойрон дах таатай, таагүй, эелдэг бус үг, үйлдэл өөр хоорондоо харилцан хамаардаг гэдгийг харуулж байгаа юм.
Сэтгэл, үг, үйлдлээрээ бусдад эелдэг хандаж чадаж байгаа эсэхээ ажиглан анзаарч, бусдын эелдэг үг, үйлдлийг ойлгох, хүндэтгэх, тэднээс суралцах	Би бусдыг баярлуулъя, хүндэлье үүний тулд би өөрөө бусадтай эелдэг, эвтэй харилцааг үүсгэе гэж шийдээд үг, үйлдлээрээ хүссэн үг, үйлдлээ хийж байна уу, үгүй юу гэж өөрийгөө хянах хэрэгтэй. Хэрвээ буруу үйлдэл гаргасан байвал түүндээ гэмшиж, тэр алдаагаа гаргахгүй байя гэж бодох, хэрвээ зөв байвал энэ үйлдлээ би тогтмол алдахгүй хийх юм шүү гэж бодох учиртай. Бусад хүн өөрт эелдэг үг, үйлдэл үзүүлж байвал түүнийг ойлгож хариу хүндэтгэж, бусад хүмүүс өөр хоорондоо харилцаж буй эелдэг занг мэдэрч өөртөө хэвшил дадал болгоход хичээн суралцах хэрэгтэй. Жишээ нь: Хүн өөрт тань эелдэг байдлаар мэндэлж байхад анзаарахгүй, тоохгүй өнгөрвөл цаад хүн таагүй байдалд орно. Олон удаа тийм байдал гарвал цаад хүн өөрт тань эелдэг байдлаар хандахад хэцүү болдог. Тийм учраас бусад хүн хэрхэн харилцаж байгаад мэдрэмжтэй, хүндэтгэлтэй хандах хэрэгтэй. Үйлдэл нь эелдэг ч, сэтгэл нь зөв бус: Хүнийг хүндэлж, эелдэг байя гэсэн бодол өөрийн сэтгэлд төрж өгөхгүй байвч үйлдэл дээрээ эелдэг байдал гаргах хэрэгтэй. Үүний үр дүнд сэтгэлдээ эелдэг байхын ач тус гарахгүй ч хоорондын зөрчил тэмцэл, маргаан гарахаас урьдчилан сэргийлж буй давуу талтай. Гэвч аль болох үг, үйлдэл бүгд л чин сэтгэлээсээ байх нь хамгийн чухал юм. Үйлдэл эелдэг байх нь үг, үйлдэл хоёул буруу байснаас арай дээр юм.
Үйлдэл нь эелдэг ч, сэтгэл нь зөв бус, үг нь эелдэг ч, үйлдэл нь эелдэг бус, үйлдэл нь эелдэг ч, үг нь эелдэг бус, сэтгэл нь эелдэг ч, үйлдэл нь эелдэг бус тохиолдлуудыг ажиглах, тайлбарлах	Сэтгэлдээ дургүй хэр нь гаднаа эелдэг мэт харилцахын илэрхийлэл юм. Сэтгэлдээ энэ хүнийг баярлуулъя, сайхан хүндэтгэж харилцъя гэж чин сэтгэлээсээ бодолгүй, гадна үйлдэл дээрээ, хүний нүдэнд эелдэг, боловсон харилцаж буй мэт хэлбэр төдий биеийн үйлдэл юм. Хүнтэй чин сэтгэлээсээ эелдэг харилцаж баярлуулъя, хүндэлье гэж бодож байгаа нь цаад хүн өөрт эелдэг хандахын эх үүсвэрийг бий болгож, үрийг нь суулгаж байгаа юм. Харин энэхүү харилцаа нь хэлбэр төдий тохиолдолд цаад хүнийг хүндэтгэж, тэр хүний сэтгэлд ойр байж түүнийг баярлуулах нь хөнгөн хялбар биш болно. Тиймээс сэтгэлдээ л эелдэг байхгүй бол үйлдэл дээрээ хэдий чинээ эелдэг байсны ач тус гарахгүй учраас сэтгэлдээ эелдэг байхыг чухалчилж, сэтгэлийнхээ үүднээс үг, үйлдлээрээ эелдэг харилцахыг хичээх хэрэгтэй. Үг нь эелдэг ч, үйлдэл нь эелдэг бус гэдэг нь үйлдэл дээрээ эелдэг бус, ширүүн дориун байвч үг нь эелдэг байгааг хэлнэ. Энэ тохиолдолд сэтгэл нь эелдэг бус байвал сөрөг үр дагавар их байдаг. Үг хэлээрээ сайхан яриад үйлдэл дээрээ ширүүн байх нь бусдад энэ хүн эелдэг бус хүн гэсэн ойлголт төрүүлдэг тул үг, үйлдлээ хоёуланг нь эелдэг байлгахыг хичээгээрэй. Үйлдэл нь эелдэг ч, үг нь эелдэг бус гэдэг нь үйлдэл дээрээ эелдэг байвч, үг нь ширүүн байхыг хэлнэ. Энэ тохиолдолд хүнийг гомдоох сул талтай. Иймээс үйлдэл нь эелдэг бол үг нь мөн эелдэг байх нь чухал юм. Үйлдлээрээ бусдад эелдэг сайхан харагдавч үг нь ширүүн байвал бусдад энэ хүн эелдэг бус хүн гэсэн ойлголт төрүүлдэг тул үг, үйлдлээ хоёуланг нь эелдэг байлгахыг хичээгээрэй. Сэтгэлдээ эелдэг ч, үг, үйлдэл нь эелдэг бус тохиолдлын сэтгэлдээ эелдэг байгаа нь хамгийн чухал юм. Сэтгэлдээ эелдэг байгаагаа хүнд ойлгуулах, мэдрүүлэх арга бол үг, үйлдлээрээ эелдэг байх явдал. Сэтгэлдээ эелдэг байвч үг, үйлдэл дээрээ эелдэг бус байгаа нь хамгийн харамсалтай. Учир нь хүнд өөрийнхөө эелдэг сэтгэлийг зөв ойлгуулж чадахгүйд хүрнэ. Сэтгэл нь эелдэг байлаа ч үг, үйлдлээрээ эелдэг бус байх нь сэтгэлийн эелдэг байдлаа үг, үйлдлээрээ илэрхийлэх аргаа өөртөө сайн дадуулж, хэвшүүлээгүйгээс болдог. Үг, үйлдлээрээ цаад хүндээ өөрийгөө буруу ойлгуулах нь зохисгүй ч сэтгэлдээ эелдэг бус байвч үг, үйлдлээрээ эелдэг байх тохиолдлоос дээр юм.

	“Хайр нь дотроо, хал нь гаднаа” гэсэн ардын үг байдаг. Зарим үед сэтгэлдээ эелдэг байлаа ч үг, үйлдлээрээ эелдэг бусаас зэмлэх, жавтий хүртээх зэрэг үйлдэл гардаг. Эцэг эх, сурган хүмүүжүүлж байгаа багш зарим үед хүүхдээ зэмлэх тохиолдол бий. Энэ тохиолдолд тэд сэтгэлдээ эелдэг байх нь маш чухал. Сэтгэлдээ эелдэг бодол төрүүлээд үг, үйлдлээрээ хүүхдийн сайн сайхны төлөө нөхцөл байдалдаа тохируулан аргыг нь олж зөв хэлбэрээр хэлж чадвал сайн байдаг.
1.1.3. Эв эеийн үндэс суурь болсон харилцан ойлголцлыг эрхэмлэх	
Гэр бүл, ах дүүс, төрөл садан, нутаг усныхантайгаа ойлголцож, эвсэг найрсаг амьдрах, тэднээс уучлал хүсэж, уучилж сурах	Эв эеийг эрхэмлэхэд гэр бүлийнхний харилцан ойлголцол чухлыг ухаарах учиртай. Эхлээд өөрөө гэр бүлийн гишүүдэд эелдэг хандан, өөр хоорондын эв эеийг эрхэмлэж, бусдад үлгэрлэх учиртай. Ингэвэл гэр бүлийн гишүүн бүр өөрт эелдэг хандаж харилцана.
Найз нөхөд, анги хамт олонтойгоо ойлголцож, эв эеийг эрхэмлэх	• Эв эеийг сахих нь найз нөхөдтэй байхын үндэс болохыг ухаарах • Санаа зовохгүй амгалан тайван, амжилттай суралцахад анги хамт олны ойлголцол чухал болохыг ухаарах • Нэг ангийн найз нөхөд, сургуулийн бүх сурагч бол эрдэм сурах, хүмүүжих нэгэн зорилготойг санаж эвлэн нэгдэх • Найз нөхөд, анги хамт олны ойлголцолд тулгуурлан эелдэг байдлаа зөв илэрхийлэх, харилцах аргуудыг мэдэж, хэрэгжүүлж, дадах.
1.2. Буян нүгэл	
1.2.1. Биеэр үйлдэх буян нүглийн үйлийг ухаарах	
• Хүний биеэр үйлдэх буян нүглийн үйлийг ялган танин мэдэх	• Амьд амьтан бүхэн аминдаа хайртай байдгаар зүйрлэн амьтны амь хөнөөхийг тэвчиж сурах • Эд юм бүхэн эзэндээ хэрэгтэй байдгийг санаж, эс өгснийг авах (хулгай хийх, дээрэмдэх, залилан мэхэлж авах, зээлж авснаа үл өгөх, жин хэмжүүр, үнэ өртгийг хуурмаг болгох г.м)-ыг цээрлэл болгож сурах • Олохуйяа бэрх хүний төрлийг авснаа ухаарч, сайн сайхан үйлийг бүтээх боломжоо бүрэн ашиглахад биеэ зөв авч явах нь нэн чухал болохыг ухаарах.
• Хүний биеэр үйлдэх буяны үйлийг ухаарах • Хүний биеэр үйлдэх нүглийн үйлийг ухаарах	Аз жаргалыг бий болгож буй биеэр үйлддэг үйлийг биеэр үйлдэх сайн үйл буюу буяны үйл, зовлонг дагуулдаг биеэр үйлддэг үйлийг биеэр үйлдэх муу үйл буюу нүгэл гэнэ. Ялангуяа, амьтны амийг таслахгүй шүү гэж бодон үйлдэл дээрээ хичээх нь амьтны амийг таслаагүй буян, хулгай хийхгүй шүү гэж бодон үйлдэл дээрээ хичээх нь хулгай хийхгүй байх буян, садар самуун, мансууруулах бодис хэрэглэх гэх мэт муу үйл хийхгүй шүү гэж бодон хичээх нь биеэ зөв авч явах буяны үйл юм. Харин амьтны амийг хөнөөх гэсэн сэтгэлээр амийг нь таслах, хүний эд зүйлийг түүнээс салгаж өөрийн болгоё гэсэн сэтгэлээр хулгайлах, буруу явдлаар явах нь биеэр үйлдэж байгаа муу үйл буюу нүглийн үйл болно.
1.2.2. Биеэр үйлдэх буяны үйлийг хэвшүүлэх, нүглийн үйлийг тэвчих	
Биеийн гурван нүглийн үйлийг тэвчих	Амьтны амийг таслах, хулгай хийх, буруу явдлаар явах гурван нүглийг тэвчсэнээр буюу “Эдгээрийг хийхгүй шүү” гэж бодон үйлдэл дээрээ хичээж улмаар үл хийснээр биеийн гурван сайн үйл бий болдог. Амьтны амийг таслахгүй шүү гэж бодон үйлдэл дээрээ хичээж буй нь амьтны амийг таслаагүй буян болно.
Биеийн гурван нүглийн үйлийг тэвчсэнээс бий болдог гурван буяны үйлийг дадуулан хэвшүүлэх	Биеэр үйлдэх буяны үйлийг дадуулан хэвшүүлэх гэдэг нь ийм үйлийг буян, ийм үйлийг нүгэл гэдгийг ялган танин мэдээд, буяны үйлийг хийе гэвэл, буяны үйл хийхийн ач тусыг сэтгэлдээ дахин давтан бодож, сэтгэлдээ сайн үйлийг хийнэ гэж эцэслэн шийдэж, өдөр бүр би үүнийгээ хийж байна уу, үгүй юу гэж хянан, буяны үйлийг өдөр бүр хийж, дадуулж байгааг хэлнэ. Харин нүгэл хийхгүй шүү гэж эцэслэн шийдэж түүнийгээ өдөр бүр хийхгүй байхыг хичээх нь нүглийг жигшин тэвчих арга юм.

2. БУСДЫГ ХҮНДЭЛЖ, БАЯРЛУУЛЪЯ	
2.1. Багшийг баярлуулах ёс	
2.1.1. Багшийг баярлуулсны ач тусыг ухаарах	
Баярлуулах нь багшийг хүндэтгэж буйн илрэл болохыг ухаарах	Багшаа баярлуулна гэдэг бол багшийг хүндэтгэж буйн хамгийн том илрэл мөн. Багшийг хүндэлж, багшийн ачийг ойлгож хүндлэхийн хэрээр багшийн ачийг хариульа, баярлуулъя гэсэн сэтгэл аяндаа төрдөг. Хүндэлнэ гэдэг нь багшийн ачийг санан дээдэлж байгаа юм. Баярлуулна гэдэг нь багшийг сурагчийн зүгээс дээдэлж буй үйлдэл мөн.
Ном сурч, их эрдэм эзэмших ач тустайг ухаарах	Багшийн заасан хичээл сурагчид эрдэм болж үлддэг. Сурагч их үйлс бүтээх эрдэм мэдлэг эзэмшдэг.
Багш, сурагч бие, сэтгэл нь амар амгалан, аз жаргалтай амьдрах ач тустайг ухаарах	Сурагч эрдэм мэдлэг эзэмшиж, багшийг баярлуулснаар багшийн сэтгэл амгалан байх бөгөөд улмаар бие нь эрүүл, ухаан саруул байж урт насална. Баярлуулахад багшид таатай мэдрэмж төрж байдаг. Багшаа баярлуулснаар сурагч өөрөө сэтгэл амар амгалан, бие эрүүл, ухаан саруул байж, урт наслах тэргүүтэй ач тус хэмжээлэшгүй их болно.
2.1.2. Багшийг баярлуулах	
Багштай хүндэтгэлтэй харилцаж баярлуулах	Багшийн хориглосон буруу үйлдлийг тэвчсэнээр багшийг баярлуулна. Буруу үйлдэл хийхгүй байхыг чин сэтгэлээрээ, үг, үйлдлээрээ өдөр бүр харуулдаг байх. улмаар өдөр бүр хийж, дадуулахыг сурагчдад ухааруулна.
Багшийн хориглосон буруу үйлдлийг бие, хэл, сэтгэлээрээ тэвчих	Багшийн хориглосон буруу үйлдлийг бие, хэл, сэтгэлээрээ хийхгүй тэвчих хэрэгтэй. Багш болохгүй гэж хэлсэн зүйл үнэхээр болохгүй байдаг нь хожим батлагдаж, үнэн болдог. Тиймээс би багшийн болохгүй гэж хэлснийг хийдгээ зогсоох хэрэгтэй, үүнийг зогсоох нь яах аргагүй л надад нэн тэргүүнд шаардагдах хэрэгцээ болчихсон байна гэж ухаарвал багшийн тэрхүү хориглосныг буюу сэтгэлдээ бодож болохгүй гэснийг бодохгүй, үг, үйлдэлдээ гаргаж болохгүй гэснийг гаргахгүй байхыг хичээх хэрэгтэй болж байгаа юм. Багш биднийг яавал сайн хүн болгох вэ, яавал аз жаргалтай болгох вэ гэж тогтмол хичээн зүтгэж байдаг. Түүнийгээ хэрэгжүүлдэг гол арга зам бол багш бидэнд зөв, буруу, болох, болгохгүйг таниулж зааж, үүнийг битгий хийгээрэй гэж захиx нь юм. Багшийн захисныг үнэхээр энэ үнэн байна, би биелүүлж чадахаар юм байна, үүнийг би одоо хийх нь үнэхээр цаг үеэ олсон байна гэж бодоод тэр дагуу хийх нь багш биднийг сайн хүн болгож, муу зүйлээс аварч, аз жаргалтай болгох гол арга юм. Бид багшийн хориглосон буруу үйлдлийг тэвчих нь багшийн ачаар өөрөө хүмүүжиж төлөвших гол хүчин зүйл мөн.
Багшийн зөв үг, сургаалыг бие, хэл, сэтгэлээрээ биелүүлэх	Багшийн хориглосон буруу үйлдлийг тэвчиж, бусад сургаалыг хэлсэнчлэн биелүүлж багшийг баярлуулна. Багшийг баярлуулах талаар монголын эрдэмтэн мэргэд номондоо багшийг баярлуулахад эд зүйл өргөж баярлуулна, ажил үйлсийг нь хийж, биеийг нь тойглож, хүндэтгэж баярлуулна, айлдсан айлдвар (хэлсэн үг, сургаал)-ыг хэлсэнчлэн биелүүлж баярлуулна гэжээ. Эдгээрээс багшийн айлдсан айлдварыг хэлсэнчлэн биелүүлж баярлуулах нь хамгийн эрхэм чухал гэдгийг сурагчдад ухааруулна. Багшийн хэлсэн зөв үгийг дагана. Хэрэв буруу үг хэлсэн бол дагахгүй байж болно. Цаг үеэ олсон, үнэн, биелүүлж чадах эдгээр гурван нөхцөл бүрдвэл зөв үг болно. Сурагч зөв үйлдэл хийхийн төлөөх багшийн захиасыг биелүүлдэг, зөвийг хийх сэтгэхүйтэй, бодолтой байх. Зөвийг хийхийг чин сэтгэлээрээ, үг, үйлдлээрээ өдөр бүр харуулдаг байх. Улмаар өдөр бүр хийж, дадуулан хэвшүүлэх нь чухал.
Хэрэв буруу үг хэлж, буруу үйлдэл хийсэн бол сэтгэлээрээ уучилж, хожим тухайн цаг үе, нөхцөл байдалд тохируулан асууж лавлан, учирлан ойлгуулахад суралцах	Багш болон бусад хэн ч өнөө цагт ёс суртахууны алдаа гэдэг юм уу эсвэл хааяа буруу үг хэлж магадгүй. Буруу үг хэлсэн бол сурагч тэр үгийг сөрж, үгүйсгэх биш харин тухайн үед сурагч тэр буруу үгийг дагахгүйгээр тэднийг сэтгэлдээ уучлах хэрэгтэй. Хэрхэн уучлах вэ гэвэл “Багш буруу үг хэлсэн ч надад үзүүлсэн ач нь үүнээс хэд дахин их шүү, буруу сэтгэлийн эрхэнд автаад л санамсаргүй буруу үг хэлчихлээ дээ. Өөрийнхөө сэтгэлийг бүрэн жолоодож чадсан бол надад ийм үг хэлэхгүй байсан юм” гэж бодон багшаа уучлах хэрэгтэй.

	Хэрэв багш тийм үйлдэл хий гэж шаардахад тэр нь буруу байвал тухайн үед шууд яриаг нь таслаад хэлэхэд зохимжгүй байгаа тохиолдлыг цаг үе нь тохиромжгүй гэнэ. Хожим нь багшийг тайвширсны дараа хэлэх нь тухайн цаг үе, нөхцөл байдалд тохируулж байгаа юм. Хэлэхдээ үүнийг би ийм байдлаар ингэж бодоод байгаа юмаа, үүнийг ингэвэл ийм болохгүй зүйл байна гэж бодоод байгаа юм, миний энэ зөв болов уу, буруу болов уу гэж асууж лавлана. Учирлан ойлгуулах гэдэг нь тухайлбал, багш таагүй үг хэлсэн тохиолдолд багшаа та үргэлж инээвэл, та сайхан үг хэлбэл бидэнд их сайхан байдаг, та ширүүн үг хэлэхэд бид цаанаа л эвгүй байдаг шүү гэж хэлэх нь учирлан ойлгуулах юм. Сурагчдыг ийнхүү ойлгуулахад суралцаарай гэсэн үг юм.
2.2. Нөхөрлөл	
2.2.1. Найз нөхдөө ажиглан таних	
Нүглийн үйлд уруу татаж буйг буруу хэмээн мэдэх	Нөхрийг буруу үйлдэлд чиглүүлж, зөв үйлдэлд уриалж хандуулж буйгаар жишиж тодорхойлох бөгөөд буруу үйлдэлд татаж буй нөхрийг үргэлж энэ хэвээрээ байна хэмээн үзэж болохгүй. Мөн буянд чиглүүлж буй нөхрийг бүхий л цаг хугацаанд үргэлж энэ хэвээр байна хэмээн бодож болохгүй. Найз нөхдөө шинжихдээ түүнтэй нөхөрлөхөд намайг буяны үйлд чиглүүлж, өөд нь татаж байна уу эсвэл нүглийн үйлд чиглүүлж байна уу гэж ажигладаг. Хэрэв нүглийн үйлд уруу татаж байгаа бол энэ найзын намайг чиглүүлж байгаа нь буруу байна гэж түүнийг дагахгүй байх хэрэгтэй. Харин үзэн ядаж болохгүй. Учир нь хэдий өнөөдөр намайг нүглийн үйлд чиглүүлж, уруу татаж байгаа ч найз маань ирээдүйд энэ хэвээрээ байхгүй, засарч сайжирна, би чадвал өөрөө найздаа уруу татагдахааргүй болж байгаад найзыгаа сайн үйлд чиглүүлж өөрчилнө гэж бодож байх хэрэгтэй.
Буяны үйлд зорин чиглүүлж буйг зөв хэмээн мэдэх	Найзтайгаа нөхөрлөхөд өөрийг тань буянд чиглүүлж, өөд нь татаж байна гэж мэдвэл найзын маань үйлдэл зөв байна гэж түүнтэй нөхөрлөх хэрэгтэй. Гэхдээ байнга зөв байх мэт бодож болохгүй, хүн өөрчлөгдөх магадлалтай. Хэрэв буяны үйлд чиглүүлж байдаг найз зам зуур, тодорхой хугацааны дараа өөрчлөгдөж, буруу ярьж, буруу үйлдэлд чиглүүлж, сөрөг нөлөө үзүүлээд эхэлбэл, өмнө өөрчлөгдөх магадлалтай гэж эргэцүүлэн бодож байсны үрээр найз маань буруу болж байна шүү гэж дүгнэн түүний нүглийн үйл, алдаа дутагдлыг дагахгүй байх хэрэгтэй.
2.2.2. Найз нөхөдтэйгөө харилцах	
Нүглийн үйлд уруу татаж буй нөхрийг даган дуурайхгүй байх	Нүглийн үйл буюу муу үйлд татаж буй нөхөртөө үүний үр дагаварт бид бэрхшээл, таагүй зүйл амсана хэмээн ойлгуулж, буруу зүйлээс нь хөндийрүүлж, буяны үйл буюу сайн үйлд чиглүүлж байх нь чухал. Найз нөхөд бие биедээ буруу үйлдэл хийх санаа хэлдэггүй, уриалдаггүй, хамтарч буруу үйлдэл хийдэггүй байх нь чухал. Найзынхаа алдаа дутагдлыг шударгаар хэлж, засаж залруулдаг байх учиртай.
Нүглийн үйлд уруу татаж буй нөхөртэй харилцах	Найзыгаа буруу байна гэж мэдсэн бол бурууг нь дэмжихгүй, түүнд авталгүй, өөрөө буруу үйлдэл хийхгүйгээр тухайн найзаа буруу үйлдлээс холдуулж, найзыгаа зөв үйлдэл рүү хандуулахаар хичээх хэрэгтэй.
Буяны үйлээр найз нөхөртөө үлгэрлэх	Буяны үйлд чиглүүлж байгаа найз нөхөртөө тус больё, бас нүглийн үйлд уруу татаж байгаа найздаа ч тус больё гэвэл өөрөө буяны үйлээрээ найз нөхөдөө үлгэрлэх хэрэгтэй. Өөрийн үг, үйлдлээрээ тэдэнд үлгэрлэж үзүүлэх хэрэгтэй. Зөв үйлдэлд чиглүүлж буй нөхөртэйгөө зөв үйлдлийг нь улам бүр дэмжиж, зөв харилцаагаа бэхжүүлэх арга замыг хайн олж түүнийгээ хэрэгжүүлдэг байх. Найз нөхөд бие биедээ үргэлж буяны үйл хийхийг санаачилж, уриалан дууддаг, өөрөө эхэлж хийж хэрэгжүүлдэг, үлгэр дуурайл үзүүлдэг байх. Найздаа бэрхшээл, таагүй зүйл тулгарах үед нь зөв аргаар тусалдаг байх. Найз нөхөртөө бие, хэл, сэтгэлээрээ буруу үлгэр дуурайл үзүүлдэггүй байх, найз нөхдөө бие, хэл, сэтгэлээрээ үргэлж хүндэтгэдэг байх нь чухал.
Найз нөхдийнхөө тус эрдмийг, өөрийнхөө гэмийг харж сурах	Хүн бусдын давуу талыг буюу эрдмийг өөртөө тусгаж авах хэрэгтэй тул найз нөхдийнхөө эрдмийг нь харах хэрэгтэй. Хүн алдаа дутагдлаа засах хэрэгтэй учраас өөрийн гэмийг харах хэрэгтэй. Найз нөхдийн эрдмийг биш, гэмийг олж харвал зөрчил үүсэж, үл ойлголцол бий болж, найзалж нөхөрлөж чадахгүй. Хүн өөрийн гэмийг биш эрдмийг хараад байвал өөрөө болж байна гэж омог төрж “Оюуны нүд сохорно” гэдэг шиг алдаагаа олж харж чадахгүй болно.
Найз нөхдийнхөө буяны үйлээс суралцах	Найз нөхдийн зөв үйлдлээс суръя гээд улмаар оролдож үзнэ. Ийнхүү оролдож үзэхэд үнэхээр зөв байвал зөв үйлдлийг өдөр бүр хийж үзнэ. Цаашлаад үнэхээр зөв бөгөөд өөрт ач тустай байвал өдөр бүр тогтмол хийж, хэвшүүлэхэд суралцана.

2.2.3. Найз нөхдөө хүндлэх, баярлуулах, тэдэнд туслах	
Найз нөхдөө үл гомдоохыг сэтгэлдээ эрхэмлэх	Найз нөхдөө гомдоохгүй байхыг сэтгэлдээ эрхэмлэнэ гэдэг бол тэднийг баярлуулж, ойлголцож, сайхан нөхөрлөхийн эх үндэс болно. Сэтгэлдээ гомдоохгүй байхыг эрхэмлэнэ гэдэг нь найзынхаа гэмийг нь харахгүй байх, алдаа дутагдлыг нь сэтгэлдээ уучлахыг хэлнэ. Сэтгэлдээ уучилна гээд үг хэлээрээ “зүгээр, зүгээр” гээд байх биш, энэ үйлдэл чинь буруу байна гэж бодит байдлыг нь буюу шүүмжилсэн үгийг цаг үе, нөхцөл байдлыг нь тааруулан хэлдэг байх юм. Найз нөхдөө гомдоохгүй байа гэж сэтгэлдээ бодохоос гадна, өөрөө үйлдлээрээ гомдоохгүй байхыг эрхэмлэх хэрэгтэй. Ингэснээр өөрийн зүгээс найздаа аз жаргал, амар амгаланг бий болгохын тулд өгч байгаа бэлэг болно. Найз тань ч өөрт чинь амар амгаланг өгч, гомдоохгүй гэсэн хүслийг сэтгэлдээ бий болгоно. Хэрэв найзыгаа гомдоохгүйг сэтгэлдээ эрхэмлэхгүй бол найзаас өөрийг тань эрхэмлэх байдал тийм ч амар хялбар ирэхгүй. Найзаа гомдоохгүй байа гэж бодохын хэрээр найзууд өөр хоорондоо амар хялбар ойлголцоно.
Найз нөхдийнхөө үгийг сонсож, хүлээцтэй хандаж сурах	Найзыгаа хүндэлж, баярлуулъя гэж бодохын хэрээр их дотно нөхөрлөл бий болдог. Энэ нь хэрхэн бий болдог вэ гэвэл сэтгэлдээ бодохоос гадна үг, үйлдэл дээрээ анхаарч хэрэгжүүлэх хэрэгтэй. Үүний нэг хэлбэр бол найзыгаа ярьж байхад анхааралтай сонсох хэрэгтэй. Найзын сэтгэл нь тавгүй үед эсвэл зовлон бэрхшээлээ ярихад нь түүнийг сайтар сонсвол сэтгэл нь онгойх, ярих үед өөрийнх нь бодож байсан бодол нь эмх цэгцтэй болж, магадгүй бэрхшээлийг даван туулах гарцаа олох ач тустай. Нөгөөтэйгүүр үгийг нь сонсох нь найзыгаа хүндэтгэж байгаа нэгэн хэлбэр юм. Хүлээцтэй хандах гэдэг нь үг ярихад нь хүлээцтэй хандахаас гадна найзыгаа зарим үед өөрт тань гомдож, зарим үед уурын эрхэнд автан эвгүй байдал гаргасан ч түүнийг шууд сөрөн уурлаж, уцаарлахгүйгээр “Найз минь нэг удаа буруу сэтгэлд автаад ийм байдал гаргалаа шүү” гэж бодон хүлээцтэй, тайван хандаж чадвал өөр хоорондоо ойлголцох үндэс бүрдэж, нөхөрлөл баттай болно.
Найз нөхдөдөө чин сэтгэлээсээ халуун дотно хандах	Найз нөхдөдөө хэлбэр төдий, ашиг хонжоо харсан сэтгэлээр биш “Найз минь өөрөө нүглийн үйлээс ангид, амар амгалантай, сайн сайхан амьдраасай” гэж бодож, чин сэтгэлээсээ дотно хандах учиртай. Халуун дотно гэдэгт үг яриа нь тогтмол зөлдөг найрсаг байхын зэрэгцээ нүглийн үйлээс болгоомжлуулах, урьдчилан сэргийлэх зорилгоор хориглох үг хэлэх тохиолдол ч багтана.
3. УЛАМЖЛАЛТ ЁС ЗАНШЛААСАА СУРАЛЦЪЯ	
3.1. Монголчуудын идээ ундааг зүй зохистой хэрэглэх ёс	
3.1.2. Зөв хооллох зан үйлийг хэвшүүлэх	
Хоол унд идэж уухын өмнө, дунд, сүүлд сэтгэлдээ бодох зан үйлээс суралцах	Хоол идэхийн өмнө би аав ээж, ах эгч, өвөг эмэг тэдгээрийн ач тусаар өнөөдөр хоол идэх боломж бүрдлээ. Энэ бол тэдний маань ач шүү гэж ачийг нь сайтар бодно. Мөн энэ хоолыг идэж биеэ эрүүл саруул байлгая, ингэснээр хичээлдээ сайн сурч, амьдралдаа сайн сайхан үйл хийж бусдыг баярлуулъя, үүний тулд би хоол иднэ гэж бодно. Хоол идэж байх үедээ амт нь ийм тийм байна гэж голж болохгүй, их, бага байна гэж чамлаж болохгүй. Тэгвэл надад муу, “Амны хишиг” барагдана гэж бодно. Мөн хоолоор шим тэжээл авдаг миний биед буй жижиг амьтдад би хоолоор өглөг өгч байна гээд дараа нь тэдгээрийг би зовлон бүгдээс хагацуулж өгье гэж бодно. Мөн амттай, шимтэй хоол идэж буй үедээ сайхан амттай, гоё хоол идлээ шүү гэж хөөрч онгирч болдоггүй. Хоолоо идсэний дараа хоол хийж өгсөн, хоол өгсөн хүн бүхэнд их баярлалаа. Тэдний бие нь эрүүл, ажил үйлс нь бүтэмжтэй сайн байх болтугай гэж бодно.

ДӨРӨВДҮГЭЭР АНГИ

1. ӨӨРИЙГӨӨ ТАНЬЖ, ХӨГЖҮҮЛЬЕ	
1.1. Зөв шийдвэр	
1.1.1. Бэрхшээл, асуудлыг зөв таних	
Бэрхшээл, асуудал үүссэн эх үүсвэрийг эргэцүүлэн бодох	Аливаа бэрхшээл, асуудал тулгарахад эдгээрийг бий болгосон эх үүсвэр нь юу вэ, энэ миний алдаа, буруу бодлоос болов уу, хэрэв өөрийн гэм, буруу бодлоос үүссэн бол ямар гэм, буруу бодлоос үүсэв, ганц өөрөөс хамаарахгүй бусад хүний алдаанаас болов уу, бусад хүн санаатайгаар биш, өөрийн биеэ барьж чадахгүйн гэмээс гарав уу гэх мэт асуудал үүссэн байж болох олон нөхцөлийг эргэцүүлэн бодно.
Бэрхшээл, асуудлаас үүдэх эерэг сөрөг үр дагавруудыг харьцуулан тунгаах	Эерэг үр дагавруудын аль нь хамгийн илүү эерэг вэ, сөрөг үр дагавруудын аль нь хамгийн илүү сөрөг вэ гэдгийг сайтар харьцуулан тунгаана. Дараа нь сөргийн дотроос хамгийн бага сөрөг үр дагавартай, эерэг дотроос хамгийн их эерэг үр дагавартайгаар нь эрэмбэлнэ.
1.1.2. Зөв, оновчтой шийдвэр гаргах	
Зөв, оновчтой шийдвэр гаргахыг эрмэлзэх	Бусдад тустай, алс хэтдээ тустай, даруй яаралтай, чухлыг нь сонговол үүнийг зөв шийдвэр гэнэ. Бусдад тустай гэдгийн цаана өөрт тустай нь заавал давхар агуулагддаг гэдгийг сурагчдад сайтар тайлбарлан ухааруулах нь чухал. Мөн энэ цагт болон алс ирээдүйд тустай шийдвэрийг хэлнэ. Зөв шийдвэр гаргахын тулд багш, эцэг эх, асран хамгаалагч, худал хэлдэггүй, тоглоом наргиан хийдэггүй, итгэлтэй ахмад настнаас асууж, ингэвэл зөв, тэгвэл буруу гэдгийг ялган мэдэж, үүнд үндэслэн зөв шийдвэр гаргахыг хичээнэ.
Багш, эцэг эх, асран хамгаалагч, ахмад настан (тэд)-тай хамтран зөв, оновчтой шийдвэр гаргах	Ингэж шийдвэл ийм сөрөг үр дагавар гарна, яагаад ийм сөрөг үр дагавар гарч байна гэдгийг шийдлийн хувилбар бүрээр харьцуулж сайтар бодно. Ингэж бодохын тулд шийдэх гэж буй асуудлын талаар тодорхой ойлголттой байх хэрэгтэй. Үүнийг багш, эцэг эх, ахмад настнаас асууж, үгийг нь сайтар сонсож, зөвлөлдөж, ярилцаж хамтын зөв шийдвэр гаргана.
Багш, эцэг эх, асран хамгаалагч, ахмад настны зөвлөгөөг тусган авч тэдний хяналт дор бие даан шийдвэр гаргах	Хамтран шийдвэр гаргах гэдэг нь сурагч өөрөө бие даан зөв шийдвэр гаргаж чадахгүй учраас багш, эцэг эх, асран хамгаалагч, ахмад настны зөвлөгөөг тусган авч, эдгээр хүмүүстэй хамтран шийдвэр гаргаж сурах үйл явц юм. “Та сонсож бай, би ингэж шийдлээ” гэх биш “Ер нь яавал дээр вэ, та нэг шийдвэр хэлээч. Би сонсьё” хэмээн зөвлөлдөн гаргаж байгаа шийдвэрийг хамтран шийдвэр гаргах гэнэ. Эцэг эх, багшаа надад нэг ийм асуудал тулгарлаа, миний шийдвэрийн талаар та эхлээд сонсоно уу гээд тэдэнд “Би ингэж бодоод, ийм шийдвэр гаргаж байгаа юм, энэ шийдвэр оновчтой болов уу, та юу гэж бодож байна” гэж асуун зөвлөлдөж, шийдвэр гаргахыг тэдний хяналтан дор шийдвэр гаргах гэнэ.
Бие даан шийдвэр гаргаж, хэрэгжүүлэхээсээ өмнө тэднээс зөвлөгөө авах, хянуулах	“Та сонсож бай даа, би ийм шийдвэр гаргалаа” гэж хэлэх биш, харин өөрөө бодож шийдвэр гаргачаад түүнийгээ хэрэгжүүлэхийн өмнө “Би ийм шийдвэр гаргачихсан юм. Гэхдээ хэрэгжүүлж эхлээгүй, энэ шийдвэр оновчтой болов уу” гэж асуух хэрэгтэй. Энэ нь тэднээс зөвлөгөө аван, хянуулсны дараа шийдвэр гаргаж байна гэсэн үг. Гаргасан шийдвэрээ хянуулах нь чухал. Тодорхой хугацааны дараагаар өөрийн асран хамгаалагч, эцэг эх, хэн байвч ер нь асуудлыг бие дааж шийдэхэд болохоор болжээ гэж зөвшөөрөл өгч, итгэл хүлээлгэсэн цагаас өөрөө бие даан шийдвэр гаргадаг, гаргасан шийдвэрээ зөв үү гэж асуухгүйгээр хэрэгжүүлэх боломжтой болно. Энэ нь бие даан зөв шийдвэр гаргаж сурах арга юм.
1.1.3. Гаргасан шийдвэрээс суралцах	
Өөрийн болон бусдын шийдвэр гаргасан үйл явцыг ажиглаж, алдаанаас нь суралцах	Хүн амьдралынхаа туршид бүх асуудлыг хүнээр заалгаж, шийдвэрлүүлж барахгүй. Мөн байнга алдаж буруудчихаад, засаж залруулж дуусахгүй учраас ачтай хүмүүстэйгээ зөвлөлдөн хамт шийдвэр гаргаж байсныг, мөн адил асуудлаар бусад хүмүүс хэрхэн шийдвэр гаргасныг, бусад хүн бидний ярилцаагүй, миний бодож байгаагүй асуудлыг хэрхэн шийдсэн байна гэдгийг ямагт ажиглах хэрэгтэй. Ийнхүү өөрийн бодоогүй, шийдвэр гаргаж байгаагүй асуудлыг хүмүүс ингэж шийдэж алдсан байна шүү гэж бусдын алдаанаас суралцаж, өөрөө шийдвэр гаргахдаа тусгаж авах хэрэгтэй.
Өөрийн алдааг хүлээн зөвшөөрч, бусдыг буруутгаж, зэмлэдэггүй байх	Хүн шийдвэр гаргахын өмнө эсвэл дараа нь ийм алдаа байна гэхэд “Үгүй, миний буруу биш, зөв” гэж өөрийнхөөрөө зүтгэж шийдвэл буруу шийдвэр гаргадаг. Тэр хүнтэй уулз, түүнээс ийм тусламж ав, түүнтэй зөвлөөрэй, хамтарч шийдээрэй гэж өөрийн багш, эцэг эх, ахмад настан, асран хамгаалагч нар зөвлөхөд “Үгүй, тэр чинь тийм хүн” гэж цаад хүнийг буруутгаж, тэр хүний бурууг хэтрүүлж харах эсвэл тэрхүү буруу нь өөрийн шийдэх асуудалд хамааралгүй тохиолдолд цаад хүнийг буруутган зэмлэж, тухайн хүний өмнөөс бие даан шийдвэр гаргах нь буруу шийдвэр болдог.

Өмнө гаргасан ижил алдаагаа дахин давтахгүй байх	Хүн амьдралд алдаа гаргаад, нэг алдчихсан бол “Түүнийг би юу гэж хийв дээ, ахиж би ийм алдаа хийхгүй шүү, ямар тохиолдолд би ийм алдаа гаргаад байгаа билээ, ямар нөхцөл үүсэхээр ийм алдаа гардаг билээ” гэж дахин давтан эргэцүүлэн ажиглаж, алдаагаа дахин гаргахгүй байхын төлөө өөрийгөө чиглүүлж, хянах хэрэгтэй. Өмнө гаргасан алдаагаа давтаад байвал хүн амар хялбар засардаггүй.
Алдаагаа засаж залруулахын төлөө ухарч няцахгүй, тууштай хичээх	Энэ буруу шүү, би алдаагаа засна шүү гэж бодсон бол уг бодлоо өдөр бүр тогтмол, тууштай бодохоос гадна үйлдэл дээрээ би ийм үйлдэл хийхгүй шүү гэж өөрийгөө зөв тийш нь удирдаж залах хэрэгтэй. Өдөрт ямар нөхцөлд, хэдэн удаа бодох ёстой түүнийгээ ёсчлон тэрхүү тоо хэмжээгээр нь бодох ёстой байтал нэг удаа бодоод дахиад бодохгүй орхих нь тууштай байдлаа алдаж байгаа учраас тухайн алдаагаа засаж чадахгүй. Тийм учраас ухарч няцахгүй бай гэдэг нь бүх хүн алдаа гэмтэй. Түүнийгээ засахын төлөө цуцахгүй хичээж чадсан хүн л алдаа дутагдлаасаа ангижирсан байдаг, тиймээс би ч гэсэн алдаанаасаа ийнхүү ангижрах боломжоосоо ухарч няцахгүй байх ёстой гэж бодон өдөр бүр бодох ёстой бодлоо төдий удаа бодно, тухайн үйлдлээ өдөр бүр төчнөөн удаа хийнэ гэж өөртөө хатуу шаардлага тавьж чиглүүлж байхыг хэлнэ.
1.2. Буян нүгэл	
1.2.1. Сэтгэлээр үйлдэх буян нүглийн үйлийг ухаарах	
Сэтгэлээр үйлдэх буян нүглийн үйлийг ялгаж танин мэдэх Сэтгэлээр үйлдэх буяны үйлийг ухаарах Сэтгэлээр үйлдэх нүглийн үйлийг ухаарах	Аз жаргалыг бий болгодог үйлийг бодож байгаа нь сэтгэлээр үйлдэж байгаа буяны үйл, зовлонг бий болгох, зовлонг дагуулах үйлийг бодож байгааг сэтгэлээр үйлдэх нүгэл гэнэ. Энэрэх, асрах сэтгэлтэй байх гэдэг нь аливаа амьтан бүхэн зовлон, бэрхшээлээсээ хагацаасай, амар амгалан сайн сайхан тэдгээр амьтанд бий болоосой гэсэн сэтгэлийг хэлнэ. Өөрт хэрэгтэй аливаа эд зүйлийг хүсэх, бодох бол шунал биш, харин өөрийн бодит байдлаас хэтрүүлж хүсвэл шунал болж хувирдаг. “Бодит байдал, хэрэгцээнээсээ хэтрүүлэн шунах, хомхолзох сэтгэл төрүүлэхгүй юм шүү, түүнд автахгүй юм шүү” гэсэн сэтгэлийн үүднээс “Болж байна, энэ болно” гэсэн бодлыг өөртөө төрүүлж байгаа нь шунах хомхолзох сэтгэлгүй байх, сэтгэлээр үйлддэг буяны үйл юм. Зөв үзэлтэй байх гэдэг нь эцэг эх, өөрийн ачтай хүмүүстээ тусалъя гэж бодож байгаа нь зөв шүү. Би ингэж тусалснаар эерэг үр дагавар гарна. Хүн энэ үе болон алс хэтдээ зөв үйлдэл хийж явбал түүнээс гарах сайн сайхан үр дагаврыг энэ үе болон алс хэтдээ эдлэх юм шүү. Харин эцэг эх, ачтай хүмүүстээ муугаар хандаж, нүгэл хийх юм бол түүнээс зовлон бий болдог. Энэ бол гарцаагүй үнэн шүү, тэр нүглээс гарах зовлонг энэ үе болон ирээдүйд амсаж мэднэ шүү гэж бодож байхыг хэлнэ.
1.2.2. Сэтгэлээр үйлдэх буяны үйлийг хэвшүүлэх, нүглийн үйлийг тэвчих	
Сэтгэлийн гурван нүглийн үйлийг тэвчих	Сэтгэлийн зовлонг дагуулах үйлийг хорлох сэтгэлтэй байх, шуналын сэтгэлтэй байх, буруу үзэлтэй байх гэж гурав ангилна. Буруу үзэлтэй байх гэдэг нь би эцэг эх, багш, ачтай хүмүүстээ тус боллоо гээд надад ямар тустай юм, буяны үйл хийлээ гээд би л хохирно, надад болон цаад хүнд тустай үйл хийлээ гээд түүнээс гарах үр дагавар гэж юу байдаг юм, өнөөдөр би буяны үйл хийлээ гээд түүний үр дагаврыг эцэст нь амсана гэж юу байдаг юм. Би өнөөдөр нүгэл хийлээ гээд юу л болов гэж, яах ч үгүй, түүнээс зовлон гарахгүй гэсэн бодолтой байх юм бол буруу үзэлтэй байна гэдэг. Сэтгэлийн гурван нүглийг тэвчих: Сэтгэлдээ ийм муу үйл бодохгүй шүү гэж бодож эхэлж байгаа нь түүнийг тэвчих үйлдэл эхэлж байгаа юм. Гэвч тийм амар биш нэг мэдэхэд л “бодохгүй шүү” гэсэн үйлээ бодчихсон байдаг. Тиймээс сэтгэлийн гурван нүглийг бодохгүй юм шүү гэж бодоод нэг удаа бодчихвол дараа нь түүнийгээ наманчилж боддог. Би буруу үйлдэл хийхгүй шүү гэж бодно, хэрэв хийсэн бол юу гэж хийв дээ гэж гэмшин, ахиад огт хийхгүй шүү гэж наманчлахыг өдөрт гурван удаа түүнээс ч олон удаа хийгээд байвал сэтгэлийн гурван нүглийг тэвчих нөхцөл бүрдэнэ. Сэтгэлийн гурван нүглийг тэвчих юм бол түүнээс бий болдог гурван буяны үйлийг хурааж байгаа гэсэн үг юм. Сэтгэлийн гурван нүглийг хийхгүй шүү, тийм бодолд автахгүй, бодохгүй шүү гэж бодоод өөртөө зөв бодлуудыг төрүүлэх хэрэгтэй. Хорлоё гэсэн сэтгэл төрөөд байвал тэр хүн зовлонгоосоо хагацаасай гэж энэрэх сэтгэл, сайн сайхан амар амгалан өөрт нь бий болоосой гэж асрах сэтгэлийг төрүүлэх юм бол хорлох сэтгэлийг тэвчсэн сэтгэл буюу энэрлийн сэтгэл төрдөг. Ингэснээр сэтгэлээр үйлддэг гурван буяны үйлийн эхнийхийг хийж байгаа гэсэн үг. Шунах хомхолзох сэтгэлийн эсрэг “Би чинь шунаж болохгүй шүү, бодит байдал, хэрэгцээнээс хэтэрч шунавал өөрт зовлон болж, түүнээс үүдээд сэтгэл тавгүй болох, хэрүүл тэмцлээс эхлэн олон сөрөг үр дагавар гардаг, тиймээс одоо байгаа эд зүйл надад хангалттай, болж байна” гэж “болин мэдэл” бүхий бодлоор хандвал шуналын сэтгэлийг тэвчсэнээс бий болж байгаа хоёр дахь буяны үйл болно.

	Харин ийм буруу үзэлтэй байж болохгүй шүү, хүн эцэг эхдээ тусалбал эерэг үр дагавар гаралгүй яах вэ, муугаар хандвал сөрөг үр дагавар гаралгүй яах вэ, тэр зовлонг би тэр даруйд эдлээд өнгөрчихгүй хожим бас эдэлж мэднэ гэсэн бодлыг төрүүлж байвал буруу үзлийг тэвчсэнээс гарч буй буяныг хийж, хурааж байгаа болно.
2. БУСДЫГ ХҮНДЭЛЖ, БАЯРЛУУЛЪЯ	
2.1. Ахмад настныг баярлуулъя	
2.1.1. Эцэг эх, асран хамгаалагч, төрөл садан, нутаг усныхан, ахмад настныг баярлуулсны ач тусыг танин мэдэх	
Баярлуулах нь тэднийг хүндэтгэж буйн илрэл болохыг ухаарах	Өөрт ачтай хүнээ баярлуулахын төлөө буяны үйл хэрхэн хийх вэ, яавал муу үйл буюу нүгэл хийхгүй баярлуулах вэ гэж бодож хичээж байгаа ч хэзээ бодитой баярлуулдаг вэ гэвэл тэдэнд зөвхөн хүндэтгэлтэй хандаж л баярлуулдаг байна. Хүндэтгэл байхгүйгээр баярлуулна гэдэг хэцүү. Хүндэтгэхгүйгээр хэчнээн эд зүйл бэлэглэх, магтан сайшаахад тэд үнэн сэтгэлээсээ баярладаггүй. Хүндэтгэж байж цаад хүндээ бэлэг өгөх, туслах, тэдний зөв үг, сургаалыг биелүүлэхэд тэд их баяр баясгаланг мэдэрдэг. Баярлуулъя гэж байгаа хүнээ баярлуулбал ямар ач тустай вэ гэвэл цаагуураа тэднийг хүндэтгэж байгаагийн илрэл болно.
Баярлуулснаар хүмүүжилтэй болох ач тустайг ухаарах	Сурагч тэдний ачийг санаж, хүндэтгэн харилцаж, зөв хүмүүжвэл тэднийг баярлуулах нэгэн хэлбэр юм. Эцэг эх, ахмад настныг баярлуулснаар өөрт болон тэдэнд амар амгаланг өгч, гэр бүлдээ найрсаг уур амьсгал бүрдүүлнэ. Хүмүүжилтэй болох: Өөрийн ачтай хүмүүсээ баярлуулсны үр дүн, ач тус бол хүмүүжилтэй болох юм. Эд зүйл өгч баярлуулах, ажилд нь туслах гээд олон янзаар баярлуулж болдог ч хэлсэн зөв үг, сургаалыг хэрэгжүүлж, хүмүүжилтэй болох нь тэднийг баярлуулах хамгийн дээд хэлбэр юм. Тэднийг зөвхөн баярлуулахын төлөө хичээж байгаа мэт боловч нүгэл хийхгүй, буяны үйл хийж баярлуулах нь өөрөө цаагуураа хүмүүжиж байгааг давхар илэрхийлнэ.
Тэд, сурагч бүгдээр бие, сэтгэл нь амар амгалан, аз жаргалтай амьдрах ач тустайг ойлгож ухаарах	Эцэг эх хүүхдээ зөв, аз жаргалтай амьдруулахыг хүсдэг бөгөөд түүнд суурилж, эцэг эхийн сэтгэл амар амгалан болно. Мөн тэдний бие нь эрүүл, ухаан нь саруул урт насална. Тэд эрүүл, саруул, аз жаргалтай байснаар сурагч өөрөө бие эрүүл, ухаан саруул урт наслахаас эхлэн ач тус хэмжээлэшгүй юм.
2.1.2. Эцэг эх, асран хамгаалагч, төрөл садан, нутаг усныхан, ахмад настныг баярлуулах	
Өөрийн чадах хэрээр тусалж баярлуулах	Эцэг эх, ахмад настны гэмийг нь харалгүй ачийг нь санан алдаа дутагдлыг нь уучилж, гэрийн ажил хөдөлмөрт сайн тусалж хүндэтгэнэ. Намайг юу хийвэл, яавал тэд баярлах вэ гэж бодож байх нь чухал. Жишээ нь: Ээжийгээ баярлуулахаар хоол хийтэл дургүй хоолыг нь хийчихсэн байвал тэр баярлах уу? Хүүхэд намайг буруугүй байхад эцэг эх, ахмад настан эмлээд байна, санаснаар минь байлгахгүй байна гэдэг. Буруугүй байхад эцэг эх эмлэж буй үед намайг буруутгаж байна гэж бодсон ч тэр даруй өмнөөс нь уурлаж уцаарлахгүй, харин одоо болтол үзүүлсэн ачийг нь сайтар бодож, тэднийг уучилж чаддаг байх учиртай.
Хүмүүжиж баярлуулах	Баярлуулахын дээд бол тэдний хэлсэн сургаал, зөв үгийг нь хэлсэнчлэн хэрэгжүүлэх юм. Ийнхүү баярлуулахын төлөө хичээж улмаар баярлуулбал өөрөө зөв хүмүүжиж байгаа юм. Хүмүүжиж байгааг өөрт ачтай хүмүүс хараад өөрийн эрхгүй баярлаж байдаг. Тиймээс хүмүүжиж баярлуулах гэдэг бол хэлсэн зөв үг, сургаалыг хэлснийх нь дагуу хэрэгжүүлж улмаар өөрөө хүмүүжих юм.
Тэдний хориглосон үйлдлийг бие, хэл, сэтгэлээрээ тэвчиж баярлуулах	Эцэг эхийн хориглосон буруу үйлдлийг хийхгүй байж баярлуулна. Буруу үйлдэл хийхгүй байгаагаа чин сэтгэлээрээ, үг, үйлдлээрээ өдөр бүр харуулдаг байх. Улмаар өдөр бүр хийж, дадуулах нь чухал. Эцэг эхийн үг, сургаал нь миний л сайн сайхны төлөө шүү гэдгийг сайтар ойлгож улмаар бие, хэл, сэтгэлээр хийх үйлээ сайтар шинжилж, бурууг нь хийхгүй байх учиртай.
Тэдэнтэй хүндэтгэлтэй боловсон харилцаж баярлуулах	Үг ярихдаа, үйлдэл хийхдээ ачийг нь санан санан зөөлөн хүндэтгэлтэй үг хэлэх, үйлдэл гаргахдаа мэхийн хүндэтгэсэн биеийн үйлдлийг өөртөө бий болгон хэвшүүлж, гэр бүл, ойр дотно хүмүүсийнхээ хажууд хичээгээд байвал ямар сайхан хэл яриатай хүүхэд вэ, миний хүү, миний дүү ийм сайхан үг яриатай болчихсон байна, үйлдэл нь хүндэтгэлтэй болсон байна гэж баярладаг. Аливаа зүйл өгөхдөө мэхийж өгдөг, хажуугаар нь гарахдаа хүндэтгэлтэй тойроод гардаг, хамт явахдаа хүлээгээд өөрийг нь түрүүлж оруулдаг гэх мэт үйлдлүүдийг үзүүлээд байх юм бол өөрийн эрхгүй цаад хүмүүс баярладаг.

Сургаалыг нь бие, хэл, сэтгэлээрээ биелүүлж, баярлуулах	Тэдний сургамжийг хэлсэнчлэн биелүүлж, баярлуулна. Тэдний зөв үгийг дагана. Хэрэв буруу үг хэлсэн бол дагахгүй байж болно. Цаг үеэ олсон, үнэн, биелүүлж чадах эдгээр гурван нөхцөл бүрдвэл зөв үг болно. Зөв зүйл хийхийн төлөөх захиасыг нь биелүүлдэг, зөвийг хийх сэтгэлтэй, бодолтой байх. Зөвийг хийхийг чин сэтгэлээрээ, үг, үйлдлээрээ өдөр бүр харуулдаг байх улмаар өдөр бүр хийж, дадуулан хэвшүүлэх нь чухал. Эцэг эхийг асарч тойлон, өргөл хүндэтгэл үзүүлж баярлуулна. Эдгээрээс хамгийн эрхэм дээд нь зөв хүмүүжиж, зөв амьдарч баярлуулах юм. Бид тэднийг баярлуулахын хэрээр эцэг эхийн бидэнд зориулж бэлтгэсэн орон байр, эд зүйлийг эдэлж хэрэглэж чаддаг. Эсрэгээр тэднийг гомдоож, тэдний ачийг санаж чадахгүй бол тэдний бидэнд бэлтгэж өгсөн, үлдээсэн эд зүйлийг бид эдэлж чадахгүй болдог, янз бүрийн байдлаар биднийх биш болдог. Мөн үлдээсэн сайн сайхан эд зүйл байвч бид түүнээс аз жаргал мэдрэхгүй болдог.
2.2. Уучлал	
2.2.1. Бусдаас уучлал хүсэх, бусдыг уучлах учир шалтгааныг ухаарах	
Бусдаас уучлал хүссэнээр тэдний сэтгэл амар амгалан болохыг ухаарах	Бусдаас уучлал хүсэж харилцан ойлголцсоноор бүгдийн бие, сэтгэл амгалан болохоор үл барам мөн өөрийн сэтгэлийг манасан хянамж хөгжих юм. Хэн нэгэнтэй таагүй байдал үүсгэсэн тохиолдолд цаад хүн “Намайг уучлаарай” гэхэд хүлээж авах хэрэгтэй. “За за би уучиллаа” гэж бодох юм бол уг бодлоос өмнө үүссэн уур хилэн, үзэн ядалт арилж, сэтгэл тайтгарч тайван болох ач тустай.
2.2.2. Бусдаас уучлал хүсэх, уучлах	
Гэмээ ухаарч бусдаас уучлал хүсэх	Өнөөдөр би зэмлүүлэх хүнтэй байгаа нь азтай юм шүү гэж бодож бусдыг уучлах юм. Би ийм буруутай шүү гэж өөрийн гэмийг мэдэх юм бол бусдаас уучлаарай, би ийм буруутай байсан байна, миний бодол одоо зөв болсон, буруу байснаа ухаарсан гэж уучлал хүснэ. Уучлаарай гэсэн үг хэлбэр төдий хэлэхээс илүү сэтгэлдээ энэ миний буруу байсан, би алдаагаа ингэж олж харсан гэж бодоод түүнийгээ үгээрээ илэрхийлж, сэтгэлээрээ гэмээ ухаарч уучлал хүсэх юм.
Бусдыг хүндэтгэн уучлах	Өөрийгөө буруугүй байхад бусад хүн зэмлээд байна, санаснаар минь байлгахгүй байна гэдэг. Буруугүй байхад зэмлэвэл тэр даруй өмнөөс нь уурлаж уцаарлахгүй, тэднийг уучилж чаддаг байх хэрэгтэй. Тэднийг уучлах шалтгаан маш их. Тэдний үгийг нь бүрэн сонсвол тэд хэлэх үгээ хэлж сэтгэл нь тайвширна. Бид үгийг нь сайтар бүрэн сонсож, эргэцүүлэн бодож биелүүлэх нь чухал. Энэ бол тэднийг хүндэтгэн уучлах нэг хэлбэр. Хүн өөрөөс уучлал хүсээд ирвэл “Зүгээр ээ, дахиад өөрөө битгий ингээрэй” гэж хэлээд түүнээс үүдсэн таагүй мэдрэмжийг бүгдийг хаяж, дахин давтан бодохгүй байх нь бусдыг хүндэтгэн уучилж байгаа юм.
Бусдаас уучлал хүсэх, уучлахаа үг, үйлдэл, сэтгэлээрээ зөв илэрхийлэх	Бусдыг уучлах нь сул доройн шинж биш гэдгийг ухаарах учиртай. Уучлал хүсэх үед хувцсаа засан тэгшилж, нүүр царай, нүдний харц тэргүүтнээ төв болгон чин сэтгэлээсээ хандах ёсонд суралцах учиртай. Хүн уучлал хүсэхдээ үг төдий биш, сэтгэлдээ “Үнэндээ миний буруу байсан шүү” гэж бодоод хэлбэл цаад хүнд уучилъя гэсэн бодол хүчтэй төрдөг. Сэтгэлдээ ийнхүү бодохгүй байсан ч үг хэлээрээ уучлаарай гэж хэлэх нь чухал. Ийнхүү хэлэхэд сэтгэлд хэцүү байсан ч үгээрээ ч болтугай уучлаарай гэж хэлэх нь төгс уучлал болохгүй ч үүнийг сурагч хэвшүүлэх хэрэгтэй. Тухайлбал, үйлдэл бүрийн өмнө уучлаарай гэх нь буулт хийж байгаа гэсэн үг биш. Тухайн шийдвэрийг тулгасан байдлыг хүлээн авч байгаа гэсэн үг биш. Харин өөрийн хийсэн алдаа гэмийнхээ төлөө уучлалт хүсэж байгаа юм. Жишээ нь: Хүн надад чи тэр зүйлээ өг, өгөхгүй бол ... гэж маргалдсан үед за за би өгье гэсэн үг бас биш юм. Түүнийг өгч болохгүй байсныг хэлэлгүй муудалцсан нь миний буруу байсан юм, үүнийг уучлаарай гэж хэлэх учиртай. Бусдаас уучлал хүсэхдээ үг, үйлдэл, сэтгэлээрээ зөв илэрхийлэх хэрэгтэй. Сэтгэлдээ үнэхээр уучлаарай гэж бодсон бол түүнийгээ би ингэж буруудсан, энэ бол миний буруу гэж энэхүү шийдвэрээ ялгаж, салгаж хэлэх хэрэгтэй. Уучлаарай гэж хэлэхдээ өөрөө буруутай байсан гэдэг талаас нь хэлбэл зөв болно. Хүн өөрөөс уучлал хүсвэл өөрөө ч ийм буруутай байлаа, би ч ийм буруутай байлаа дахиад хоёулаа ингэхгүй, сайхан эв зүйгээ олж явъя гэж сэтгэлдээ бодоод, үгээрээ мөн адил илэрхийлж байгаа нь зөв илэрхийлэл болно. Харин чиний буруу байсан, миний зөв байсан гэж эхэлбэл уучлал болж чаддаггүй.
Уучлалыг цаг тухайд нь илэрхийлэх	Ганц нэг тохиолдолд тухайн үед уучлал илэрхийлэх боломжгүй байж болно. Тэгвэл уучлал хүсэх цаг үеэ хүлээнэ. Гэвч тэр даруй цаг тухайд нь уучлалыг илэрхийлбэл түүнээс гарах уур хилэн, хорсол бага болно. Тиймээс цаг тухайд нь уучлалаа зөв илэрхийлэх нь илүү оновчтой байдаг.

ТАВДУГААР АНГИ

1. ӨӨРИЙГӨӨ ТАНЬЖ, ХӨГЖҮҮЛЬЕ	
1.1. Бэрхшээл	
1.1.1. Бэрхшээлийг сэтгэлээр даван туулах	
Аливаа бэрхшээлийг сэтгэлийн хүч тэнхээгээр даван туулдгийг ухаарах	Хүний амьдралд бэрхшээл их тулгардаг. Зарим бэрхшээлийг хүн биеэрээ даван туулах боломжгүй байдаг. Харин сэтгэлээр даван туулахааргүй бэрхшээл байдаггүй. Яагаад гэвэл хүний сэтгэлийн хүч хязгааргүй. Сэтгэлийн хүч хязгаар байдаггүй, харин биеийн хүчинд хязгаар байдаг. Тиймээс хүн сэтгэлийн хүчийг ашиглаж чадвал сэтгэлийн хүч, тэнхээгээр аливаа бэрхшээлийг даван туулж чадна.
Бэрхшээлд сэтгэл гунихгүй, цөхрөхгүй, сэтгэлээ залж, чаддаг байх	Сэтгэлийн мөн чанар бол ямар ч зүйлийг даван туулах чадвартай. Гэтэл бид түүнийг маш чадваргүй болгож залж байгаа юм. Сэтгэлээр даван туулахгүй бэрхшээл байхгүйг ухаарах. Амьдралд бэрхшээл, асуудал тулгарахад хүн сэтгэлийг зөв л залж чадвал сэтгэл маань ямар ч асуудлыг даван туулах чадвартай. Энэ бол сэтгэлийн нэгэн онцлог юм. Хүн сэтгэлийг буруу залаад богинохон ахархан бодолтой болгоод орхихоор хүн сэтгэлдээ бүдэрч, бэрхшээлийг даван туулж чадахгүй байгаа юм. Бэрхшээлийг хүн биеэр даван туулж чадахгүй байж болно. Харин сэтгэлээр даван туулах чадвартай байх ёстой. Хэрвээ сэтгэлээ залж чадвал даван туулна. Сэтгэлийг аливааг даван туулж чаддаг болгохын тулд хүн сэтгэлээ залж чаддаг байх хэрэгтэй. Сэтгэлээ хэрхэн залах вэ гэвэл сэтгэлийг өөрт тулгарч байгаа асуудалд бухимдуулж, шаналуулахгүй харин нөхцөл байдлыг уужуу алсын хараагаар харж чадахад сэтгэлийг хандуулж түүнийг зөв удирдаж, асуудлаас гарах гарц руу чиглүүлж чадвал сэтгэлээ залж чадна. Сэтгэлийг залж чадах гэдэг бол сэтгэлд юу бодогдоно түүний эрхэнд явахгүй, буруу бодол төрсөн бол түүний эрхэнд авталгүй өөр зүйлд чиглүүлдэг, зөв бодол төрсөн бол түүний хүчийг сулруулахгүй, улам ахиулж бодуулахыг хэлнэ.
Сайтар тунгаавал аливаа бэрхшээлд сэтгэл шаналах учиргүйг ухаарах	Хүн аливаа бэрхшээлд сэтгэл шаналж байхдаа цөхөрдөг. Яагаад цөхөрдөг вэ гэвэл хүн тэрхүү бэрхшээлийг даван туулах бодлыг өөртөө бодож, бэрхшээлийг даван туулж чадахаар байдал руу чиглүүлж, даван туулах бодлоо өөрт бодуулаагүйн улмаас юм. Сэтгэлийг залж чадвал ямар ч бэрхшээлд шаналах хэрэггүй, шаналах шаардлагагүй, шаналсан нь буруу болж хувирдаг. Жишээ нь: Хоёр хүнд ажил нь бүтэхгүй байгаа бэрхшээл адил тохиолдлоо гэхэд нэг нь шаналаад, нөгөө нь шаналахгүй өнгөрдөг байна. Тиймээс ажил өөрөө сэтгэлийг шаналуулдаг юм бол хоёр хүн хоёул адил л шанална. Гэтэл нэг нь шаналахгүй өнгөрөөд, нөгөө нь шаналж байгаа нь хүн өөрөө шаналахаар байдлаар тухайн зүйлд хандвал сэтгэл шаналаад, тухайн бэрхшээлд шаналахааргүй байдлаар хандахад сэтгэл шаналахгүй өнгөрч байгааг харуулна. Энэ нь сэтгэлийг залж чадах л юм бол ерөөсөө шаналахгүй, түүнд зовох хэрэггүй байдгийн жишээ юм. Сэтгэлээр шаналж, бухимдаж байвал сайтар тунгааж бодоод ерөөсөө шаналах хэрэгтэй зүйл гэж байхгүй, шаналж хүлээн авч байгаа нь л миний буруу гэж ухаарах хэрэгтэй.
1.1.2. Бэрхшээлийг даван туулах	
Тулгарч буй бэрхшээлд тайван хандах	Нэгэнт нөхцөл нь бүрдээд бэрхшээл, асуудал тулгарах үед буцаах боломжгүй. Нэгэнт ийм учир би үүнд тайван хандах хэрэгтэй. Тэр тусмаа таагүй зүйл тохиосон бол түүний буруутанг зөвхөн гадна талаас, зөвхөн бусдаас хайх биш, үүнд би ч бас буруутай л байгаа гэж бурууг тодорхой хэмжээгээр өөртөө авах нь тулгарч буй асуудал, бэрхшээлд тайван хандах нэг арга юм.
Тулгарч буй бэрхшээлээс гарах арга замыг эрэлхийлэх	Тулгарч буй асуудалд тайван хандсаны дараа түүнээс гарах арга замыг эрэлхийлэх хэрэгтэй. Ямар ч асуудал байсан түүнийг шийдэх хамгийн боломжит, зөв гарц байгаа. Түүнийг хайх хэрэгтэй. Зөв боломжит гарц олох талаар өөрөө бодох, судлах, өөрт туслахуйц хүнтэй зөвлөж, тусламжийг нь авах зэрэг арга замаар гарцыг хайна. Гол нь асуудал, бэрхшээлд тайван хандах хэрэгтэй.
Тулгарч буй бэрхшээлийг зөв зохицуулж, шийдвэрлэх	Зөв зохицуулж, шийдвэрлэх гэдэг нь эхлээд асуудал, бэрхшээлд тайван хандах, дараа нь дан ганц бусдыг буруутгахгүй би өөрөө ч бас буруутай гэж бодох, асуудал, бэрхшээлд гарц заавал байгаа гэж баттай бодож, гарцыг эрж хайхыг хэлнэ. Өөрт болон бусдад зовлон багатай, асуудал, бэрхшээлийг хамгийн хурдан шийдэх гарц олохыг хичээх хэрэгтэй. Түүнээс биш гарцыг нь олно гээд бусдыг буруутгах, хүнтэй ам муруйх, үзэн ядах, эсвэл сэтгэлээр унаж, архи дарс уух, амиа хорлох зэрэг нь асуудлыг зөв шийдэж, зөв боломжит гарцыг олсон явдал биш.

	Ийм ийм гарц байж болох нь гэж өөрөө бодож тогтоогоод, эдгээрээс сонгохын тулд өөрт болон бусдад хортой байна уу, даруйд болон алсдаа хор уршиг нь хэр зэрэг байна гэдэг талаас нь тунгааж, гарцуудаа эрэмбэлнэ. Бусдад болон өөрт, алс хэтэд тустай гарцыг сонгох нь хамгийн зөв байдаг. Өнөөдөр өөрт хэцүү бэрхшээлтэй ч ирээдүйд тустай, өөрт хэцүү байсан ч бусдад тустай гарц нь дараагийнх байхаар сонгон эрэмбэлэх хэрэгтэй.
1.2. Дотоод сэтгэлийн хөгжил	
1.2.1. Буруу сэтгэлийг хорих	
Өөрт төрж буй сэтгэлийг хянах	Өөрт болон бусдад хор хөнөөлтөй сэтгэлийг буруу сэтгэл гэж мэдэх нь чухал. Буруу сэтгэлээс буруу үйлдэл, буруу үйлдлээс зовлон бий болохыг ухаарч сэтгэлийг үргэлж хянаж уур, шунал тэргүүтэй буруу сэтгэлтэй тогтмол тэмцэх хэрэгтэй юм. Олны дунд үйлдлээ хянах нь чухал. Өөрт төрж буй сэтгэлийг төрөх үед болон төрсний дараа хянах гэж бий. Аливааг бодож, аливаа үйлдлийг хийхдээ бодлоо 100 хувь гэж үзвэл түүний 25 хувь нь хяналт байна. Би юу ярьж байна, яаж байна гэж үйлдэл бүрээ бодлоор хянаж үзэх чухал. Үүнийг өөрт төрж буй сэтгэлийг төрөх үед нь хянах гэнэ. Ганцаараа байхдаа өнөөдөр би юу бодов, ямар үйлдэл хийв, хүмүүстэй хэрхэн харилцав гэж эргэж хараад “Миний энэ хамгийн буруу сэтгэл байна” гэж тогтоох нь буруу сэтгэл төрсний дараа хянах юм. Буруу сэтгэлээс үүдсэн асуудал өнгөрсний дараа эргэн харж би ингэсэн байна шүү гэж өөрийгөө хянадаг байх учиртай.
Хянасны үр дүнд буруу сэтгэлийг танин мэдэх	Ийнхүү хянах явцад надад ийм бодол их хүчтэй төрж, би энэ бодлын улмаас л алдаад байгаа юм байна. Тэгэхээр намайг зовоогоод байгаа, миний хамгийн том алдааг бий болгосон бодол бол энэ байна шүү гэж тогтоохыг хэлнэ. Тиймээс миний хорих сэтгэл бол энэ сэтгэл юм байна гэж тодорхойлно. Хэрэв хорих буруу сэтгэл олон бол эхний ээлжинд хамгийн буруугаас эхлэн хорих юм.
Буруу сэтгэлийг танин мэдээд, түүнтэй тэмцэх	Буруу сэтгэлээ тодорхойллоо. Хулгайн үйлдлээр жишээ авбал хулгайчийг барьсан гэсэн үг. Буруу сэтгэлээ танин барилаа. Одоо хэрхэн тэмцэх вэ? Буруу сэтгэлийн эсрэг ерөндөг бол буруу сэтгэлийн эсрэг зөв бодлыг бодох ба буруу сэтгэлтэй тэмцэх арга болно. Хэрхэн бодох нь зөв сэтгэлийг төрүүлж, олон дахин давтан дадуулах хэсэгт гарна.
1.2.2. Зөв сэтгэлийг төрүүлж, дадуулах	
Зөв бодол бодож, сэтгэлдээ төрүүлэх	Өөрт болон бусдад тустай сэтгэлийг зөв сэтгэл гэж танин мэдэх нь чухал. Зөв сэтгэлээс зөв үйлдэл, зөв үйлдлээс өөрт болон бусдад амар амгалан бий болохыг ухаарч бусдын тусын төлөө зөв үйлдлийг эрхэмлэх сэтгэлийг хэвшүүлэх хэрэгтэй. Зөв сэтгэлийг урд өмнө олон дахин давтан бодож дадуулаагүй бол амар хялбар төрөхгүй учир зөв бодлыг бодож өдөр бүр хичээн зүтгэж, нэлээд хүч гаргаж байж зөв сэтгэлийг төрүүлнэ. Зөв сэтгэлийг янз бүрийн учир шалтгааны үүднээс төрүүлнэ. Зөв сэтгэлийг төрүүлэхдээ энэрэхүй сэтгэл, бусдын төлөө гэсэн сэтгэл, бусдад тусалъя гэсэн ердийн сэтгэлүүдийг төрүүлэх хэрэгтэй. Тэр тусмаа дээр өгүүлснээр өөрт хамгийн их зовлон, гол дутагдлыг үүсгэж буй буруу сэтгэлийн эсрэг түүнийг дарах зөв бодлыг хүч гаргаж бодох нь илүү үр дүнтэй.
Төрүүлсэн зөв сэтгэлээ өдөр тутамд олон удаа дахин давтан бодож дадуулах	Төрүүлсэн зөв сэтгэлээ өдөр бүр олон удаа бодож дадуулна. Нэг удаа төрүүлээд орхивол тэр сэтгэл олон удаа дадуулаагүй байгаа учир дараагийн удаа дахин амар хялбар төрөхгүй. Олон удаа бодоод байвал дараа дараагийн удаа бодоход өмнөх шиг их хүч шаардагдахгүй. Тиймээс зөв бодлыг олон дахин бодохын хэрээр буруу сэтгэлийн хүч нь суларч, эсрэгээрээ зөв сэтгэл улам хүчтэй болно. Түүний хэрээр сэтгэл улам бүр зөв болж дадлагажна.
Өдөр тутмын ажил үйлд дадуулсан сэтгэлийнхээ үүднээс хандаж хэвших	Зөв сэтгэлийг дадуулчихвал өдөр тутмын амьдралын үйлдэлд зөв сэтгэлийн үүднээс хандана. Бусадтай харилцах, өөрөө юм бодох, өөрийг чиглүүлэхэд энэхүү зөв сэтгэлийн үүднээс хандаж чаддаг болно. Зөв сэтгэлийг өдөр бүр олон удаа бодож дадуулсан бол өдөр тутмын амьдралдаа аяндаа зөв сэтгэлээр ханддаг болж хэвшинэ. Ингэвэл хүн тэр үедээ өөрөө аз жаргалтай байна улмаар нийгэмдээ сайн сайхныг өгч чадна.
2. БУСДЫГ ХҮНДЭЛЖ, БАЯРЛУУЛЪЯ	
2.1. Бусдын ачийг хариулахуй	
2.1.1. Бусад хүн өөрт ачтайг ухаарах	
Бидний аз жаргалыг бий болгож буй бусдын ач тусыг танин мэдэх	Бидний өмсөх хувцас, идэх хоол, бидний ухаарал, оюуны хөгжил тэргүүтэй аз жаргалын суурь болсон бүх зүйл бусдын ачаар буй болсныг ухаарч чадсанаар бусад хүн өөрт үлэмж ачтай нь илт болно. Ингэснээр бусдыг хүндлэх, бусдад туслах зөв сэтгэлтэй болно.

Бусдын ачаар бидний аз жаргал бий болдгийг эс мэдсэний гэмийг танин мэдэх	Бидний аз жаргал бусдын ачаар бий болдгийг эс ухаарвал хүн ганц өөрөө л түүнийг бий болгодог мэт санаж, зарим үед өөрийн хүссэн үйл бүтвэл зөвхөн өөрөө мундаг, би л болгож бүтээсэн гэх омог төрж, түүнээс үүдэн сэтгэл тавгүйтэж, бэрхшээл, таагүй олон зүйл бий болно. Ажил үйлс бүтэхгүй зарим үед зөвхөн би үүнийг бий болгох бүтээх ёстой байтал чадсангүй гэж шантарч сэтгэлээр унах зовлон бий болно. Ингэснээр өөрт бие, сэтгэлийн зовлон тэргүүтэй хүсээгүй зүйл олноор тулгарна.
Бидний аз жаргал бусдаас хамаардгийг ухаарах	Эхлээд багш, эцэг эх, асран хамгаалагч бидэнд аз жаргал өгч байгааг эргэцүүлж, бодож, хүмүүсээс асууж, ярилцаж олж мэдээд тэд ингэж аз жаргалыг бидэнд өгч байна гэдгийг ухаарна. Цаашлаад бусад хүн рүү хандаж хүрээгээ тэлнэ. Идэж буй хоолыг авч үзвэл, эцэг эхийн өгсөн мөнгөөр хооллож байгаа ч тэр мөнгө эцэг эхэд хэрхэн ирсэн, хоолыг хэн хийсэн, хоолыг хэн хэрхэн үйлдвэрлэсэн бэ гэх мэтээр өөрт ойр, ачтай хүнээс хальж, хүрээг тэлнэ. Өнөөдөр таньж мэдэхгүй ч монгол хүн бүр татвар төлж, тэрхүү татвараас манай гэр бүлд мөнгө ирж байна. Татвар төлж буй ямар ч хүн биднийг аз жаргалтай байхад тус дэм болсон байна гэдгийг ухаарна. Ийнхүү өөрт ойр, ачтай сайн хүн болон танихгүй ч бидэнд ач тустай дундын хүн дээр ярилаа. Бидний дайснаа гэж боддог хүн хүртэл татвар төлж байна, биднийг аз жаргалтай байхад нэмэр хандив болж байна. Намайг доромжилж, гоочилж, муугаар хандаж буй хүн надад их тустай. Энэ үед би тэсвэр тэвчээртэй байснаар сэтгэлийн хаттай болж, бэрхшээлээс гарах арга замыг хайдаг, ийнхүү муу зүйлээс гарах гарцыг олох ёстой гэдгийг надад мэдрүүлсэн ачтай юм. Ийнхүү бодвол бусдын ачийг ухаарч чаддаг болно. Сургуулийн жижүүр, манаач, үйлчилгээний ажилтнууд бидэнд ямар их ач тустайг танин мэдэх нь чухал.
2.1.2. Бусдад тусалж, тэднийг хүндлэх, баярлуулах	
Бусдад туслахын ач тусыг танин мэдэх	Бусдад тусалъя гэсэн сэтгэлийг төрүүлж түүнийг хэдий чинээ бодно төдий чинээ хүний сэтгэл уужуу болж, улам оюунлаг болж, ингэснээр сэтгэл амар амгалантай байх, уужуу байх чадамжтай болж, өөрөө аз жаргалтай байж, бусдад аз жаргалыг өгч чаддаг болно. Үүний үр дагаварт өөрөө болон бусад аз жаргалтай болно. Хүн бусдад сэтгэлээрээ тусалъя гэж бодоход ухаан улам уужирч оюунлаг болж, өөрөө гэгээрдэг. Хувь хүний хөгжихүйн дээд хэлбэр нь гэгээрэл буюу дотоод сэтгэлийн хөгжил юм. Үйлдлээрээ байнга бусдын төлөө гэж зүтгэх биш, үргэлж “За” гэх биш эдгээрийг тухайн нөхцөл байдалд тохируулан хийх хэрэгтэй. Үүнийг бодол үйлдэл хоёр зөрж байна гэж хүмүүс хэлдэг ч бодол үйлдэл хоёр зөрж байгаагийн жишээ биш юм. Бусдын өмнө эелдэг зөөлөн үйлдэлтэй мэт харагдавч сэтгэлдээ буруу бодол агуулж байдаг. Сэтгэлдээ хүнд тусалъя гэж бодовч болгоомжгүй, хайхрамжгүй үйлдэл хийж алдаж байгаа нь бодол, үйлдэл зөрж байгаагийн жишээ юм. Сэтгэлдээ бусдын төлөө гэж бодож байгаа ч үйлдэл дээрээ уг үйлдлийг хийж болохооргүй орхиж байгаа нь хайхрамжгүй, санаандгүйн үүднээс орхиж байгаа биш бөгөөд ажил хэрэг, тодорхой учир шалтгааны улмаас орхиж буй учир бодол, явдал зөрж байгаа хэрэг биш юм.
Амин хувиа хичээсний гэмийг танин мэдэх	Амин хувиа хичээснээр өөрийгөө “Би, би” гэж чухалчилж, бусдаас дээгүүр тавьсан сэтгэл улам хүчтэй болж, үүний хэрээр өөрөө айдастай, аливаад амархан шаналдаг, намайг ингэсэн болов уу, тэгсэн болов уу гэж бусдыг учир шалтгаангүй, үндэслэлгүй хардах, бусдад гэм тохох гэсэн сэтгэлийн зовлон ар араасаа бий болдог. Дээрээс нь муу нэр улам ихээр зүүх болно. Амиа хичээдэг хүнээс бусад хүн ч хөндийрнө.
Бусдад туслах арга ухаанаас суралцах	Сэтгэлдээ сайн, муу, дундын гэж ханддаг хэн байвч түүнийг асарч, энэрэх, сэтгэлийг дээр дурдсан шалтгаанаар сайтар бодох хэрэгтэй. Туслах гэдэгт гол нь сэтгэлээрээ туслахыг ойлгоно. Үйлдлээр заавал хэрэгжүүлэх биш юм. Тухайн цаг мөчийн нөхцөл байдалд тохируулж үйлдэл дээрээ бусдад өглөг өгөх эсвэл өгөхгүй байхыг шийдэх юм. Хүнд эд зүйл өгөхөд өгье гэсэн сэтгэл нь гүйцээгүй үед өгчхөөд дараа нь харамсах сэтгэл төрдөг. Ийнхүү хүнд эд зүйл өгч чаддаггүй зэрэг бусад олон бэрхшээл, таагүй зүйл бий болно. Сэтгэлдээ өгч байна гэж бодох хэрэгтэй. Товчдоо хүнд сэтгэлээрээ тусалъя гэж бодох учиртай. Үйлдлээрээ туслахыг тухайн үеийн нөхцөл байдлаас шалтгаалж, зохицуулах хэрэгтэй. Энэ цаг үед шударга байх боломжгүй гэж ярих хүн байна. Гэвч сэтгэлдээ шударга байх, үйлдэл дээрээ шударга байх хоёр өөр юм. Үүнийг монголчууд доголлонгийн газар доглон, сохрын газар сохор байх гэж хэлсэн байдаг. Бусдад туслах гэдгийг сэтгэлээрээ туслах бодлыг л улам өрнүүлэх, хөгжүүлэх гэж ойлгох хэрэгтэй. Өнөөдөр хүнд бодитой туслахгүй байгаа мэт боловч тэр хүн өөрийн зүгээс сэтгэлдээ ахиц гаргаж, гэгээрч, бусдад туслах агуу их боломжийг бүрдүүлж байгаа юм. Бусдыг асарч, энэрэх арга ухаанд суралцах нь чухал. Аливаа хүнийг үл ялгаварлаж, хүндлэхийн учрыг ухаарах. Хүнийг гаднах төрх, насны байдал, эдэлж хэрэглэсэн зүйл, эрхэлсэн ажил гэх мэтээр үл ялгаварлан хүндэлж сурах хэрэгтэй.

	Таних, танихгүй, өөрийн болон гадаад улс орны ямар ч хүнд хүндэтгэлтэй хандаж сурах нь чухал. Бусдад анхаарал халамж тавих, бусдыг бодолгүй, зөвхөн өөрийн дураар байж болохгүйг мэдэх, бусдад саад болохгүй байх учиртай.
Өвдөж, зовсон хүн, амьтанд туслахыг эрмэлзэх	Хүнд тусалъя гэж бодож туслахад ач тус нь өөрт ирдэг бол ялангуяа өвчтэй, зовлонтой хүн, амьтанд тусалъя гэж бодож, туслахын төлөө өөрийн нөхцөл байдалдаа тохируулан зүтгэж, туслахын ач тус нь илүү их юм. Монголчууд ардын үгэндээ “Зовох цагт нөхрийн чанар танигдана” гэдэг. Энэ нь өвдөж зовсон хүн, амьтанд туслахад ач тус нь өөрт илүү их бий болж, хүн амьтныг энэрсэн сэтгэл төрж улмаар энэрэх сэтгэл нь аривжиж, илүү хүчтэй болдог. Тиймээс өвдөж зовсон хүн амьтанд туслахыг ямагт эрмэлзэх хэрэгтэй.
Бусдад төвөг удахгүй байх	Хүн бусдад тусалж чаддаггүй юм гэхэд төвөг удахгүй байх хэрэгтэй. Хүн уурлахаар үгийг бусдад хэлдэггүй байх, бусад хүнд хорссон, уурласан, буруу бодлыг бодохгүй, түүнд автахгүй байх, үйлдэл дээрээ бусдыг баярлуулах үйл хийхгүй ч бусдын сэтгэлийг гомдоохоор үйл хийхгүй байх хэрэгтэй. Жишээ нь: Гэр орноо цэвэрлэж цэмцгэр болгож чадахгүй юм гэхэд улам бохирдуулж, эд зүйлээ эвдэж сүйтгэхгүй байх нь төвөг удахгүй байгааг илэрхийлнэ. Үргэлж баярласан үг хэлж, ах минь, ээж минь гэхгүй ч гомдоох үгийг хэлэхгүй байх нь бусдад төвөг удахгүй байдлыг үг, хэлээрээ хичээж байгаа арга юм.
2.2. Ажил хөдөлмөр	
2.2.1. Ажилсаг хөдөлмөрч болох	
Аливаа ажил хөдөлмөрийг сайн муу, их бага гэж голохгүйн учрыг ухаарах	Ажил хөдөлмөрийг голохгүй хийх хэрэгтэй. Учир нь энэ болохгүй байна гэж ажлыг голж, чамласан сэтгэлд нэгэнтээ автаад тухайн ажлыг голоход дараа нь өөр ямар ч ажлыг голох сэтгэлд автаж, голмоор санагддаг болдог. Мөн ажил голоод байвал сэтгэлд нийцэх ажил олдохгүй болж улмаар ажил хийх хүсэлгүй болдог.
Багаасаа ажил хөдөлмөр хийхийн ач тус, эс хийхийн гэмийг танин мэдэх	Хүн багаасаа ажил хөдөлмөр хийж сурвал энэ нь өөрт дадал хэвшил болон тогтож, урт хугацааны туршид ч саарахгүй, өөрөө тэр ажил хөдөлмөртөө чадварлаг болдог ач тустай. Монголчууд ардын үгэндээ “Хүн болох багаасаа, хүлэг болох унаганаасаа” гэж сургаж ирсэн. Эс хийхийн гэм: Багаасаа дадуулаагүй үйл том болоод өөрт амар хялбар хэвшиж, дадал болдоггүй. Тухайлбал, бага залуу үедээ машин барьж сураагүй хүн нас нэлээд хэвийсэн үедээ машин барьж сурахад амаргүй бөгөөд сурсан ч хугацаа их шаардах зэрэг олон бэрхшээл тулгардагтай адил юм.
Ажил хөдөлмөрийг чин сэтгэлээсээ, үр бүтээлтэй хийх ёстойг ухаарах	Миний хийж байгаа ажил олон хүнд аз жаргал, амар амгалан, сайн сайхныг өгөөсэй, олон хүнийг баярлуулъя гэж бодож хийвэл түүнийг харж байгаа хүмүүст баярлах сэтгэл төрж, нэр хүнд өсөж, өөрт нь бусад хүн баяртай, сайн сайхнаар ханддаг болдог. Үр бүтээлтэй хийхийг ухаарах: Чин сэтгэлээсээ хийхээс гадна, яавал бага нөөцөөр ихийг хийх вэ, яавал богино хугацаанд их зүйлийг бүтээж болох вэ гэх мэтээр үр дүнг нь олонд хүртээмжтэй, сайн сайхан үр дүнтэй болгоход анхаарч хийх учиртай. Учир нь нэгэнт ажил хөдөлмөр хийж байгаа хүний хувьд бусдад сайн сайхан үр дүн ирэхээр хийх ёстой, үүнийг зайлшгүй бодох хэрэгтэй юм. Их хүч, нөөц зараад багахан үр бүтээл гарах, их цаг зараад төдийлөн үр дүн гарахгүй байх нь бүтээлтэй биш юм. Тиймээс ажил хөдөлмөр хийхдээ үр бүтээлтэй хийхийг ухаарах хэрэгтэй.
Ажил хөдөлмөрөөс хойш суун залхуурах нь хүний бие, сэтгэлийг доройтуулдаг болохыг ухаарах	Ажил хөдөлмөрөөс хойш суун залхуурах юм бол хүний сэтгэлийг доройтуулдаг. Нэг удаа залхуурсан хүнд дараагийн удаа залхуу нь улам хүрдэг, энэ нь сэтгэл доройтож байгаагийн шинж тэмдэг юм. Хүн ажил хөдөлмөрөөс хойш суун залхуураад байвал хүний бие доройтдог. Хүний бие доройтсоноос үүдэж бодисын солилцоо, зохицуулалт алдагдаж, жин хэтэрхий нэмэгдэх эсвэл хөдөлгөөн дутагдсанаас өвчин тусах магадлал байдаг. Ажил, хөдөлмөрөөс хойш суун залхуураад байвал өөрийн хүсэж байгаа үйл хэргээ бүтээж чадахгүй болох сул талтай. Жишээ нь: Сайхан амьдрах, байшин барилга барих гэх мэт зорьсон хэрэг бүтэхгүй байх сөрөг үр дагавартай.
Хичээлдээ шамдах нь оюуны хөдөлмөр болохыг танин мэдэх	Хүн биеийн хөдөлмөрөөс гадна оюунаар хөдөлмөр хийж байдаг. Хичээл номдоо шамдан тэр тусмаа ёс зүйн боловсролын хичээлдээ шамдан өөрөө өөртэйгөө ялангуяа сэтгэлтэйгээ ажиллах нь агуу хөдөлмөрийг хийж бүтээж буй гэсэн үг юм. Нүглийг засах, ёс суртахууныг эзэмших оюуны хөдөлмөр нь агуу, хязгааргүй, маш хүчтэй учраас хэмжих аргагүй их ач тустай хөдөлмөр мөн.

Хичээл зүтгэл бол ажилсаг хөдөлмөрч байхын гол шинж болохыг ухаарах	Хичээл зүтгэлтэй хүн эрдэм сурдаг, хичээл зүтгэлтэй хүн сайн сайхан амьдарч чаддаг. Энэ нь ажилсаг хөдөлмөрч байхын гол шинж болохын зэрэгцээ хүн эрдэм мэдлэгтэй сайхан амьдрахын гол үндэс суурь болно. Бид эргэн тойрноо ажиглахад хурц ухаантай хэрнээ хичээлээ давахгүй байгаа хүүхэд урт хугацааны явцад сайн дүн авч, сайн сурч чадахгүй. Ухаан хурц, дээр нь хичээл зүтгэл гаргавал улам илүү амжилттай сурдаг. Ухаан хурц биш ч тэр даруйдаа тухайн өдрийн хичээлдээ сайнгүй мэт боловч хичээл зүтгэлтэй бол тодорхой хугацааны дараа хичээл зүтгэлгүй, хурц ухаантай хүүхдээс илүү амжилттай сурч чаддаг.
Ажил хөдөлмөр хийсэн хүн үр шимийг нь заавал хүртдэгийг ухаарах	Ажил хөдөлмөр хийсэн хүн үр шимийг нь заавал хүртдэг. Би зүтгээд байдаг үр шимийг нь өөр хүн хүртээд байна гэж хүмүүс боддог ч хөдөлмөрлөсөн нэрийг л өөр хүн зүүж байгаагаас биш үр шим нь өөрт зайлшгүй ирдэг.
2.2.2. Бусдын ажил хөдөлмөрийг хүндэтгэж сурах	
Бусдын ажил хөдөлмөрийг хүндэтгэсний ач тус, эс хүндэтгэсний гэмийг танин мэдэх	Бусдын ажил хөдөлмөрийг хүндэтгэсний ач тус: Ажил хөдөлмөрийг нь хүндэтгэснээр бусдыг баярлуулна, мөн бусад хүн ажил хөдөлмөрийг тань хүндэтгэнэ. Ингэснээр нийгэмд өөрийн ажил хөдөлмөрийг үнэлүүлж, хөдөлмөрч хүмүүс нь үнэлэгдэж, хүндлэл хүлээснээр эерэг үр дүнд хүрнэ. Эс хүндэтгэсний гэм: Хүний ажил, хөдөлмөрийг хүндэтгэхгүй бол цаад хүн сэтгэлээр унах, сэтгэл гонсойх, дахин сайхан зүйл бүтээх эрч хүч нь сулардаг. Бусдын ажил хөдөлмөрийг хүндэтгэхгүй бол ирээдүйд өөрийнх нь ажил хөдөлмөрийг хүндэтгэхгүй байх сул талтай.
Бусдын ажил хөдөлмөрийг хүндэтгэх	Ажил хөдөлмөр бол аз жаргалтай амьдрахын үндэс болохыг ухаарах. Биеийн болон оюуны хөдөлмөрийн үр дүнд өнөөгийн ертөнцийн хөгжил буй болсныг ухаарах. Бусдын ажил хөдөлмөрийг ямагт хүндэтгэж сурах хэрэгтэй. Аливаа ажил хөдөлмөрийг сайн, муу гэж ялгаварлаж үл болохын учрыг мэдэх нь чухал. Бусдын ажил хөдөлмөрийг хэрхэн хүндэтгэх вэ? Сэтгэлдээ энэ их сайхан ажил хийжээ гэж чин сэтгэлээсээ даган баясаж, “Та их сайхан ажил хийжээ” гэж урмын үг хэлж, үйлдлээрээ “Хүний хөдөлмөр шингэсэн юм байна, үүнийг би эвдэлгүй, ариг гамтай хэрэглэе, энэ хүний хийсэн үйл олон хүнд урт хугацаанд ач тусаа өгч, ажил хэргийг нь бүтээгээсэй” гэж бодон хичээх нь бусдын хөдөлмөрийг хүндэтгэж байгаа болно.
Гэр орныхоо ажилд чадах чинээгээр туслах	Гэр орныхоо ажилд сайн туслах хэрэгтэй. Гэр бүлийнхэнтэйгэ үргэлж хамт байхгүй, тусдаа амьдрах үе эхэлнэ. Тиймээс гэртээ амьдарч байгаа боломжийг ашиглаж, гэр орныхоо ажлыг сайн хийвэл цаашид өөрөө сайн сайхан амьдрахад тустай. Тиймээс хамт байгаа үедээ гэр бүлийнхэндээ сайн хандаж, гэр орныхоо ажлыг хийвэл хөдөлмөрөөрөө тэдэнд тусалж байгаа хэлбэр болно. Гэр орны ажилд туслах юм бол хүүхэд өөрөө өнгө зүс сайтай болох, сэтгэл нь тайван амгалан болоход тустай байдаг.
Эд зүйлс, орчин тойрноо цэвэр цэмцгэр байлгах нь сэтгэл тайван амгалан болоход тустай. Орчин тойрон бохир бол цаанаа сэтгэл тавгүй, эмх цэгцгүй болж, замбараагүй байдал үүснэ. Эд зүйлс, орчин тойрноо цэвэр цэмцгэр байлгах нь ажлын бүтээмжид шууд нөлөөлж, тайван амар ажлаа хийх нөхцөл бүрддэг. Хүн бүр багаасаа орчин тойрноо цэвэр цэмцгэр байлгахад суралцах нь ирээдүйд нийгэмд эерэг үр дагавар авчирч, энэ нь байгаль эх дэлхийгээ цэвэр цэмцгэр байлгах, хайрлах, эмх цэгцтэй болж хүмүүжихэд нэн тустай.	

ХОЁР. АРГА ЗҮЙН ЗӨВЛӨМЖ

Арга зүйн зөвлөмж нь багш нарт “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн мөн чанарыг ойлгож ухаарах улмаар хичээлээ тус сургалтын хөтөлбөр болон түүний удирдамжийн дагуу зохион байгуулахад дэмжлэг үзүүлэх зорилготой. Тус арга зүйн зөвлөмж нь багш нарт сургалтын хөтөлбөр түүний агуулгын талаар нэгдсэн ойлголттой болох, сурагчдыг зөв үнэлэх, сурагч, эцэг эхэд зориулсан сургалтын хэрэглэгдэхүүн бэлтгэх, эцэг эх, олон нийтийн байгууллагатай хамтран ажиллахад нь дэмжлэг үзүүлнэ.

Сургууль, багш нар “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр түүний удирдамжид тулгуурлахын зэрэгцээ арга зүйгээр баяжуулан хичээл сургалт, бусад үйл ажиллагааг зохион байгуулна.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн удирдамжийн сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадлын тодорхойлолт хэсэгт “Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя” агуулгад хамаарах зарим сэдвийг тайлбарлаагүй. Учир нь тус сэдвийг багшийн номд түлхүү тусгахаас гадна сурагчид монгол хэл, бичиг, уран зохиол, монголын түүх зэрэг бусад хичээлээр судалдаг. Харин багш “Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя” агуулгын сэдвүүдийг ёс зүй, ёс суртахуун талаас нь авч үзэх учиртай. Ингэхгүй бол тухайн сэдвээр зохион байгуулсан хичээл нь монгол хэл, бичиг, уран зохиол, монголын түүх зэрэг хичээлтэй адил болно. Жишээ нь: “Мэндлэх ёс” сэдвийг багш хэзээ, хаана, хэрхэн зөв мэндэлж, бусадтай эерэг харилцаа бий болгох, мэндлэх нь эерэг харилцааны эхлэл мөн зэргээр ёс суртахуун талаас нь авч үзэж хичээлээ зохион байгуулна. Харин бусад хичээлд гар зөрүүлэн мэндлэх гэх мэтээр ёс суртахууны талаас биш ихэвчлэн хэлбэр талаас нь авч үздэг.

Сургалтын хөтөлбөрт “Иргэний ёс зүйн боловсрол” хичээлийг амжилттай зохион байгуулах нь сургуулийн хамт олон, ялангуяа, эцэг эх, багш нар тус сургалтын хөтөлбөртэй сайтар танилцаж түүнийг хэр зэрэг ойлгохоос шалтгаална гэжээ. Сургалтын хөтөлбөрийн үндэслэл, зарчим, зорилго, зорилт, агуулга, арга зүй зэрэг бүх бүрэлдэхүүн хэсгийн мөн чанарыг сайтар ойлговол сургууль, багш нарт тус хичээлийг амжилттай зохион байгуулах боломж бүрдэхийг анхаарч ажиллах учиртай.

Орчин цагийн боловсролын түүхэнд анх удаа ерөнхий боловсролын сургуулийн бүх ангийн сурагчид ёс зүйн боловсрол эзэмших сургалтын цогц хөтөлбөр судалж эхэллээ. Цогц хөтөлбөрийн нэг хэсэг нь эцэг эхчүүдэд хүүхдээ дэмжихэд нь зориулж зөвлөгөө өгч буй явдал юм. Үүгээрээ тус сургалтын хөтөлбөр шинэлэг төдийгүй ач холбогдолтой. Мөн Боловсрол, Соёл, Шинжлэх Ухаан, Спортын сайдын зарласан “Иргэний ёс зүйн боловсролын жил”-тэй давхцаж буйгаараа онцлогтой юм.

Тус хөтөлбөрийн нийтлэг үндэслэлд “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр нь Монгол Улсын “Үндсэн хууль”-ийн тунхаглал болон “Бага, дунд боловсролын тухай хууль”-ийг хэрэгжүүлэх үндсэн зорилготой гэжээ. Энэхүү зорилгыг хэрэгжүүлснээр манай улсын болон монгол хүний онцлогтой нягт уялдсан “Сурагчаа хөгжүүлж улмаар улсаа хөгжүүлэх” эрхэм үүргийг биелүүлэхэд хувь нэмрээ оруулж буй явдал юм. Мөн тус сургалтын хөтөлбөрт Монголын уламжлалт өв соёл бол өөрийг бус бусдыг эрхэмлэдэг, бусдыг бус өөрийгөө судалж, танин мэддэг үндсэн зарчимтай учир бидэнд сурагчаа хөгжүүлж улмаар улсаа хөгжүүлэх боломж байгааг дурдсан байна.

Сургалтын хөтөлбөрийн нийтлэг үндэслэлд “Бага, дунд боловсролын тухай хууль”-ийг хэрэгжүүлэхэд бид юунд анхаарахыг дурджээ. Манай улс хүн ам харьцангуй цөөн, өргөн уудам нутаг дэвсгэртэй, гол үйлдвэрлэл нь бэлчээрийн мал аж ахуй гэх зэргээр бусад улс орноос онцлог ажээ. Ихэнх улс орон багахан газар нутагт олон сая хүн шигүү суурьшдаг, гол аж ахуй нь аж үйлдвэрлэл гэх мэт манай улсаас ялгарах онцлогтой байна.

Нэгдсэн Үндэстний Байгууллагын Боловсрол, Соёл, Шинжлэх ухааны байгууллага нь “Соёл бол үнэт зүйлийн тогтолцоо, уламжлал, итгэл үнэмшлийг өөртөө агуулдаг” гэж тодорхойлжээ (Б.Жадамба, 2019). Тус байгууллага монголчуудын уламжлалт өв соёлоос суралцахыг хүн төрөлхтөнд уриалж, бидний соёлын өвөөс дэлхийн соёлын өвд бүртгэн таниулж байна. Олон улс орны эрдэмтэд монголчуудын өв соёл нь тэдний ёс зүй, ёс суртахуун, амьдрал ахуйд нь шингэсэн байдгийг шимтэн судалж байна. Жишээ нь: Нэгдсэн Үндэстний Байгууллагын Боловсрол, Соёл, Шинжлэх ухааны байгууллагаас “Эрийн гурван наадам нь

монголын бүх иргэн адил тэгш баярлаж чаддаг, ёс суртахууныг эрхэмлэн дээдэлдэг, биет бус болон биет өвийг хадгалдаг” гэж онцлон дурдсан бөгөөд түүнийг дэлхийн соёлын өвд бүртгэсэн юм.

Ийм учраас “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр нь манай улсын болон монголчуудын онцлогтой нягт уялдсан уламжлалт өв соёл, түүнээс ёс зүй, ёс суртахууны нандин өв соёлоор хүүхэд багачууд, сурагчдаа хүмүүжүүлж төлөвшүүлэх зорилготой гэдгийг нийтлэг үндэслэлд онцлон тодорхойлжээ. Үүнд:

- “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн агуулгын мөн чанар нь монгол өв соёл юм. Монгол өв соёл бол ёс зүйг чухалчилдаг бөгөөд “хүн”-ийг ёс суртахуунаар нь тодорхойлдог. Монгол хүний үнэт зүйл ёс суртахуунд нь оршдог.
- “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр хэрэгжсэнээр сурагчид ёс зүйн боловсрол эзэмших арга ухаан, ёс суртахуунтай иргэн болж хүмүүжиж, төлөвшинө.
- Тус сургалтын хөтөлбөрийн цөм нь сурагчийн хөгжил, хүрэх үр дүн нь сурагчийн эзэмшсэн ёс зүйн боловсрол, хүмүүжил, төлөвшил мөн.

Энэ мэтчилэн “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн үг, өгүүлбэр бүр цаанаа гүнзгий утга агуулгатай тул сургуулийн хамт олон, эцэг эхчүүд тус сургалтын хөтөлбөртэй сайтар танилцаж мөн чанарыг ойлгох нь чухал юм. Ялангуяа, эцэг эхчүүдийн оролцоог тус сургалтын хөтөлбөрт тодорхойлсон бөгөөд тэд сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадварын талаар мэдэхгүй эсвэл дутуу дулимаг ойлголттойн улмаас сургууль, багш нараас хийж буй хүүхэд багачууд, сурагчдыг хүмүүжүүлж, төлөвшүүлэх нөр их хөдөлмөрт дэмжлэг үзүүлж чадахгүйд хүрнэ. Иймээс сургууль, багш нартай эцэг эх хамтран ажиллахын чухлыг сургалтын хөтөлбөрт тусгайлан дурдсан байна. Тус сургалтын хөтөлбөрийг сургуулийн хамт олон, эцэг эхчүүд хүний амьдралын бодит байдлыг зөв танин мэдэх зарчим баримтлан судалж, ойлгох учиртай.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр нь Монгол Улсад амар амгалан, хүмүүнлэг нийгмийг бүтээх, орон нутаг, сургууль, анги хамт олон, гэр бүлд эелдэг найрсаг уур амьсгал бүрдүүлэх, сурагчдад ёс зүйн боловсрол эзэмшүүлэх ач холбогдолтой. Тус сургалтын хөтөлбөрийн агуулгыг сурагчид судалснаар өөрөө өөртэйгөө ажиллаж, сэтгэлийн үйл хөдлөл бүрээ ажиглан тодорхойлж, оюуны агуу, хязгааргүй, хүчирхэг хөдөлмөрийг хийж, бүтээж буй учир хэмжих аргагүй ач тустайг онцолжээ.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийг дүүргэснээр бага ангийн сурагч монгол хүн болж төлөвших суурь мэдлэг, чадвар, дадал эзэмшинэ. Дунд ангийн сурагч монгол иргэн болж хүмүүжих, ахлах ангийн сурагч эх орныхоо эзэн монгол хүн болж төлөвшинө. Тус хөтөлбөр хэрэгжсэнээр сурагчид эцэг эх, багш, ахмад настан, ах дүүс, бусад хүнийг хүндэтгэн дээдэлдэг, өөрийн алдаа гэмийг таньж мэддэг, хүлээн зөвшөөрдөг, бусдыг уучилдаг, хүн чанартай, хүнлэг энэрэнгүй сэтгэлтэй, амьдралын үнэ цэнийг мэддэг, амьдралынхаа зорилгыг зөв тодорхойлж, түүнд зөв арга замаар хүрч чаддаг, эв эеийг эрхэмлэдэг, хүмүүжилтэй, нөхөрсөг харилцаатай, оюунлаг, хүмүүнлэг иргэн болж төлөвшинө. Энэ нь хувь хүний эрэлт хэрэгцээ төдийгүй манай нийгмийн шаардлага, цаашилбал дэлхийн улс орнуудын сонгон баримталж буй чиг шугам мөн.

Бусад сургалтын хөтөлбөрийн зорилго, агуулга, арга зүй, үнэлгээ, хэрэглэгдэхүүн, зохион байгуулалт нь “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн эдгээр бүрэлдэхүүн хэсэгтэй нягт уялдаа холбоотой байж, сурагчдад ёс суртахууны мэдлэг, чадвар, дадал, итгэл үнэмшил, төлөвшүүлэхэд цогц дэмжлэг үзүүлнэ. Иймээс энэхүү бүлэгт тус сургалтын хөтөлбөр болон сургалтын бусад хөтөлбөрийн агуулга хоорондын залгамж холбоог тодорхойллоо. “Иргэний ёс зүйн боловсрол” хичээлийг зохион байгуулж буй бага, дунд, ахлах ангийн багш нар хамтран бусад сургалтын хөтөлбөр хоорондын залгамж холбоог тусгайлан тодорхойлж ажиллах учиртай байна. Ингэснээр тус хичээл нь бусад хичээлтэй нягт уялдаа холбоотой хэрэгжих боломж бүрдэнэ.

Бага ангийн багш нар өөр хоорондоо төдийгүй дунд, ахлах ангийн багш нартай хамтран хичээлээ бэлтгэх, улмаар хэд хэдэн ангийн сурагчдын дунд цагаа нийлүүлэн хамтын хичээл зохион байгуулж цагийн нөөц бий болгох, анги танхимаас бусад орчинд сургалтын хөтөлбөрийн агуулгын дагуу хичээл явуулах зэрэг хичээлийн үр ашгийг нэмэгдүүлэх уян хатан олон арга, хэлбэрийг ашиглаж ажиллана.

Тус хөтөлбөрийн бага боловсролын агуулга нь суурь боловсролын, суурь боловсролын агуулга нь бүрэн дунд боловсролын агуулгын үндэс суурь учир дунд, ахлах ангийн багш нар бага боловсролын, бага ангийн багш нар суурь, бүрэн дунд боловсролын агуулгыг сайтар судалж, ойлгож ухаарах шаардлагатай. Дунд, ахлах ангийн багш нар бага ангийн багшийн хичээлд, бага ангийн багш нар дунд, ахлах ангийн багшийн хичээлд сууж, харилцан суралцах нь чухал. Мөн бага, дунд, ахлах ангийн багш нар “Дэд сэдвийн хөтөлбөр”, “Нэгж хичээлийн хөтөлбөр”, “Ээлжит хичээлийн хөтөлбөр”-өө хамтран боловсруулах шаардлагатай. Эхний хичээлийн жилд нэг удаа хөтөлбөрөө хамтран сайтар боловсруулбал дараа дараагийн жилд дахин шинээр боловсруулалгүй улам бүр сайжруулан ажиллах боломжтой юм. Түүнчлэн оношлох үнэлгээ нь зөвхөн хичээлийн жилийн эхэнд сурагчдын өмнөх ангид эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадлын өөрчлөлтийг тогтоох зорилготой тул багш зургаадугаар ангийн сурагчдыг оношилохдоо тавдугаар ангийн багш өмнөх хичээлийн жилд бүлэг сэдвээр сурагчдаа үнэлсэн даалгаврыг ашиглах улмаар хамтарч оношлох бүрэн боломжтой.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” хичээл нь сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадварыг өдөр тутмын амьдралдаа дадуулан хэвшүүлэхийг шаарддагаараа онцлогтой учир сурагчид ихийг гүехэн биш, багыг гүнзгий судална. Анги тус бүрд нийт зургаан сэдэв оногдох бөгөөд нэг сэдэвт хичээлийн жилд 11-ээс багагүй цаг оногдож байгаа нь бусад хичээлтэй харьцуулахад сэдвийн тоо харьцангуй цөөн, оногдох цаг илүү юм. Энэ нь багш нэг сэдвийг 11 цагт багтаан төлөвлөж, зохион байгуулах ёстой гэсэн үг биш, тухайн ангийн сурагчдын онцлогоос хамааран нэг сэдвийг судлах цаг харилцан адилгүй байж болно. Хичээлийн цагийг сэдэвт харгалзуулан хуваарилж, төлөвлөх нь тухайн багш улмаар хамтран ажиллаж буй багш нарын мэдэлд байна. Мөн хичээлийг долоо хоногт судлах хоёр цаг нь хичээлийн жилийн нийт цагийг хэмждэг нэгж юм. Харин уг хичээлийг долоо хоногт заавал хоёр цагаар төлөвлөж хэрэгжүүл гэсэн үг биш.

Ерөнхий боловсролын сургууль нь сургалт хүмүүжлийнхээ аливаа ажил, үйлчилгээ бүрийг сурагч ёс зүйн боловсрол эзэмших арга ухаанд суралцахад нь чиглүүлж, таатай орчин нөхцөлийг нь бүрдүүлж, сургалтын хөтөлбөрийн хэрэгжилтийг дэмжиж ажиллана. Энэ нь сурагчдад ёс зүйн боловсрол олгох, хүмүүжүүлж төлөвшүүлэх нь зөвхөн тус хичээлийн багшид хамааралтай биш, сургуулийн хамт олон, эцэг эхчүүдийн хамтын хөдөлмөр мөн гэдгийг харуулж байгаа юм. Энэ талаар тус сургалтын хөтөлбөрийн зарчимд тодорхой заасан болно.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрөөр сурагчдын эзэмшсэн ёс зүйн боловсролын түвшинг багш, сургууль, Боловсролын газрын ажлыг үнэлж дүгнэхэд тооцох эрх зүйн орчныг бүрдүүлж, Монголын багш нарын их хурал болон багш нарын олон удаагийн үндэсний зөвлөгөөнд оролцогчдын санал, зөвлөмжийг тусгалаа.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр нь ерөнхий зарчимтай бөгөөд үүнд нийцүүлэн бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын агуулга, арга зүй, үнэлгээг боловсруулсан байна.

Багш агуулгын хувьд дараах ерөнхий чиглэлийг анхаарч ажиллана. Үүнд:

- Багш бүлэг сэдэв, дэд сэдэв, нэгж хичээл, ээлжит хичээлийн агуулга нь сурагч монголын уламжлалт өв соёлын мөн чанарыг танин мэдэж, түүнээс суралцах, улмаар амьдралдаа хэрэгжүүлэхэд нь хөтлөх ёстой гэдгийг цаг ямагт анхаарч хэрэгжүүлэх нь чухал.
- Багш сургалтын хөтөлбөрийн агуулга нь монгол хүний амьдралын бодит байдлыг судлах ёстойг мартаж болохгүй.
- Багш хичээл бүрээр сурагчдад ёс суртахууныг дадуулж, хэвшүүлэх ёстойг чухалчлан анхаарна. Агуулга нь ёс зүйн талаарх ойлголт ухагдахууны жагсаалт төдий биш, сурагч ёс зүйн боловсрол эзэмших арга ухааныг өөрөө бүтээхэд чиглэх ёстойг ухаарч хэрэгжүүлнэ.
- Багш сургалтынхаа агуулгыг төлөвлөхдөө агуулга нь анги ахих тусам өргөсөн гүнзгийрсэн, өөр хоорондоо салшгүй залгамж холбоотой гэдгийг сайтар анхаарах нь чухал.
- Багш нь бүлэг сэдэв, дэд сэдэв, нэгж хичээл, ээлжит хичээлийн арга зүй нь ёс зүйн ойлголт ухагдахууныг тоочих, заах биш, сурагчдыг ёс зүйн боловсрол эзэмших арга ухаанд хөтлөх ёстойг анхаарах нь чухал.

Багш арга зүйн хувьд дараах ерөнхий чиглэлийг анхаарна. Үүнд:

- Сурагчдад ёс суртахууны хэм хэмжээг дадуулж хэвшүүлэх
- Багш нь сурагчид ёс зүйн боловсрол эзэмших арга ухаанд өөрийгөө дайчлан суралцах түүнийг өөрөө болон бусад сурагчтай хамтран бүтээх таатай нөхцөл боломжийг бүрдүүлж өгнө.
- Багш сурагчдад өөрийн болон бусдын алдаанаас суралцах, бусадтай хамтарч ажиллангаа суралцах, сурч мэдсэнээ хамтдаа хэрэгжүүлэх боломж олгоно.
- Багш сурагчид ёс зүйн боловсрол эзэмших арга ухааныг өөрөө бүтээнэ хэмээн тэднийг зөнд нь орхилгүй, суралцах үйлийн шинжийг дагуулан сургах, үлгэр дуурайл үзүүлэх, зөв залах, зөвлөж, дэмжин тусална.
- Сурагчийн хөгжлийн онцлогоос үүдсэн ялгаатай байдлыг үгүйсгэх биш, хүлээн авч, дэмжиж, түүнд нийцсэн арга ашиглаж, тэгш байдлыг нь хангах арга зүйг баримтална.
- Сургалтын явцад сурагчдын унших үйлийг түлхүү хэрэглэнэ.

Багш нь дэд сэдэв, нэгж хичээл, ээлжит хичээлээр сурагчдад ёс суртахууны хэм хэмжээ төлөвшиж буй үйл явцын өөрчлөлт болон түүнийг дадуулж хэвшүүлсэн байдлыг үнэлнэ. Мөн сурагч ёс зүйн боловсрол эзэмших арга ухааныг өөрөө болон бусадтай хэрхэн хамтран бүтээж буй үйл явцыг ажиглах, зөв залах, түүнд зөвлөн туслах, дэмжих ёстойг хүлээн авч хэрэгжүүлнэ. Багш хичээлийн агуулга, арга зүй, хэрэглэгдэхүүн, сурагчийн хөгжлийн онцлогоос үүдсэн ялгаатай байдалд нийцсэн, сурагч, эцэг эхэд ойлгомжтой арга хэлбэрээр сурагчдыг үнэлнэ. Ингэхдээ өөрийн болон хөндлөнгийн үнэлгээний тэнцвэрт харьцааг баримтлахад анхаарна.

Бага ангийн багш ийнхүү хичээлийнхээ агуулга, арга зүй, үнэлгээний зарчмыг ойлгон ухаарч, амжилттай хэрэгжүүлснээр сурагчид нь дунд ангид дэвшин суралцаж, хүмүүжиж, төлөвших үндэс суурийг баттай сайн тавьж өгч чадна. Цаашилбал, 12 дугаар ангиа дүүргэсэн сурагч эх орноо эрхэмлэн дээдлэх үүрэг, хариуцлагаа ухамсарласан, хүмүүнлэг нийгмийг цогцлоон байгуулах ирээдүйн монгол иргэн болж бэлтгэгдэх үндэс суурь бүрэлдэнэ.

Үүний тулд бага ангид сурагчид дараах мэдлэг, чадвар, дадлыг нэн тэргүүнд эзэмшсэн байх ёстой юм. Үүнд:

- Бие, хэл, сэтгэлээр үйлдэх сайн үйлийг хэвшил болгож, муу үйлийг цээрлэн жигших
- Сурч судлах, хөдөлмөрлөх, бүтээх үйлд шамдах, чин сэтгэлээсээ хандах
- Зөв үзэл бодолтой болж төлөвших, үзэл бодлоо баталж, нотлон, түүндээ тууштай байх
- Асуудлыг ёс суртахууны хувьд зөв, оновчтой шийдвэрлэх, бэрхшээлийг даван туулах
- Гэр бүл, анги хамт олон, бусад хүний болон нийгмийн өмнө хүлээх үүрэг, хариуцлагаа сайтар ухамсарлах
- Санаа бодлоо нээлттэй илэрхийлэхийн зэрэгцээ, бусдын үзэл бодолд хүндэтгэлтэй хандах
- Эх орон, ард түмэн, хүн төрөлхтний харилцан хамаарал, бүгдийг тэгш хүндлэхийн учир утгыг ойлгож ухаарах

Багш нар үндэслэл, зарчим, зорилго, зорилтын талаар “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрөөс дэлгэрүүлэн танилцаж судалснаар тус хөтөлбөрийн аль ч хэсгээс сурагч, эцэг эх, иргэд асуухад багш үнэн зөв хариулж чаддаг байх ёстой. Эрдэмт багш нарын хичээл зүтгэл, нөр их хөдөлмөр, сайн үйлсээр хүүхэд багачууд маань хүнлэг энэрэнгүй, цэвэр ариун сэтгэлтэй, билиг оюун төгөлдөр, хүмүүнлэг нийгмийг цогцлоон байгуулах монгол иргэн болж төлөвших нь дамжиггүй юм.

2.1. Сургалтын хөтөлбөрийн агуулга

Хүн төрөлхтөн асар хурдацтай хөгжин дэвшихийн зэрэгцээ хүмүүсийн уур бухимдал, үл ойлголцол, зөрчил тэмцэл, хор хөнөөлтэй бүхий л асуудал хүний ёс зүй доройтсон болон ёс суртахуун орхигдсоноос болж үүсэж буйг эрдэмтэн судлаачид, хүмүүнлэгийн ажилтнууд нэгэн дуугаар сануулаад зогсохгүй, өргөн хүрээний судалгаа, хэлэлцүүлэг өрнүүлж байна. Эрт үед ч, эдүгээд ч хүнд ёс суртахууныг төлөвшүүлэх боловсролын хэрэгцээ нэн чухал хэвээр байна.

Харин манай улсын хувьд сүүлийн гуч шахам жилд хүүхэд залуучууд, нийгмийн ёс суртахууны асуудал анхаарлын гадна үлдсэнийг 2018 онд Соёл Урлагийн Их Сургуулийн судлаачдын хийсэн “Монголчуудын үнэт зүйлсийг тодруулах социологийн судалгаа”-нд онцолжээ. Судалгаанд оролцсон иргэдийн 53,5% нь “Монголчуудын ёс суртахууны ухамсар дорой байна” гэж үзсэн байна. Өнөө үед бусармаг явдал, сэтгэл сэртхийлгэм харгис хэрцгий гэмт хэргүүд олноор гарч, шударга бус явдал газар авсан нь олон судалгаа, баримтаар нотлогдож байна. Хүүхэд өртөж хохирсон гэмт хэргийн талаарх судалгаануудаас дараах дүгнэлт хийсэн байна¹. Үүнд:

- Сургуулийн өмнөх боловсролын байгууллагаас эхлээд бүхий л шатны сургуульд гэр бүлийн харилцаа, гэмт хэрэг, хүчирхийллийн талаарх үндсэн болон нэмэлт мэдлэг олгох, хандлага өөрчлөх чиглэлээр сургалтын хөтөлбөргүй.
- Мэргэшсэн багш байхгүй.
- Гэр бүлийн гишүүд ёс зүйн боловсролгүй гэх мэт.

Ийм учраас “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийг сайтар ойлгон ухаарч, амжилттай хэрэгжүүлэх хэрэгцээ шаардлага улам бүр тулгарч байгаа юм.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрт ёс зүй, ёс суртахуун хэмээх нэр томъёо элбэг тохиолдоно. Эрдэмтэд ёс зүй, ёс суртахуун гэсэн нэр томъёог ихэвчлэн сайн муу, зөв буруу гэсэн ойлголтоор тайлбарладаг байна. Ёс суртахууныг хүнд төлөвшүүлнэ гэдэг нь ямар төрлийн зан төлөвийг зөв хэмээн үзэж, ямар зан төлөвтэй байхыг хүлээн зөвшөөрч, сайшааж, анхаарч үздэг талаарх боловсрол олгох үйл явц гэж үздэг байна. Эрдэмтэд ёс суртахууныг ёс зүйн нэг судлагдахуун гэж үзжээ. Платон, Аристотель зэрэг сэтгэгчид “Хүн ёс суртахуунлаг байх эсэх нь нийгмийн амьдрал, төр засгаас төдийлөн шалтгаалдаггүй, гагцхүү хувь хүний ухамсар гэгээрлийн түвшнээс шалтгаалдаг” гэж үздэг байжээ (Ш.Ичинхорлоо, 2018).

Өмнө өгүүлсэн “Монголчуудын үнэт зүйлсийг тодруулах социологийн судалгаа”-ны ажлын хүрээнд эрдэмтэд монгол хүний үнэт зүйлийг тодорхойлсон байна. Академич Ш.Болд “Монгол нутаг дээр 800000 жилийн тэртээгээс хүн амьдарч байсныг тогтоосон. Энэ урт хугацаанд бидний өвөг дээдэс хүний амьдралыг өөрчилсөн ямар нэгэн нээлт хийгээгүй гэвэл худал болно. Тухайлбал, Сүмбэ хамба Ишбалжир “Умайд хорхой байдаг”-ийг 1786 онд нээж өөрийн бүтээлдээ бичиж үлдээжээ. “Уламжлалт анагаах ухааны баримтууд анагаахын шинжлэх ухааны чиглэлээр монголчуудын бүтээсэн оюуны үнэт зүйл, өв хөрөнгө мөн. Шинжлэх ухааны хувьсгал хийх оролдлого ихэнхдээ амжилтгүй болдог. Маш цөөн хэсэг нь шинэ үзэл баримтлалыг бий болгоно. Шинэ үзэл баримтлал амжилттай болсон тохиолдолд дэлхийн шинжлэх ухаанд өргөн хүрээтэй өөрчлөлт хийгддэг. Монгол мэргэдийн бүтээсэн мэдлэг бол бидний төдийгүй хүн төрөлхтний үнэт зүйл мөн” гэжээ.

Мөн академич Б.Жадамба “Хувь хүний оршихуйн үнэт зүйл нь хүн ёс, хууль ёс, боловсрол, ёс суртахуун. Монголчуудын оршихуйн үнэт зүйл нь тэгш байдал, шударга ёс, эрх чөлөө, эв эе, эрдэм, эв дүй, хүн чанар, мэдлэг. Монгол хэлний эрдэм билиг, эрдэм соёл, эрдэм боловсрол, эрдэм мэдлэг, эрдэм ухаан, эрдэм чадвар зэрэг ухагдахуун байна. Эрдэмтэй гэдгийн шалгуур нь эв эе, нэгдэл, ёс суртахуун, журам, горим юм. Нэгдсэн Үндэстний Байгууллагын Боловсрол, Соёл, Шинжлэх ухааны байгууллага “Соёл бол үнэт зүйлийн тогтолцоо, уламжлал, итгэл үнэмшлийг өөртөө агуулдаг” гэж тодорхойлж байна. “Манай улсын соёлын үнэт зүйлсэд гоо сайхны үзэл баримтлал, эх хэл, бичиг үсэг, аман аялгуу, уламжлалт технологи, газар усны нэр, ёс заншил, бэлгэ тэмдэг, ардын аман зохиол, ном, судар, шашир, угийн бичиг, им тамга, хадны зураг, бичээс, гар урлал, урлагийн бүх төрлийн болон соёл судлалын бүтээл гэх мэтийг нэрлэдэг. Ёс суртахууны үнэт зүйл хамгийн чухал юм” гэжээ.

Монгол Улсын Боловсролын Их сургуулийн Монгол судлалын төвийн эрхлэгч, Ц.Өнөрбаян “Монгол хэл бол монгол үндэстний дархлаа, үнэт зүйл юм. Монголоор ярьдаг, монгол соёл, сэтгэлгээтэй хүний тоог өсгөх талаар Монгол Улсын төр засаг зөв, оновчтой бодлого гаргаж хэрэгжүүлэх, монгол хүн бүр удмын сангаа хамгаалан бэхжүүлж, үр хүүхдэдээ

¹ Хүүхдийн эрх, хүчирхийллийн эсрэг арга хэмжээний үр дүнтэй танилцах ерөнхий хяналтын сонсголын “Хүүхдийн эсрэг гэмт хэргээс урьдчилан сэргийлэхэд чиглэсэн бодлого, үйл ажиллагаа, анхаарах асуудал” илтгэл, Монгол Улсад гэмт хэргээс урьдчилан сэргийлэх ажлыг зохицуулах зөвлөлийн нарийн бичгийн дарга бөгөөд ажлын албаны дарга Л.Нямгэрэл, Төрийн ордон, 2019

заавал монгол хэл, соёл эзэмшүүлэх журамт үүрэгтэй байвал монгол үндэстний дархлаа батжих болно” гэжээ.

Санхүү эдийн засгийн их сургуулийн багш С.Түвшинзаяа “Соёл бол нийтээрээ хүлээн зөвшөөрсөн үнэт зүйлс, хэм хэмжээ тогтолцоо юм.” гэжээ. Мөн “2016 онд “Нийгмийн үнэт зүйл” социологийн судалгаагаар монголчууд хамтач соёлтой, Монгол Улсаараа бахархдаг нь тодорхойлогдсон. Бидний амьдралд дүйцсэн болон дүйцэх үнэт зүйл бол хамтач байдал бөгөөд хамтач байлгах соёлын бодлого чухал. Манай монголчууд “Бурмаар тэтгэхээр урмаар тэтгэ, Хүний хэрэг бүтвэл өөрийн хэрэг бүтнэ” гэдэг байсан бол одоо өөрчлөгдөж байна. Орчин үеийн монголчуудад үнэт зүйлийн өөрчлөлт бий болж ер нь өрсөлдөмтгий шинжтэй болж байна” гэж өгүүлсэн байна.

Дэлхийн болон манай улсын эрдэмтдийн тодорхойлолтоос харахад ёс зүй, ёс суртахууныг хүний үйлийн сайн муу, зөв буруугаар илэрхийлсэн нь нийтлэг байна. “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн хувьд ёс зүй нь хувь хүн, нийгмийн ёс суртахууныг судалдаг шинжлэх ухаан, ёс суртахуун нь ёс зүйн нэг судлагдахуун мөн гэж үзлээ. Ёс зүй нь хувь хүний нийгмийн харилцаанд баримтлах болон эс баримтлах үнэт зүйлс, хэм хэмжээ мөн. Ёс зүй нь уг хэм хэмжээг онолын хувьд тодорхойлох бол ёс суртахуун нь сурагчдад төлөвшөл зохих хэм хэмжээ мөн. Ёс зүйн боловсрол гэдэг нь сурагч ёс суртахууны хэм хэмжээг төлөвшүүлэх арга ухаанд суралцах үйл явцыг хэлэх бөгөөд ёс зүйн боловсрол эзэмших нь сурагч ёс суртахуунтай иргэн байхын үндэс болно.

Биеэ зөв авч явах, бусадтай зөв харилцах, мөн хүний сайн муу үйл буюу буян нүглийн үйл гэж юу болох, уужуу тайван, даруу төлөв, нийтэч, хүнлэг энэрэнгүй, ажилч хичээнгүй, тэсвэр тэвчээртэй, тууштай байх, эв эе, эх оронч үзэл зэрэг хүний зан чанартай холбоотой хийсвэр, ерөнхий үзэл санаа буюу ёс зүйн хэм хэмжээг сурагчид судалж танин мэднэ. Бусдын эд зүйлийг зөвшөөрөлгүй авах, худал хэлэх, бусдад уурлан хорсох, атаархан жөтөөрхөх бодол санааг сэтгэлдээ агуулах, зохисгүй, хатуу ширүүн үг хэлэх, амьтны амь таслахыг тэвчих зэрэг сурагчид мөрдвөл зохих дэг журам дүрэм, заавар, муу үйлийг эс үйлдэх нийгмийн шинжтэй зан суртал нь ёс суртахууны хэм хэмжээ, үнэлэмж болж сурагчдад төлөвшинө.

Монгол хэлний товч тайлбар тольд иргэн гэж “Улсынхаа хүн амын тоонд багтах бөгөөд Үндсэн хуулиар олгосон бүх эрхийг эдлэх эрхтэй, бүх үүргийг биелүүлбэл зохих этгээдийг хэлнэ” гэж тодорхойлжээ.² Иргэний биелүүлбэл зохих үүрэг нь ёс зүйн боловсрол эзэмшиж ёс суртахуунтай байх явдал мөн.

2.1.1. Агуулгын мөн чанар

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр нь ерөнхий зарчимтай бөгөөд түүнд тулгуурлан агуулгын зарчмыг тодорхойлжээ. Сургалтын хөтөлбөрийн агуулгыг түүний зарчмын дагуу хувь хүний хэрэгцээ, нийгмийн бодит байдал, нийгмийн захиалга, бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын зорилго, агуулга зэрэг шалгуурыг баримтлан сурагчдад ёс зүйн боловсрол олгох агуулгыг оновчлон тогтоосон нь бусад сургалтын хөтөлбөрөөс онцлог байна.

Сургалтын хөтөлбөрийн агуулга нь бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын түвшинд сурагчдын эзэмшвэл зохих ёс суртахууны хэм хэмжээ буюу мэдлэг, чадвар, дадал бөгөөд тэдэнд төлөвшөл зохих ёс суртахууны дүр зураг мөн. Түүнчлэн тус хөтөлбөрийн зорилго, зорилт, агуулга нь монгол хүний дүр төрх, үнэт зүйлийг тодорхойлно. Монгол хүний дүр төрх, үнэт зүйлийн толинд сурагчид өөрийгөө тольдон суралцах юм.

Сургалтын хөтөлбөрийн агуулга нь бүхэлдээ өөрийг бус бусдыг эрхэмлэдэг, бусдыг бус өөрийгөө судалж танин мэддэг монголын уламжлалт өв соёлд тулгуурлаж буй юм. Монгол өв соёл бол ёс зүйг чухалчилдаг бөгөөд “хүн”-ийг ёс суртахуунаар нь тодорхойлдог. Монгол хүний үнэт зүйл ёс суртахуунд нь оршдог. Бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын агуулгыг гурав ангилна. Үүнд:

- Өөрийгөө таньж, хөгжүүлэе
- Бусдыг хүндэлж, баярлуулъя
- Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя

¹ Я.Цэвэл, Монгол хэлний товч тайлбар толь. УБ., 1966 он.

Багш нар “Өөрийгөө таньж, хөгжүүлэе”, “Бусдыг хүндэлж, баярлуулъя”, “Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя” агуулгын мөн чанарыг сургалтын хөтөлбөрөөс дэлгэрүүлэн судлаарай.

Бага боловсролын агуулга нь сурагчдын гэр бүл, анги хамт олон, сургуулийн дотор болон гадна орчинд баримталбал зохих ёс суртахууны хэм хэмжээтэй холбоотой бүлэг сэдвүүдээс бүрдэнэ. Бага боловсролын түвшинд сурагчид агуулгын ерөнхий ангилал тус бүрээр 10, нийт 30 бүлэг сэдэв судална. Үүнд:

- Өөрийгөө таньж, хөгжүүлэе, 10 бүлэг сэдэв
- Бусдыг хүндэлж, баярлуулъя, 10 бүлэг сэдэв
- Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя, 10 бүлэг сэдэв

Бүлэг сэдэв бүрээр сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, хийж дадуулах үйлдлийг тодорхой тусгасан байна. Сурагч тухайн ангид агуулгын ерөнхий гурван ангилал бүрээр хоёр, нийт зургаан бүлэг сэдэв судална. (Нэгдүгээр хүснэгт)

Нэгдүгээр хүснэгт. Бага боловсролын бүлэг сэдэв, ангиар

Нэгдүгээр анги		
Өөрийгөө таньж, хөгжүүлэе	Мэндлэх ёс	Эрдэм ном хичээнгүйлэн сурах ёс
Бусдыг хүндэлж, баярлуулъя	Сайн сурагч	Багшийг дээдлэх ёс
Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя	Таван хошуу малын нэршил	Цагаан сарын баярын хүүхдэд хамаатай ёс заншил
Хоёрдугаар анги		
Өөрийгөө таньж, хөгжүүлэе	Өөрийн мөн чанарыг танин мэдэх ёс	Хэлээр үйлдэх буян, нүглийн үйл
Бусдыг хүндэлж, баярлуулъя	Ахмад настныг хүндэлэе	Талархал
Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя	Таван хошуу малын нас	Цагаан сарын бэлгэдэл, цээр ёс
Гуравдугаар анги		
Өөрийгөө таньж, хөгжүүлэе	Эв эе	Биеэр үйлдэх буян, нүглийн үйл
Бусдыг хүндэлж, баярлуулъя	Багшийг баярлуулах ёс	Нөхөрлөл
Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя	Монголчуудын идээ ундааг зүй зохистой хэрэглэх ёс	Эрийн гурван наадмын хурдан морины уралдааны дэг ёс
Дөрөвдүгээр анги		
Өөрийгөө таньж, хөгжүүлэе	Зөв шийдвэр	Сэтгэлээр үйлдэх буян, нүглийн үйл
Бусдыг хүндэлж, баярлуулъя	Ахмад настныг баярлуулъя	Уучлал
Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя	Монголчуудын цагаан идээг зүй зохистой хэрэглэх ёс	Эрийн гурван наадмын бөхийн барилдааны дэг ёс
Тавдугаар анги		
Өөрийгөө таньж, хөгжүүлэе	Бэрхшээл	Дотоод сэтгэлийн хөгжил
Бусдыг хүндэлж, баярлуулъя	Бусдын ачийг хариулахуй	Ажил хөдөлмөр
Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя	Зочныг хүндлэх ёс	Эрийн гурван наадмын сур харваа, шагайн харвааны дэг ёс

Суурь боловсролын түвшинд сурагчид агуулгын ерөнхий ангилал тус бүрээр 8, нийт 24 бүлэг сэдэв судална. Үүнд:

- Өөрийгөө таньж, хөгжүүлэе, 8 бүлэг сэдэв
- Бусдыг хүндэлж, баярлуулъя, 8 бүлэг сэдэв
- Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя, 8 бүлэг сэдэв

Бүлэг сэдэв бүрээр сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, хийж дадуулах үйлдлийг тодорхой тусгасан байна. Сурагч тухайн ангид агуулгын ерөнхий гурван ангилал бүрээр хоёр, нийт зургаан бүлэг сэдэв судална. (Хоёрдугаар хүснэгт)

Хоёрдугаар хүснэгт. Суурь боловсролын бүлэг сэдэв, ангиар

Зургаадугаар анги		
Өөрийгөө таньж, хөгжүүлэе	Үйлдлээ хянаж, засъя	Бусдаас суралцъя
Бусдыг хүндэлж, баярлуулъя	Үг сонсож суръя	Хэрэгжүүлж, баярлуулъя
Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя	Ураг удмаа мэдэхийн ач тус	Монголын үндэсний бичиг үсгийн баярын өдөр
Долоодугаар анги		
Өөрийгөө таньж, хөгжүүлэе	Хүний мэдрэмж	Амьдралын зорилго
Бусдыг хүндэлж, баярлуулъя	Бусдын эрдмээс суралцъя	Төв шулуун зан төрхийг эрхэмлэе
Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя	Амар амгалан, аз жаргалтай байхын тулд үйлийн үрийг мөрдөе	Монгол бахархлын өдөр
Наймдугаар анги		
Өөрийгөө таньж, хөгжүүлэе	Уужуу, агуу ухаантай болъё	Амар амгалан, аз жаргалтай байхын тулд бясалгалыг дадуулъя
Бусдыг хүндэлж, баярлуулъя	Бусдыг асрахуй сэтгэлээр дээдэлъе	Бусдын ачийг хүртэж, дээдэлъе
Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя	Мал өсгөн үржүүлэх уламжлалт арга	Уламжлалт Бурханы шашны баяр, ёслол
Есдүгээр анги		
Өөрийгөө таньж, хөгжүүлэе	Өөрийн гэмийг засъя	Тэвчээр хатуужилд суралцъя
Бусдыг хүндэлж, баярлуулъя	Бусдыг энэрэхүй сэтгэлээр дээдэлъе	Бусдад энэрэхүй сэтгэлээр тусалъя
Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя	Үндэсний хувцас	Төрөө дээдэлъе

Бүрэн дунд боловсролын түвшинд сурагчид агуулгын ерөнхий ангилал тус бүрээр 6, нийт 18 бүлэг сэдэв судална. Үүнд:

- Өөрийгөө таньж, хөгжүүлэе, 6 бүлэг сэдэв
- Бусдыг хүндэлж, баярлуулъя, 6 бүлэг сэдэв
- Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя, 6 бүлэг сэдэв

Бүлэг сэдэв бүрээр сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, хийж дадуулах үйлдлийг тодорхой тусгасан байна. Сурагч тухайн ангид агуулгын ерөнхий гурван ангилал бүрээр хоёр, нийт зургаан бүлэг сэдэв судална (гуравдугаар хүснэгт).

Гуравдугаар хүснэгт. Бүрэн дунд боловсролын бүлэг сэдэв, ангиар

Аравдугаар анги		
Өөрийгөө таньж, хөгжүүлэе	Арга билгийг дадуулъя	Үүрэг хариуцлага
Бусдыг хүндэлж, баярлуулъя	Бусдыг болон орчныг мэдэрье	Гэр бүлийн харилцаа
Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя	Монголчуудын удам судар	Монгол гэрийн ёс
Арваннэгдүгээр анги		
Өөрийгөө таньж, хөгжүүлэе	Зөв сэтгэлийг дадуулъя	Буруу сэтгэлийг тэвчье
Бусдыг хүндэлж, баярлуулъя	Гэр бүлийн аз жаргал	Эх оронч үзэл
Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя	Шүтэн барилдлага, гүн үзэл	Монгол цаг тоолол
Арванхоёрдугаар анги		
Өөрийгөө таньж, хөгжүүлэе	Дөрвөн үнэн түүний цээрлэн хорих хэсэг	Дөрвөн үнэний дадуулан хэвшүүлэх хэсэг
Бусдыг хүндэлж, баярлуулъя	Бусдад туслахын тулд мэргэжлийн ёс зүйг дадуулъя	Ирээдүйн эцэг эхийн гэр бүлийн өмнө хүлээх үүрэг хариуцлага
Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя	Монголчуудын номын өв соёл	Монгол аж төрөх ухаан болон газар усны нэр, домог

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн агуулга нь анги ахих тусам өргөсөн гүнзгийрсэн, сурагчийн хөгжлийн үе шат, учир шалтгааны уялдаа холбоогоор дараалж, тасралтгүй давтагдсан, өөр хоорондоо залгамж холбоо бүхий бүтэцтэй. Сурагч бүрийн эзэмшвэл зохих ёс зүйн мэдлэг, чадвар, дадлыг сурагчийн хөгжлийн үе шатад нийцүүлэн, тэдний оюун ухааны үндсэн чанарын түгээмэл, адил талыг хадгалан, хөнгөнөөс бага багаар ахиулан гүнзгийрүүлж, өргөсгөн тогтоосон байна.

Агуулгын өргөсөл нь сурагчдын эзэмшвэл зохих ёс суртахууны хэм хэмжээний хамрах хүрээ болон харилцаанд оролцогчдын хамрах хүрээгээр тодорхойлогдоно. Агуулгын гүнзгийрэл нь ёс суртахууны хэм хэмжээ, үнэт зүйлийг сурагчид танин мэдэх улмаар дадал хэвшил болгох түвшнээр тодорхойлогдоно. Агуулгыг сурагчдын эзэмшвэл зохих ёс суртахууны мэдлэг, чадвар, дадлыг оюун ухааны үндсэн чанарын түгээмэл, адил талыг хадгалан, хөнгөнөөс бага, багаар ахиулан гүнзгийрүүлж, өргөсгөн тогтоожээ.

Бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын агуулга нь сурагч өөрөө өөрийгөө танин мэдэх, бие, хэл, сэтгэлээ засахад чиглэсэн хувь хүний хөгжил, амьдралын хүрээний агуулгаас сурагч бусадтай зөв харилцахад чиглэсэн гэр бүл, анги хамт олон, сургууль, нутаг усныхан нийгмийн амьдралын хүрээг хамарч өргөсдөг. Нийгмийн амьдралын хүрээний агуулга нь сурагч үндэсний онцлогийг танин мэдэхэд чиглэсэн улс орны амьдралын хүрээг хамарч өргөссөн бүтэцтэй байна. (Дөрөвдүгээр хүснэгт)

Дөрөвдүгээр хүснэгт. Агуулгын өргөсөл

Агуулгын ерөнхий ангилал	Өргөсөл	
Өөрийгөө таньж, хөгжүүлэе	Сурагч өөрөө өөрийгөө танин мэдэх, бие, хэл, сэтгэлээ засахад чиглэсэн.	Хувь хүний хөгжил, амьдралын хүрээг хамарсан.
Бусдыг хүндэлж, баярлуулъя	Сурагч бусадтай зөв харилцахад чиглэсэн.	Гэр бүл, анги хамт олон, сургууль, нутаг усныхан нийгмийн амьдралын хүрээг хамарсан.
Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя	Сурагч үндэсний онцлогийг танин мэдэхэд чиглэсэн.	Улс орны амьдралын хүрээг хамарсан.

Бага боловсролд сурагчид өдөр тутамд бие, хэл, сэтгэлээрээ хийвэл зохих зөв үйлдлийг дадуулж хэвшүүлэх агуулгыг судална. Тухайлбал: Сурагчид мэндлэх, багшийн болон бусдын үгийг сонсож сурах, багшийг дээдлэхээс эхлэн бусдыг хүндлэх, талархах, баярлуулах, туслах, ач хариулах, уучлах, уучлал хүсэх зэрэг ёс суртахууны үндэс суурь болсон хэм хэмжээ буюу үнэт зүйлд суралцана.

Суурь боловсролд бага боловсролд хэвшүүлсэн үнэт зүйлдээ тулгуурлан бие, хэлний үйлдлээ хянах, ялангуяа сэтгэлээ хянаж, засах арга барилд суралцах агуулгыг гүнзгийрүүлэн судална. Тодруулбал: Бага боловсролд өдөр тутмын амьдралын хүрээний зөв үйлдлийг хэвшүүлсэн бол суурь боловсролын түвшинд сурагч өөрөө өөртэйгөө, дотоод сэтгэлтэйгээ илүү их ажиллах агуулгыг судална. Сурагчид алхам тутамдаа бие, хэл, сэтгэлээ хянаж засах арга барил эзэмшихийн зэрэгцээ бие, хэл, сэтгэлийн тэвчээрт суралцах, амьдралын зөв зорилго, аз жаргал, уужуу, агуу ухаан, асрахуй, энэрэхүй сэтгэл зэрэг сэтгэлийн түвшний агуулгыг илүү гүнзгийрүүлж судална. Сурагчид бусдыг асрах энэрэх сэтгэл бол хүн байхын гол утга учир гэдгийг ухаарна. Бусдыг өрөвдөн энэрэх сэтгэл үүсгэж, сэтгэлийн өглөг буюу бусдад үргэлж сайныг хүсэж ерөөх сэтгэл үүсгэх, хэлний өглөг буюу бусдад үргэлж сайн сайхан үг хэлэх, биеийн өглөг буюу өөрт байгаа зүйлээ шаардлагатай гэвэл бусдад өгч туслах зэрэг энгийн өглөг, ялангуяа хамгийн чухал нь сэтгэлийн өглөгт суралцана.

Бүрэн дунд боловсролд бага, суурь боловсролд эзэмшсэн ёс суртахууны хэм хэмжээг онолын хийсвэр түвшинд гүнзгийрүүлж судална. Тодруулбал: Ахлах ангид арга билиг, хүний амьдралын зовлон бэрхшээл, сэтгэлийн амар амгалан, шүтэн барилдлага зэргийг судална. (Тавдугаар хүснэгт)

Сургалтын хөтөлбөрийн агуулга сурагчид ёс суртахууны аргад суралцана гэсэн зарчимтай тул сурагчид ахлах ангид арга билгийн тухай мэдлэгийг онолын түвшинд бүрэн гүйцэд танин мэдэхээс илүү буруу сэтгэлээ арилгах аргын түвшинд судална.

Бага боловсролын агуулга нь сурагчид суурь боловсролын сэтгэлээ хянаж, засахад суралцах агуулгыг судлахад үндэс суурь нь болох бөгөөд сурагчид суурь боловсролын агуулгыг судалснаараа бүрэн дунд боловсролын онолын түвшний агуулгыг гүнзгийрүүлэн судлах бэлтгэлийг хангаж буй юм.

Тавдугаар хүснэгт. Агуулгын гүнзгийрэл

Боловсролын түвшин	Гүнзгийрэл
Бага	Сурагчид өдөр тутам бие, хэл, сэтгэлээрээ хийвэл зохих зөв үйлдлийг дадуулж хэвшүүлнэ.
Суурь	Сурагчид бага боловсролд хэвшүүлсэн үнэт зүйлдээ тулгуурлан бие, хэл, сэтгэлийн үйлдлээ хянаж, дотоод сэтгэлээ засах арга барилд суралцана.
Бүрэн дунд	Сурагчид бага, суурь боловсролд эзэмшсэн ёс суртахууны хэм хэмжээг онолын түвшинд судална.

Бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын агуулгын гүнзгийрлийг жишээгээр авч үзье. Сурагчид бэрхшээл, асуудлыг дөрөвдүгээр ангид эхлэн судалж, тавдугаар ангид бэрхшээл, асуудлыг даван туулах энгийн аргуудыг үзнэ.

Суурь боловсролд бэрхшээл асуудлыг гаргахгүй байх арга зам, түүнээс урьдчилан сэргийлэхийн тулд алхам тутамдаа бие, хэл, сэтгэлээ хянаж засах арга барил эзэмшихийн зэрэгцээ бэрхшээл асуудлыг даван туулах бие, хэл, сэтгэлийн тэвчээрт суралцах, амьдралын зорилгоо эхнээсээ зөв тодорхойлох, бэрхшээл, асуудлыг уужуу, агуу ухаан, асрахуй, энэрэхүй сэтгэлээр даван туулах тухай судална. Сурагч буруу бодлоо танин мэдэж улмаар түүнийгээ засаж зөв сэтгэлтэй болох агуулгыг судална.

Бүрэн дунд боловсролд суурь боловсролд судалсан бэрхшээл, асуудал, амьдралын зөв зорилго, аз жаргал, асрахуй, энэрэхүй сэтгэлийн онол болох зовлон бэрхшээл, сэтгэлийн амар амгалан, арга билиг, шүтэн барилдлага зэрэг агуулгыг судална.

Сургалтын хөтөлбөрийн агуулга нь анги ахих тусам сурагчийн хөгжлийн үе шат, учир шалтгааны уялдаа холбоогоор дэс дараалсан, тасралтгүй давтагдсан залгамж холбоотой.

Үүнд:

- Бага боловсролын агуулга нь суурь боловсролын, суурь боловсролын агуулга нь бүрэн дунд боловсролын агуулгын үндэс суурь болсон залгамж холбоотой.
- Тухайн боловсролын түвшинд өмнөх ангийн агуулга нь дараагийн ангийн агуулгын үндэс суурь болсон залгамж холбоотой.
- Тухайн анги дотроо бүлэг сэдвүүд өөр хоорондоо залгамж холбоотой.

Бага боловсролын агуулга өөр хоорондоо залгамж холбоо бүхий бүтэцтэй. Бага ангийн агуулгын өргөсөл, гүнзгийрэл, залгамж холбоог зарим үнэт зүйлсээр жишээ болгон харууллаа. (Зургаадугаар хүснэгт)

Зургаадугаар хүснэгт. Агуулгын өргөсөл, гүнзгийрэл, залгамж холбоо

№	Үнэт зүйл	Багш	Эцэг эх, ахмад настан	Найз нөхөд	Бусад хүн
1	Мэндлэх	1.1.1	1.1.1	1.1.1	1.1.1
2	Үг, сургаал сонсох	1.2.1	1.2.1	3.2.2	5.2.1
3	Дээдлэх	1.2.2	-		
4	Хүндлэх	-	2.2.1	3.2.2	5.2.1
5	Талархах	2.2.2	2.2.2	2.2.2	5.2.1
6	Баярлуулах	3.2.1	4.2.1	3.2.2	5.2.1
7	Туслах, ачийг хариулах	5.2.1	4.2.1	3.2.2	5.2.1
8	Уучлал хүсэх, уучлах	4.2.2	4.2.2	4.2.2	4.2.2

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрөөр сурагчдад төлөвшүүлэх үндсэн үнэт зүйл бол зөв сэтгэл юм. Бусад үнэт зүйлүүдийн төлөвшил сэтгэлээс хамаарна. Хүн өөрөө үнэт зүйл мөн гэж үздэг. Хэд хэдэн үнэт зүйл төлөвшсөнөөр нэг нийлмэл үнэт зүйл төлөвшинө. Үнэт зүйлийн нэгдсэн нэг утгатай тодорхойлолт байдаггүй. Эрдэмтэд үнэт зүйлийг олон талаас нь харилцан адилгүй түвшинд тодорхойлсон байдаг. “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн агуулга бүхэлдээ сурагч буруу бодлоо танин мэдэж улмаар түүнийгээ засан зөв сэтгэлийг бий болгоход чиглэж байгаа юм.

Мэндлэх, үг, сургаал сонсох, дээдлэх, хүндлэх, талархах, баярлуулах, туслах, ачийг хариулах, уучлал хүсэх, уучлах үнэт зүйлс нэгдүгээр ангид багшаас эхлэн эцэг эх, ахмад настан, найз нөхдөөр хүрээгээ тэлж тавдугаар ангид бусад хүнийг хамарч өргөсөж байна. Үг, сургаал сонсох, дээдлэх, хүндлэх, талархах, баярлуулах, туслах, ачийг хариулах, уучлал хүсэх, уучлах үнэт зүйлс нь өргөсөхийн зэрэгцээ нэгдүгээр ангиас тавдугаар анги хүртэл гүнзгийрч байна.

Мөн мэндлэх, үг, сургаал сонсох, дээдлэх, хүндлэх, талархах, баярлуулах, туслах, ачийг хариулах, уучлал хүсэх, уучлах үнэт зүйлс анги ахих тусам өөр хоорондоо залгамж холбоотойг хүснэгтийн нүдэнд буй тоон тэмдэглэгээ илэрхийлж байна. “1.1.1” гэдэг нь урд талын тоо ангийг, арынх нь агуулгын ерөнхий ангиллын дугаарыг, сүүлийн тоо нь агуулгын ангилал доторх сэдвийн дугаарыг илэрхийлнэ. “1.2.2” гэдэг нь сурагч “Багшийг дээдлэх ёс” сэдвийг нэгдүгээр ангийн хоёрдугаар буюу “Бусдыг хүндэлж, баярлуулъя” агуулгын хоёр дахь сэдвээр судална гэдгийг илэрхийлнэ.

Багш бол эцэг эхээс дутуугүй ачлалтай эрхэм дээд хүн тул багшийг дээдэлнэ, эцэг эх, ахмад хүн, бусдыг бол хүндэлнэ гэж томъёолсон байна. Хамгийн эрхэм дээд хүн болох багшийг дээдлэхээс эхлэн сурагчид хүндлэх, талархах, баярлуулах, уучлах, туслах, ачийг хариулах үйлд суралцана. Мөн сурагчийн суралцах үйл нь дээдлэх, хүндлэх, талархах, баярлуулах, уучлал хүсэх, туслах, ачийг хариулах гэх мэтээр мөн эрэмбэ дараатай байна.

Үүнд:

- Нэгдүгээр ангид сурагч бусадтай мэндэлж сурна.
- Нэгдүгээр ангид сурагч эхлээд багшийнхаа үгийг сонсож сурна.
- Нэгдүгээр ангид сурагч эхлээд багшаа сонсож, дээдэлж сурна.
- Хоёрдугаар ангид сурагч эцэг эх, төрөл садан, ахмадыг хүндэлж сурна.
- Хоёрдугаар ангид сурагч бүх хүнд талархаж сурна.
- Гуравдугаар ангид сурагч багшийг баярлуулж сурна.
- Гуравдугаар ангид сурагч найз нөхдөө хүндэлж, баярлуулж, тэдэнд тусалж сурна.
- Дөрөвдүгээр ангид сурагч эцэг эх, бусад хүнийг баярлуулж сурна.
- Дөрөвдүгээр ангид сурагч эцэг эх, бусад хүнээс уучлал хүсэж, бусдыг уучилж сурна.
- Тавдугаар ангид сурагч бусдыг хүндэтгэж, баярлуулж, тусалж, ачийг нь хариулахад суралцана.

Бага ангийн агуулгын өргөсөл, гүнзгийрэл, залгамж холбоог нэг, хоёрдугаар ангийн зарим сэдвийн хувьд авч үзье. (Долоодугаар хүснэгт)

Долоодугаар хүснэгт. Агуулгын өргөсөл, гүнзгийрэл, залгамж холбоо, бүлэг сэдвээр

Нэгдүгээр анги		
Өөрийгөө таньж, хөгжүүлэе	Мэндлэх ёс	Эрдэм ном хичээнгүйлэн сурах ёс
Бусдыг хүндэлж, баярлуулъя	Сайн сурагч	Багшийг дээдлэх ёс
Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя	Таван хошуу малын нэршил	Цагаан сарын баярын хүүхдэд хамаатай ёс заншил
Хоёрдугаар анги		
Өөрийгөө таньж, хөгжүүлэе	Өөрийн мөн чанарыг танин мэдэх ёс	Хэлээр үйлдэх буян, нүглийн үйл
Бусдыг хүндэлж, баярлуулъя	Ахмад настныг хүндэлье	Талархал
Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя	Таван хошуу малын нас	Цагаан сарын бэлгэдэл, цээр ёс

Сурагч сургуульд элсэж ороод нэн тэргүүнд бусадтай мэндэлж сурах ёстой. Мэндэлж сураад зогсохгүй эрдэм номыг хичээнгүйлэн сурах учиртай. Эрдэм ном хичээнгүйлэн сурахын тулд номын ширээндээ зөв сууж, хичээлээ анхааралтай сонсох, санах, өөрийн болгох аргыг мэдэж авна. Сурагч хүн дан ганц эрдэм ном сурах ёсноос суралцах нь хангалтгүй. Эрдэм ном амжилттай сурахад багшаа дээдэлж, сурагчийн эрдэм багшаас төрдгийг ойлгож, ухаарна. Сурагч хүн эрдэм номд шамдаж, багшаа дээдлэхийн дээр сайн сурагч болохыг эрмэлзэх учиртай. Сайн сурагч болохын тулд эрдэм ном хичээнгүйлэн сурахаас гадна багшийн болон бусдын үг, сургаалыг сонсоход суралцана. Сайн сурагч болоход сурагч өөрийгөө сайтар танин мэдэх нь маш чухал юм. Сурагч өөрийгөө танин мэдвэл бусадтай зөв харилцах үндэс суурь бүрэлдэнэ. Сурагч өөрийгөө танихад бие, хэл, сэтгэлээрээ үйлдэж буй сайн муу үйлээ хэрхэн ялгаж мэдэх асуудал чухал байр суурь эзэлнэ. Сайн сурагч болоход сурагч бие, хэл, сэтгэлийн сайн үйлээ хэвшүүлэх, муу үйлээ тэвчих шаардлагатай гэх мэтээр бүлэг сэдвүүд өөр хоорондоо залгамж холбоотой байна.

Бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын түвшний агуулгын залгамж холбоог зарим бүлэг сэдвийн жишээгээр авч үзье. Үүнд:

- Бага боловсролд эзэмшсэн байх ёс суртахууны дадлыг сурагчийг зургаадугаар ангид дэвшин суралцахад нь “Хэрэгжүүлж, баярлуулъя” бүлэг сэдвийн хүрээнд сэргээж, улам бүр хэвшүүлнэ.
- Суурь боловсролд эзэмшсэн байх зөв сэтгэлийн дадлыг сурагчийг 10 дугаар ангид дэвшин суралцахад нь “Арга, билгийг дадуулъя”, 11 дүгээр ангид “Зөв сэтгэлийг дадуулъя”, “Буруу сэтгэлийнг тэвчье” бүлэг сэдвүүдийг судлан сэргээж, улам бүр хэвшүүлнэ.

Багш бага боловсролд эзэмшсэн байх ёс суртахууны дадлыг сурагчийг зургаадугаар ангид дэвшин суралцахад нь хичээлийн жилийн эхэнд оношилно. Оношилгооны үр дүнд тулгуурлан “Хэрэгжүүлж, баярлуулъя” бүлэг сэдвээр тухайн сурагчийн сэргээж дахин дадуулах шаардлагатай дадлыг улам бүр хэвшүүлэх учиртай. Үүний нэгэн адил 10 дугаар ангийн сурагчийг оношилж түүний үр дүнд тулгуурлан “Арга, билгийг дадуулъя”, “Зөв сэтгэлийг дадуулъя”, “Буруу сэтгэлийг тэвчье” бүлэг сэдвүүдээр сурагчийн өмнө эзэмшсэн зөв сэтгэлийн дадлыг улам бүр хэвшүүлнэ.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн агуулга нь боловсролын түвшин, анги болон бүлэг сэдэв хооронд залгамж холбоотойгоос гадна бусад хөтөлбөрийн агуулгатай залгамж холбоотойгоороо онцлог. “Иргэний ёс зүйн боловсрол” нь сурагчдыг хүмүүжүүлж, төлөвшүүлэх үндсэн, гол сургалтын хөтөлбөр мөн хэдий ч сурагчид ёс зүйн боловсрол эзэмших нь зөвхөн уг сургалтын хөтөлбөрөөр хязгаарлагдахгүй, монгол хэл, бичиг, уран зохиол, түүх зэрэг бусад сургалтын хөтөлбөртэй нягт холбоотой учир багш бусад мэргэжлийн багш нартай хамтран ажиллаж, агуулгын залгамж холбоог тогтмол баяжуулж байх шаардлагатай. Тус сургалтын хөтөлбөрийн болон бусад сургалтын хөтөлбөрийн агуулгын залгамж холбоог дараах хүснэгтэд харууллаа. (Наймдугаар хүснэгт)

Наймдугаар хүснэгт. “Иргэний ёс зүйн боловсрол” болон бусад сургалтын хөтөлбөрийн агуулгын залгамж холбоо

Анги	Иргэний ёс зүйн боловсрол	Монгол хэл
I	1.2.1. Хичээлээ анхааралтай сонсож сурах	1.3б. Бусдын яриа, асуулт, зааврыг анхааралтай сонсож, ойлгосноо харуулах, х15
	2.1.3. Багш, эцэг эх, асран хамгаалагч, ахмад хүний үг, сургаалыг биелүүлэх	1.4д, 2.4г. Хэлц үгийн тайлбарыг уншиж ойлгох, цээжлэх (хэлц үг), х16
	1.1.Мэндлэх ёс	2.1д. Талархсан мэндчилгээг уншиж, агуулга, бүтцийг тайлбарлах 2.2е, х16
	1.2.3. Хичээлээ өөрийн болгон эзэмших	3.2д. Талархсан утгатай захидал бичих, х17
	2.1. Сайн сурагч	1.2г. Багшийн хэлсэн 2-4 үгээс бүтсэн өгүүлбэрийг сонсож, цээжээр бичих, х15, 2.2д. Багшийн хэлсэн 5-6 өгүүлбэрийг сонсож, цээжээр бичих, х16
II	<i>Иргэний ёс зүйн боловсрол</i>	<i>Монгол хэл</i>
	2.2. Талархал	2.1д. Баярласан сэтгэлээ илэрхийлж, бүтцийн дагуу талархсан утгатай захидал бичих, х17
IV	Иргэний ёс зүйн боловсрол	Дүрслэх урлаг
	3.1. Монголчуудын идээ, ундааг зүй зохистой хэрэглэх ёс	9.2 ж,з, х113
	Иргэний ёс зүйн боловсрол	Биеийн тамир
	3.2. Эрийн гурван наадмын дэг ёс, хурдан морь	6.7а. Хурдан морины уралдааны онцлогийг тайлбарлах, б. Хурдан морины цол, уяач, унаач хүүхдийн талаар мэдээлэл цуглуулах, х120
	3.2. Эрийн гурван наадмын дэг ёс, сур харвааны цол	7.7а. Сур харвааны төрөл, хэрэгсэл, насны ангилал, харвах зайг сур харвааны цол, харваачдын талаар мэдээлэл цуглуулан боловсруулах, хэлэлцэх, х121

Багш нар агуулгын залгамж холбоог сайтар харгалзаж, бүлэг сэдэв, дэд сэдэв, нэгж, ээлжит хичээлээ төлөвлөх нь чухал. Нэмж дурдахад бага ангийн сурах бичгийг сурагчдын өмнөх ангид эзэмшсэн мэдлэг, чадварыг дараагийн ангид үргэлжүүлэн дадуулан хэвшүүлэх зорилгоор өөр хооронд нь уялдаа холбоотойгоор боловсруулсан байна. Жишээ нь: Нэгдүгээр ангийн зарим сэдэв, хоёр, гурав, дөрөв, тавдугаар ангид дахин дадуулан хэвшүүлэхээр сурах

бичгийг зохиожээ. Энэ нь “Иргэний ёс зүйн боловсрол” хичээл нь сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадварыг өдөр тутмын амьдралдаа дадуулан хэвшүүлэх шаардлагатай холбоотой юм.

Дунд, ахлах ангийн багш нар бага боловсролын хувьд жишээ болгон тодорхойлсон агуулгын өргөсөл, гүнзгийрэл, залгамж холбооны загвараар боловсруулалт хийж ажиллана.

Монгол өв соёлын талаар сурагчид нийгмийн ухааны хичээлээр бүлэг сэдвийн хэмжээнд судалдаг байсан бол “Иргэний ёс зүйн боловсрол” хичээлээр 1-12 дугаар ангид долоо хоногт хоёр цагаар судалж байна. “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрт өгүүлсэнчлэн хүүхэд багачууд ёс зүйн боловсрол эзэмших монгол арга ухааныг судалж, үр дүнд нь монгол хүн болж хүмүүжнэ. Тус сургалтын хөтөлбөрийн 1-12 дугаар ангийн агуулга нь сурагчдыг монгол арга ухаанаар хүмүүжүүлэх тасралтгүй үйл явцад хөтөлсөн байна. Иймээс тус сургалтын хөтөлбөрийг сургууль, багш нар, бусад ажилтан, эцэг эхчүүд сайтар судлах ёстой гэж өгүүлсэн байна. “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийг хэрэгжүүлснээр сурагчид, эцэг эхчүүд монгол өв соёлоо мэддэг, амьдралдаа хэрэгжүүлдэг болно. “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр нь бага, дунд боловсролын зорилго, агуулгад нийцсэн, сурагчдын дадал хэвшил, хандлагыг үнэлдэг, хувь хүний хэрэгцээ, нийгмийн шаардлагад хариулсан зэргээрээ олон талын ач холбогдолтой юм.

2.1.2. Агуулгын шинжилгээ

Багш хичээлийн жилийн сургалтаа төлөвлөхөд жилийн болон бүлэг, дэд сэдвийн сургалтын хөтөлбөр, нэгж хичээлийн болон ээлжит хичээлийн хөтөлбөр боловсруулах ажил чухал байр суурь эзэлнэ. Багш сургалтын эдгээр баримт бичгийг “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн агуулга түүний удирдамжийн дагуу боловсруулна. Иймээс багш нар нэн тэргүүнд сургалтын хөтөлбөрийн агуулга, удирдамжийг сайтар судлах нь чухал. Багш нар дараах дэс дарааллаар сургалтын хөтөлбөрийг судална. Үүнд:

1. Сургалтын хөтөлбөрөө бүхэлд нь сайтар судалж ойлгох
2. Сургалтын хөтөлбөрийн зарчим, зорилго, зорилтыг судалж ойлгох
3. Сургалтын хөтөлбөрийн агуулгыг судалж ойлгох
4. Сургалтын хөтөлбөрийн арга зүй, үнэлгээ зэрэг бусад бүлгүүдийг сайтар судлах

Тус сургалтын хөтөлбөрийг судлах үйл явцад түүний агуулга чухал байр суурь эзэлнэ. Агуулгыг сургалтын хөтөлбөрийн дараах хэсгүүдийг сайтар судалж өөрийн болгон эзэмших учиртай. Үүнд:

1. “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн
 - “Сургалтын хөтөлбөрийн агуулга” бүлэг
 - “Бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын агуулгын тойм” хэсгийг судлах
2. Сургалтын хөтөлбөрийн удирдамжийн
 - Бага боловсролын агуулгын мэдлэг, чадвар, дадлын тодорхойлолт, товч тайлбар
 - Суурь боловсролын агуулгын мэдлэг, чадвар, дадлын тодорхойлолт, товч тайлбар
 - Бүрэн дунд боловсролын агуулгын мэдлэг, чадвар, дадлын тодорхойлолт, товч тайлбар бүлгийг судлах

Сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадлын тодорхойлолт, товч тайлбарт “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн агуулга дахь ойлголт ухагдахууныг анги бүрээр нарийвчлан тодорхойлсон тул багш чухалчлан уншиж ойлгох нь тус хөтөлбөрийг үр дүнтэй хэрэгжүүлэх үндэс суурь болно.

Сургалтын хөтөлбөрийн агуулгын хүснэгт нь агуулгын ерөнхий ангилал бүрээр бүлэг сэдэв, дэд сэдэв, тухайн дэд сэдвээр сурагчдын эзэмших мэдлэг, чадвар, дадлыг агуулсан байна. Жишээ нь: “Өөрийгөө таньж, хөгжүүлэх” агуулгын ерөнхий ангилал дахь “Зөв шийдвэр” гэсэн бүлэг сэдэв нь дараах гурван дэд сэдэвтэй ажээ (есдүгээр хүснэгт). Үүнд:

1. Бэрхшээл, асуудлыг зөв таних
2. Зөв, оновчтой шийдвэр гаргах
3. Гаргасан шийдвэрээс суралцах

Дэд сэдэв бүрээр сурагчдын эзэмших мэдлэг, чадвар, дадлыг есдүгээр хүснэгтийн хоёрдугаар баганад тодорхойлжээ. “Бэрхшээл, асуудлыг зөв таних” дэд сэдвээр сурагчид “Бэрхшээл, асуудал үүссэн эх үүсвэрийг эргэцүүлэн бодох”, “Бэрхшээл, асуудлаас үүдэх эерэг сөрөг үр дагавруудыг харьцуулан тунгаах” гэсэн чадвар эзэмших ажээ. “Зөв, оновчтой шийдвэр гаргах” болон “Гаргасан шийдвэрээс суралцах” дэд бүлгээр сурагчид тус бүр дөрвөн хэсэг чадвар, дадал эзэмших ёстой байна. (Есдүгээр хүснэгт)

Есдүгээр хүснэгт. Дөрөвдүгээр ангийн “Зөв шийдвэр” бүлэг сэдэв

1. ӨӨРИЙГӨӨ ТАНЬЖ, ХӨГЖҮҮЛЬЕ	
1.1. Зөв шийдвэр	
Бэрхшээл, асуудлыг зөв таних	• Бэрхшээл, асуудал үүссэн эх үүсвэрийг эргэцүүлэн бодох • Бэрхшээл, асуудлаас үүдэх эерэг сөрөг үр дагавруудыг харьцуулан тунгаах
Зөв, оновчтой шийдвэр гаргах	• Зөв, оновчтой шийдвэр гаргахыг эрмэлзэх • Багш, эцэг эх, асран хамгаалагч, ахмад настан (тэд)-тай хамтран зөв, оновчтой шийдвэр гаргах • Багш, эцэг эх, асран хамгаалагч, ахмад настны зөвлөгөөг тусган авч тэдний хяналт дор бие даан шийдвэр гаргах • Бие даан шийдвэр гаргаж, хэрэгжүүлэхээсээ өмнө тэднээс зөвлөгөө авах, хянуулах
Гаргасан шийдвэрээс суралцах	• Өөрийн болон бусдын шийдвэр гаргасан үйл явцыг ажиглаж, алдаанаас нь суралцах • Өөрийн алдааг хүлээн зөвшөөрч, бусдыг буруутгаж, зэмлэдэггүй байх • Өмнө гаргасан ижил алдаагаа дахин давтахгүй байх • Алдаагаа засаж залруулахын төлөө ухарч няцахгүй, тууштай хичээх

Багш бүлэг, дэд сэдвийн хөтөлбөр боловсруулахад бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын агуулгын хүснэгттэй ажиллах зайлшгүй шаардлагатай. Харин нэгж, ээлжит хичээлийн сэдвийг тодорхойлох тэдгээрийн хөтөлбөрийг боловсруулахад сурагчдын эзэмших мэдлэг, чадвар, дадал (агуулгын хүснэгтийн хоёрдугаар багана) болон түүний тодорхойлолт, тайлбар (сургалтын хөтөлбөрийн удирдамж)-тай ажиллана. Ялангуяа нэгж, ээлжит хичээлийн сэдвийг тодорхойлох тэдгээрийн хөтөлбөрийг боловсруулахад тухайн дэд сэдвээр эзэмших сурагчдын мэдлэг, чадвар, дадлыг нарийвчлах шаардлага тулгарна. Дэд сэдвийг нэгж хичээл, нэгж хичээлийг ээлжит хичээл болгон хэрхэн яаж төлөвлөх нь багшийн мэдэлд байна.

Зарим дэд сэдвээр сурагчдын эзэмших мэдлэг, чадвар, дадал нь нарийвчлах шаардлагагүйгээр нэгж эсвэл ээлжит хичээлийн сэдэв болох боломжтой байна. Жишээ нь: “Өөрийгөө таньж, хөгжүүл” агуулгын ерөнхий ангилал дахь “Өөрийн гэмийг засъя” гэсэн бүлэг сэдэв нь дараах хоёр дэд сэдэвтэй. (10 дугаар хүснэгт) Үүнд:

1. Өөрийг гэмийг танин мэдэх
2. Өөрийн гэмийг засах

10 дугаар хүснэгт. Есдүгээр ангийн “Өөрийн гэмийг засъя” бүлэг сэдэв

1.ӨӨРИЙГӨӨ ТАНЬЖ, ХӨГЖҮҮЛЬЕ	
1.1.Өөрийн гэмийг засъя	
Өөрийг гэмийг танин мэдэх	• Гэр бүлийн орчин дахь гэмээ танин мэдэх • Найз нөхдийн орчин дахь гэмээ танин мэдэх • Сургуулийн орчин дахь гэмээ танин мэдэх
Өөрийн гэмийг засах	• Хэрэв гэр бүлийн орчинд гэм байвал түүнийг засах • Найз нөхдийн орчинд гэм байвал түүнийг засах • Сургуулийн орчинд гэм байвал түүнийг засах

Багш “Өөрийн гэмийг засъя” бүлэг сэдвийн “Өөрийг гэмийг танин мэдэх” болон “Өөрийн гэмийг засах” хоёр дэд сэдвийг нэгж хичээлийн дараах сэдэв болгон төлөвлөж болно. Үүнд:

- Өөрийг гэмийг танин мэдэх
- Өөрийн гэмийг хэрхэн засах

Багш эсвэл хоёр дэд сэдвээр сурагчдын эзэмших мэдлэг, чадвар, дадлыг нэгтгэн дараах гурван нэгж хичээлийн сэдэв болгон төлөвлөж болно. Үүнд:

- Гэр бүлийн орчин дахь гэмээ танин мэдэх, засах
- Найз нөхдийн орчин дахь гэмээ танин мэдэх, засах
- Сургуулийн орчин дахь гэмээ танин мэдэх, засах

Багш мөн хоёр дэд сэдвээр сурагчдын эзэмших мэдлэг, чадвар, дадлыг зургаан ээлжит хичээл болгон төлөвлөж болно. Үүнд:

- Гэр бүлийн орчин дахь гэмээ танин мэдэх
- Гэр бүлийн орчин дахь гэмээ засах
- Найз нөхдийн орчин дахь гэмээ танин мэдэх
- Найз нөхдийн орчин дахь гэмээ засах
- Сургуулийн орчин дахь гэмээ танин мэдэх
- Сургуулийн орчин дахь гэмээ засах

Ийнхүү багш агуулгын хүснэгт дэх дэд бүлгийг судалснаар сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадалд шинжилгээ хийж нэгж хичээлийн сэдвийг тодорхойлно. Зарим дэд сэдэв нь шууд нэгж хичээлийн сэдэв болох боломжтой байна. Мөн тухайн дэд сэдвээр сурагчдын эзэмших мэдлэг, чадвар, дадлыг нэгтгэж нэгж хичээлийн сэдвийг тодорхойлж болно. Зарим дэд сэдэв шууд ээлжит хичээлийн сэдэв болж болно.

Багш дэд сэдвийг нэгж, ээлжит хичээл болгон тодорхойлохдоо “Тухайн дэд сэдвээр сурагчдын эзэмших мэдлэг, чадвар, дадлыг хэдэн цагийн хичээлээр бүрэн дүүрэн төлөвшүүлэх вэ” гэсэн үндсэн шалгуурыг баримтална. Сурагчдын эзэмших мэдлэг, чадвар, дадлыг тав орчим цагийн хичээлээр бүрэн дүүрэн төлөвшүүлэх боломжтой гэж үзвэл түүнийг нэгж хичээл болгон тодорхойлж болно.

Сургалтын хөтөлбөрийн зарим дэд сэдвийг нэгж хичээлийн сэдэв болгон төлөвлөх боломжгүй. Жишээ нь: “Зөв шийдвэр” бүлэг сэдвийн дараах гурван дэд сэдвээр шууд нэгж хичээлийг тодорхойлоход тэдгээр нь ерөнхий, нийлмэл тул боломжгүй байна. Үүнд:

1. Бэрхшээл, асуудлыг зөв таних
2. Зөв, оновчтой шийдвэр гаргах
3. Гаргасан шийдвэрээс суралцах

Иймээс гурван дэд сэдвээр сурагчдын эзэмших мэдлэг, чадвар дадалд шинжилгээ хийх шаардлага бий болж байна. “Бэрхшээл, асуудлыг зөв таних” дэд сэдвээр сурагчид “Бэрхшээл, асуудал үүссэн эх үүсвэрийг эргэцүүлэн бодох”, “Бэрхшээл, асуудлаас үүдэх эерэг сөрөг үр дагавруудыг харьцуулан тунгаах” чадвар эзэмших ажээ. “Зөв, оновчтой шийдвэр гаргах” болон “Гаргасан шийдвэрээс суралцах” дэд бүлгээр сурагчид тус тус дараах дөрвөн чадвар, дадал эзэмших ёстой байна. Үүнд:

- “Зөв, оновчтой шийдвэр хэрхэн гаргах” дэд бүлэг:
 - Зөв, оновчтой шийдвэр гаргахыг эрмэлзэх
 - Багш, эцэг эх, асран хамгаалагч, ахмад настантай хамтран зөв, оновчтой шийдвэр гаргах
 - Багш, эцэг эх, асран хамгаалагч, ахмад настны зөвлөгөөг тусган авч тэдний хяналт дор бие даан шийдвэр гаргах
 - Бие даан шийдвэр гаргаж, хэрэгжүүлэхээсээ өмнө тэднээс зөвлөгөө авах, хянуулах

“Гаргасан шийдвэрээс суралцах” дэд бүлэг:

- Өөрийн болон бусдын шийдвэр гаргасан үйл явцыг ажиглаж, алдаанаас нь суралцах
- Өөрийн алдааг хүлээн зөвшөөрч, бусдыг буруутгаж, зэмлэдэггүй байх
- Өөрийн өмнө гаргасан ижил алдаагаа дахин давтахгүй байх
- Алдаагаа засаж залруулахын төлөө ухарч няцахгүй, тууштай хичээх

Дээрх гурван дэд сэдвээр сурагчдын эзэмших мэдлэг, чадвар дадал ч мөн ерөнхий, нийлмэл байна. Иймээс сурагчдын эзэмших мэдлэг, чадвар дадлыг мөн нарийвчилж томъёолох шаардлагатай болж байна. Багш ийнхүү нарийвчлахад эдгээр дэд сэдвээр сурагчдын эзэмших мэдлэг, чадвар, дадал (агуулгын хүснэгтийн хоёрдугаар багана)-ын тодорхойлолт, тайлбар (сургалтын хөтөлбөрийн удирдамж)-тай ажиллана. (11 дүгээр хүснэгт)

11 дүгээр хүснэгт. Дөрөвдүгээр ангийн “Зөв шийдвэр” бүлэг сэдвийн дэд сэдвээр сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадлын тодорхойлолт, товч тайлбар

1.ӨӨРИЙГӨӨ ТАНЬЖ, ХӨГЖҮҮЛБЕ	
1.1. Зөв шийдвэр	
1.1.1 Бэрхшээл, асуудлыг зөв таних	
Бэрхшээл, асуудал үүссэн эх үүсвэрийг эргэцүүлэн бодох	Аливаа асуудал тулгарах үед энэ асуудал юунаас үүдэж бий болж байна, энэ миний алдаа, буруу бодлоос болов уу, ганц надаас хамаарахгүй бусад хүний алдаанаас болов уу, бусад хүн санаатайгаар биш, өөрийн биеэ барьж чадахгүйн гэмээс гарав уу гэх мэт асуудал үүссэн байж болох олон нөхцөлийг эргэцүүлэн бодно.
Бэрхшээл, асуудлаас үүдэх эерэг сөрөг үр дагавруудыг харьцуулан тунгаах	Эерэг үр дагавруудын аль нь хамгийн илүү эерэг вэ, сөрөг үр дагавруудын аль нь хамгийн илүү сөрөг вэ гэдгийг сайтар харьцуулан тунгаана. Дараа нь сөргийн дотроос хамгийн бага сөрөг үр дагавартай, эерэг дотроос хамгийн их эерэг үр дагавартайгаар нь эрэмбэлнэ.
1.1.2 Зөв, оновчтой шийдвэр гаргах	
Зөв, оновчтой шийдвэр гаргахыг эрмэлзэх	Бусдад тустай, алс хэтдээ тустай, даруй яаралтай, чухлыг нь сонговол үүнийг зөв шийдвэр гэнэ. Бусдад тустай гэдгийн цаана өөрт тустай нь заавал давхар агуулагддаг гэдгийг сурагчдад сайтар тайлбарлан ухааруулах нь чухал. Мөн энэ цагт болон алс ирээдүйд тустай шийдвэрийг хэлнэ. Зөв шийдвэр гаргахын тулд багш, эцэг эх, асран хамгаалагч, худал хэлдэггүй, тоглоом нарган хийдэггүй, итгэлтэй ахмад хүнээс асууж, ингэвэл зөв, тэгвэл буруу гэдгийг ялган мэдэж, үүнд үндэслэн зөв шийдвэр гаргахыг хичээнэ.
Багш, эцэг эх, асран хамгаалагч, ахмад настан (тэд)-тай хамтран зөв, оновчтой шийдвэр гаргах	Ингэж шийдвэл ийм сөрөг үр дагавар гарна, яагаад ийм сөрөг үр дагавар гарч байна гэдгийг шийдлийн хувилбар бүрээр харьцуулж сайтар бодно. Ингэж бодохын тулд шийдэх гэж буй асуудлын талаар тодорхой ойлголттой байх хэрэгтэй. Үүнийг багш, эцэг эх, ахмад хүнээс асууж, үгийг нь сайтар сонсч, зөвлөлдөж, ярилцаж хамтын зөв шийдвэр гаргана.
Багш, эцэг эх, асран хамгаалагч, ахмад настны зөвлөгөөг тусган авч тэдний хяналт дор бие даан шийдвэр гаргах	Хамтран шийдвэр гаргах гэдэг нь сурагч өөрөө бие даан зөв шийдвэр гаргаж чадахгүй учраас багш, эцэг эх, асран хамгаалагч, ахмад хүний зөвлөгөөг тусган авч, эдгээр хүмүүстэй хамтран шийдвэр гаргаж сурах үйл явц юм. Та сонсож бай, би ингэж шийдлээ гэх биш ер нь яавал дээр вэ, та нэг шийдвэр хэлээч би сонсьё хэмээн зөвлөлдөн гаргаж байгаа шийдвэрийг хамтран шийдвэр гаргах гэнэ. Эцэг эх, багшаа надад нэг ийм асуудал тулгарлаа, миний шийдвэрийн талаар та эхлээд сонсоно уу гээд тэдэнд “Би ингэж бодоод, ийм шийдвэр гаргаж байгаа юм, энэ шийдвэр оновчтой болов уу, та юу гэж бодож байна” гэж асуун зөвлөлдөж, шийдвэр гаргахыг тэдний хяналтан дор шийдвэр гаргах гэнэ.
Бие даан шийдвэр гаргаж, хэрэгжүүлэхээсээ өмнө тэднээс зөвлөгөө авах, хянуулах	“Та сонсож бай даа, би ийм шийдвэр гаргалаа” гэж хэлэх биш, харин өөрөө бодож шийдвэр гаргачаад түүнийгээ хэрэгжүүлэхийн өмнө “Би ийм шийдвэр гаргачихсан юм. Гэхдээ хэрэгжүүлж эхлээгүй, энэ шийдвэр оновчтой болов уу” гэж асуух хэрэгтэй. Энэ нь тэднээс зөвлөгөө аван, хянуулсны дараа шийдвэр гаргаж байна гэсэн үг. Гаргасан шийдвэрээ хянуулах нь чухал: Тодорхой хугацааны дараагаар өөрийн асран хамгаалагч, эцэг эх, хэн байвч ер нь асуудлыг бие дааж өөрөө шийдэхэд болохоор болжээ гэж зөвшөөрөл өгч, итгэл хүлээлгэсэн цагаас өөрөө бие даан шийдвэр гаргадаг, гаргасан шийдвэрээ зөв үү гэж асуухгүйгээр хэрэгжүүлэх боломжтой болно. Энэ нь өөрөө бие даан зөв шийдвэр гаргаж сурах арга юм.

1.1.3 Гаргасан шийдвэрээс суралцах	
Өөрийн болон бусдын шийдвэр гаргасан үйл явцыг ажиглаж, алдаанаас нь суралцах	Хүн амьдралынхаа туршид бүх асуудлыг хүнээр заалгаж, шийдвэрлүүлж барахгүй. Мөн байнга алдаж буруудчихаад, засаж залруулж дуусахгүй учраас өөрийн ачтай хүмүүстэйгээ зөвлөлдөн хамт шийдвэр гаргаж байсныг, мөн адил асуудлаар бусад хүмүүс хэрхэн шийдвэр гаргасныг, бусад хүн бидний ярилцаагүй, миний бодож байгаагүй асуудлыг хэрхэн шийдсэн байна гэдгийг ямагт ажиглах хэрэгтэй. Ийнхүү өөрийн бодоогүй, шийдвэр гаргаж байгаагүй асуудлыг хүмүүс ингэж шийдэж алдсан байна шүү гэж бусдын алдаанаас суралцаж, өөрөө шийдвэр гаргахдаа тусгаж авах хэрэгтэй.
Өөрийн алдааг хүлээн зөвшөөрч, бусдыг буруутгаж, зэмлэдэггүй байх	Хүн шийдвэр гаргахын өмнө эсвэл дараа нь ийм алдаа байна гэхэд “Үгүй, миний буруу биш, зөв” гэж өөрийнхөөрөө зүтгэж шийдвэл буруу шийдвэр гаргадаг. Тэр хүнтэй уулз, түүнээс ийм тусламж ав, түүнтэй зөвлөөрэй, хамтарч шийдээрэй гэж өөрийн багш, эцэг эх, ахмад настан, асран хамгаалагч нар зөвлөхөд “Үгүй, тэр чинь тийм хүн” гэж цаад хүнийг буруутгаж, тэр хүний бурууг хэтрүүлж харах эсвэл тэрхүү буруу нь өөрийн шийдэх асуудалд хамааралгүй тохиолдолд цаад хүнийг буруутган зэмлэж, тухайн хүний өмнөөс бие даан шийдвэр гаргах нь буруу шийдвэр болдог.
Өөрийн өмнө гаргасан ижил алдаагаа дахин давтахгүй байх	Хүн амьдралд алдаа гаргаад, нэг алдчихсан бол “Түүнийг би юу гэж хийв дээ, ахиж би ийм алдаа хийхгүй шүү, ямар тохиолдолд би ийм алдаа гаргаад байгаа билээ, ямар нөхцөл үүсэхээр ийм алдаа гардаг билээ” гэж дахин давтан эргэцүүлэн ажиглаж, алдаагаа дахин гаргахгүй байхын төлөө өөрийгөө чиглүүлж, хянах хэрэгтэй. Өмнө гаргасан алдаагаа давтаад байвал хүн амар хялбар засардаггүй.
Алдаагаа засаж залруулахын төлөө ухарч няцахгүй, тууштай хичээх	Энэ буруу шүү, би алдаагаа засна шүү гэж бодсон бол уг бодлоо өдөр бүр тогтмол, тууштай бодохоос гадна үйлдэл дээрээ “Би ийм үйлдэл хийхгүй шүү” гэж өөрийгөө зөв тийш нь удирдаж залах хэрэгтэй. Өдөрт ямар нөхцөлд, хэдэн удаа бодох ёстой, түүнийгээ ёсчлон тэрхүү тоо хэмжээгээр нь бодох ёстой байтал нэг удаа бодоод дахиад бодохгүй орхих нь тууштай байдлаа алдаж байгаа учраас тухайн алдаагаа засаж чадахгүй. Тийм учраас ухарч няцахгүй бай гэдэг нь бүх хүн алдаа, гэмтэй түүнийгээ засахын төлөө цуцахгүй хичээж чадсан хүн л алдаа дутагдлаасаа ангижирсан байдаг. Тиймээс би ч гэсэн алдаанаасаа ийнхүү ангижрах боломжоосоо ухарч няцахгүй байх ёстой гэж бодон өдөр бүр бодох ёстой бодлоо төдий удаа бодно. Тухайн үйлдлээ өдөр бүр төчнөөн удаа хийнэ гэж өөртөө хатуу шаардлага тавьж чиглүүлж байхыг хэлнэ.

“Бэрхшээл, асуудал үүссэн эх үүсвэрийг эргэцүүлэн бодох” чадварыг түүний тайлбарт тулгуурлан дараах байдлаар нарийвчлан томъёолж болно. Үүнд:

- Бэрхшээл, асуудлыг танин мэдэх
- Бэрхшээл, асуудал өөрийн гэм алдаа, буруу бодлоос үүсэв үү? хэмээн эргэцүүлэх
- Бусад хүний алдаанаас үүсэв үү? хэмээн эргэцүүлэх
- Хэрэв бусдаас үүсэн бол тэр санаатай биш, биеэ барьж чадахгүйн гэмээс үүсэв үү? гэж эргэцүүлэн бодох
- Бэрхшээл асуудал үүссэн байж болохуйц бусад нөхцөл юу байна хэмээн эргэцүүлэн бодох

“Бэрхшээл, асуудал үүссэн эх үүсвэрийг эргэцүүлэн бодох” чадварыг зөвхөн түүний тодорхойлолт, тайлбараас гадна бусад ангийн агуулгаараа холбоотой зарим дэд сэдвийн сургалтын хөтөлбөрийн удирдамж дах тодорхойлолт, тайлбарын тусламжтайгаар нарийвчлан задлах бүрэн боломжтой. Жишээ нь: Тавдугаар ангийн “Бэрхшээл”, наймдугаар ангийн “Уужуу, агуу ухаантай больё”, “Тэсвэр хатуужилд суралцъя”, ... зэрэг бүлэг сэдвүүд агуулгаараа өөр хоорондоо залгамж холбоотой.

Ийнхүү багш “Бэрхшээл, асуудал үүссэн эх үүсвэрийг эргэцүүлэн бодох” чадварыг сургалтын хөтөлбөрийн удирдамжийн тусламжтайгаар нарийвчилж тодорхойлсноор нэгж, ээлжит хичээлийн сэдвийг бодитой, зөв тодорхойлох боломж бүрдлээ. “Бэрхшээл, асуудал үүссэн эх үүсвэрийг эргэцүүлэн бодох” чадварыг нарийвчилснаар дараах хоёр нэгж хичээл болгон тодорхойлж болно. Үүнд:

- Бэрхшээл, асуудлыг танин мэдэх
- Бэрхшээл, асуудал үүссэн эх үүсвэрийг танин мэдэх

“Бэрхшээл, асуудлыг танин мэдэх” нэгж хичээлийн зорилгыг бэрхшээл, асуудлыг тус тус тодорхойлж, ялгах хэмээн томъёолж болно. Харин “Бэрхшээл, асуудал үүссэн эх үүсвэрийг танин мэдэх” нэгж хичээлийн зорилгыг бэрхшээл, асуудал үүссэн эх үүсвэрийг

эргэцүүлэн бодож танин мэдэх хэмээн томьёолж болно. Бэрхшээл, асуудал үүссэн эх үүсвэрийг эргэцүүлэн бодох үе шатыг дараах байдлаар томьёолж болно. Үүнд:

- Бэрхшээл, асуудал өөрийн гэм алдаа, буруу бодлоос үүсэв үү?
- Хэрэв өөрийн гэм, буруу бодлоос үүссэн бол ямар гэм, буруу бодлоос үүсэв?
- Бусад хүний алдаанаас үүсэв үү?
- Хэрэв бусдаас үүссэн бол тэр санаатай биш түүний биеэ барьж чадахгүй байгаа гэмээс үүсэв үү?
- Бэрхшээл асуудал үүссэн байж болохуйц бусад нөхцөл юу байна хэмээн эргэцүүлэн бодох

Ийнхүү багш бүлэг, дэд сэдвийн мэдлэг, чадвар, дадлыг нарийвчилж, нэгж хичээлийн сэдэв, ээлжит хичээлийн сэдвийг тогтоохоос гадна, хичээлийн зорилго, багшийн, сурагчийн хийх үйл ажиллагаа зэрэг хичээлийн бусад бүх бүрэлдэхүүн хэсгийг томьёолж төлөвлөх боломж бүрдэнэ. Багш эхний хичээлийн жилд ийнхүү дэд сэдвийн мэдлэг, чадвар, дадлыг нарийвчилж, нэгж хичээлийн сэдэв, ээлжит хичээлийн сэдэв зэргийг тогтоож улмаар нэгж, ээлжит хичээлийн хөтөлбөрийг боловсруулбал дараагийн хичээлийн жилээс тэдгээрийг улам баяжуулж, боловсронгуй болгон ашиглана.

Хэрэв багш дэд сэдвээр сурагчдын эзэмших мэдлэг, чадвар, дадлыг сургалтын хөтөлбөрийн удирдамжид тодорхойлсноор нарийвчилж, нэгж хичээлийн сэдэв, ээлжит хичээлийн сэдэв зэргийг тогтоохгүй, нэгж, ээлжит хичээлийн хөтөлбөрийг боловсруулалгүйгээр өөрийн ойлгосноор зохиох юм бол сургалт баталсан хөтөлбөрийн агуулгаар явагдахгүй болж, хичээл үр дүнгүй болно. Учир нь ёс зүй, ёс суртахуун нь хүний асуудал тул ихэнх хүмүүс би мэднэ гэдэг ч тэд ёс суртахууны зөвхөн нэг хэм хэмжээг өөр өөрийнхөөрөө харилцан адилгүй ойлгосон байдаг. Жишээ нь: Эв эе, эх оронч үзэл, аз жаргалын талаар хүн бүр өөр өөрийн гэсэн ойлголттой байдаг. Иймээс багш сургалтын хөтөлбөр, удирдамжаа сайтар судлалгүйгээр сургалтаа өөрийн ойлголтоор явуулбал хичээл үр дүнгүй болно. Мөн багш удирдамжид бэлэн буй тодорхойлолт, тайлбарыг ашиглалгүй өөрөө зохиож багшийн ачаалал нэмэгдэнэ.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр түүний удирдамжийн дагуу багш хичээл сургалтынхаа агуулга, арга зүй, үнэлгээ, хэрэглэгдэхүүн, бусад үйл ажиллагааг ачаалал багатай явуулах бүрэн боломжтой. Багш бүлэг, дэд сэдэв, нэгж, ээлжит хичээлийн хөтөлбөрөө ачаалал багатай хэрхэн боловсруулахыг дээрх жишээгээр тодорхой харууллаа. Хэрэв багш нарт бүлэг, дэд сэдэв, нэгж, ээлжит хичээлийн хөтөлбөрөө боловсруулахад хүнд бэрхшээлтэй гэж үзвэл дээрх жишээний аргачлалын дагуу туршиж үзэн суралцах боломжтой.

2.2. Сургалтын хөтөлбөрийн арга зүй

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн арга зүй нь сурагчдад ёс суртахууны хэм хэмжээг дадуулж хэвшүүлдгээрээ бусад сургалтын арга зүйгээс өвөрмөц онцлогтой. Арга зүй нь агуулгын ойлголт ухагдахууныг тоочин заах, дурдах уламжлалт арга зүйгээс ялгаатай. Сургалтын арга зүй нь ёс зүйн боловсрол эзэмших арга ухааныг сурагчид өөрсдөө хамтран бүтээх, дадуулан хэвшүүлэх таатай нөхцөл боломжийг бүрдүүлэхэд оршино.

Сурагчид өөр өөрийн хөгжлийн онцлогоос үүдсэн ялгаатайн дээр тус бүрийн онцлогтоо тулгуурлан ёс суртахууны хэм хэмжээ төлөвших үйлийн шинжийг тасралтгүй дагасаар ёс суртахуунтай болох учир агуулгыг олон талаас нь дахин давтан тайлбарлаж утга учрыг нь ойлгуулах, тэднээр дүгнэлт, шийдвэрийг нь гаргуулах улмаар үйлийг дадуулан хэвшүүлэх арга зүйг баримтална. “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийг амжилттай хэрэгжүүлэхэд багш сурагч хоёр өөр хоорондоо харилцан итгэлцэлтэй байхаас гадна багш нь сурагч бүрд эелдэг хандаж, ёс суртахуунаараа үлгэрлэнэ.

Багш нь сурагчийн зөв үйлдлийг дэмжиж ажиллана. Түүнд өөрийнхөө буруу үйлдлээс эмээж зовохгүй зөв үйлдлээ улам бүр дадуулах боломжийг бүрдүүлж өгнө. Сурагчийн зөв үйлдлийг олж харж, улам тордож, хөгжүүлэхийг эрхэмлэнэ. Ингэхдээ сурагчийн зөвхөн зөв үйлдлийг дөвийлгөх бус, зөв буруу үйлдлийн аль алиныг нь ёс суртахууны эзэмшвэл зохих хэм хэмжээтэй харьцуулж, зөв залах, сурагчдад өөрөө өөрийгөө танин мэдэх боломжийг

бүрдүүлж өгнө. Сурагч ёс суртахууны хэм хэмжээг танин мэдэхэд сургалтын явцад өдөр тутмын амьдралын бодит жишээн дээр ажиллах улмаар амьдралд өрнөж буй үйл явдлыг шүүн тунгааж, хамтран хэлэлцэх нь маш чухал.

Сурагчдыг өөрөө өөрийнхөө сэтгэлийг хянах улмаар засах, зан суртахууны чанаруудыг эзэмших арга ухаанд суралцахад нь хөтөлнө. Жишээ нь: “Үйлдлээ хянаж, засъя” болон бусад холбогдох бүлэг сэдвээр сурагч дотоод сэтгэлдээ зөв буруу бодол төрж байгаа эсэхийг хянан сэрэмжилж тогтоосны дараа сэтгэлдээ сайн бодлоо тогтмол оршиж байхаар хөгжүүлж, муу бодлоосоо ангижрах аргаас суралцана. Уур уцаар, гомдол тунирхал, атаа жетөө, дургүйцэл зэвүүцэл зэргийг сэтгэлээсээ арилгаж сэтгэлээ тогтуун байлгахад суралцана. Дотоод сэтгэлд сайн бодол тогтмол оршиж байхаар хэвшүүлсний үр дүнд сайн сайхан үг яриа ярьж, бусдад таатай үйлдэл хийж чаддаг болно.

Түүнчлэн сурагчид сэрэмж болгоомжгүйгээс үүдсэн бие, хэл, сэтгэлийн буруу үйлдлийн талаар өөр хоорондоо ярилцана. Хүн буруу үйлдэл хийе гэж хийдэггүй, сэрэмж болгоомжгүйн улмаас хийдгийг ойлгож өөрөө тогтмол сэрэмж болгоомжтой байхын дээр бусдыг буруу үйлдэл хийхээс урьдчилан сэргийлдэг хандлагатай болно. Арга зүй нь хичээл сургалт бол баяр баясал, хүсэл тэмүүлэл байх, сурагч өөрчлөлтийг өөрөөсөө эхлүүлэхэд хөтлөх нөхцөл боломжийг бүрдүүлж өгнө. Анги танхимын үйл ажиллагааг сурагчдын сурах үйлийн онцлогоос үүдсэн ялгаатай байдлыг хүндэтгэж, хот хөдөөгийн сургуулийн орчин нөхцөл зэргийг харгалзан зохион байгуулна.

Хичээл бүрийн эхэнд анхаарал төвлөрүүлэх, тогтворжуулах дасгал хийнэ. Энэ нь сурагч хичээлдээ анхааралтай оролцохоос гадна бусад хүний үгийг сонсож сурах, ёс суртахууны хэм хэмжээг дадуулах хэвшүүлэхэд чухал ач холбогдолтой. Гэрийн даалгавар нь ёс суртахууны үйлдлийг дадуулах, хэвшүүлэх зорилготой, сурагчийн нас, сэтгэхүйн онцлогт нийцсэн, тодорхой, ойлгомжтойн дээр сурагч гэр бүлийнхэнтэйгээ хамтран хийнэ.

Багш сургалтын явцад сурагчдад сургалтын агуулга түүний үзэл санааг өөрийн эзэмшсэн мэдлэг, чадварын үндсэн дээр хүлээн авах, тайлбарлах, шинэ тайлбар, дүгнэлт хийх, харилцан ярилцах дүрэм журмыг баримтлах, яриаг өдөөх, эхлэх, өрнүүлэх, төгсгөх, дүгнэх аргуудыг эзэмших, ашиглах, бусад сурагчтай мэдлэгээ хуваалцах, хамтдаа хариулт хайх, эзэмшсэн мэдлэг, чадвараа адил төстэй нөхцөлд ашиглах, бусдаас асуулт асуух, ёс суртахууны ойлголтыг хөгжүүлж хэрэглэх боломж нөхцөлийг бүрдүүлж өгнө. Сурагчдаар эргэцүүлэн бодуулахаас гадна шаардлагатай үйлдлийг бусад хичээл болон сургалтаас гадуурх үйл ажиллагаанд ч хэрэгжүүлж дадал хэвшил болгох нөхцөл боломжийг бүрдүүлнэ. Жишээ нь: Бага ангийн сурагчид багш, эцэг эх, ахмад настан, сургуулийнхаа ажилчинд албан хаагчид, найз нөхөд, ах эгч, дүү нар, дэлгүүр, хоолны болон үзвэр үйлчилгээний газрууд, гудамж зам талбайд ажиллаж байгаа хүмүүс, янз бүрийн мэргэжлийн хүмүүс бидэнд ямар ач тустай болохыг нэг бүрчлэн ярилцаж, тэдэнд хэрхэн талархлаа илэрхийлэх, баярлуулах, туслах талаар өөр хоорондоо ярилцах нь чухал.

Сурагчдын эзэмшвэл зохих ёс суртахууны хэм хэмжээ нь дараах үндсэн үйлүүдээр дамжиж төлөвшинө. Үүнд:

- Ойлгож ухаарах
- Судлан шинжилж танин мэдэх
- Амьдралдаа дадуулж хэрэгжүүлэх

Ойлгож ухаарах үйл гэдэг нь хувь хүний болон нийгмийн амьдрал дахь ёс зүйн хэм хэмжээг анхааралтай, зөв бодлоор хичээнгүйлэн сонсож ойлгохыг хэлнэ. Судлан шинжилж танин мэдэх үйл гэдэг нь ойлгож ухаарснаа сэргээн санах, давтах, тунгааж бодох, нарийвчлан судлах, түүнд авах гээхийн ухаанаар хандах улмаар зөвийг нь эцэслэн шийдэж тогтоон танин мэдэхийг хэлнэ. Амьдралдаа дадуулж хэвшүүлэх үйл гэдэг нь судлан шинжилж танин мэдсэнээ өдөр тутмын амьдралын үйлдэлдээ мөрдөж, хэрэгжүүлж улмаар дадуулан хэвшүүлэхийг хэлнэ.

Ёс суртахууны хэм хэмжээ болон түүнтэй холбоотой төрөл бүрийн агуулгыг сурагч зөв суун анхааралтай, зөв бодлоор хичээнгүйлэн сонсож, унших зэргээр ойлгож ухаарна. Судлан шинжилж танин мэдэх үйлд сурагч ойлгож ухаарсан ёс суртахууны хэм хэмжээг өөрийн үзэл бодолтойгоо харьцуулан эргэцүүлэн бодож тунгаах, судлан шинжилж танин мэдэх, асуулт тавих, хариулт хайж олох, олон талаас нь шинжлэх, ургуулан бодох, төсөөлөх,

үнэлэх, дүгнэх, бусадтай хэлэлцэх, учир шалтгаанаар үндэслэх, тайлбарлах, үзэл бодлоо зөв илэрхийлэх, түүнийгээ баталж нотлох үйлдлүүд багтана. Жишээ нь: “Өөрийн мөн чанарыг танин мэдэх ёс” бүлэг сэдвээр сурагчид хүн, адгуус амьтнаас ялгарах онцлогийг сурагч өөр дээрээ тодорхойлох, “би юу хийж чадах вэ, юу хийж чадахгүй вэ, чадахгүйгээ чаддаг болохын тулд юуг эрхэмлэх вэ, би энэ долоо хоногт шинээр юу сурсан бэ” гэх мэтээр ангидаа ярилцаж болно.

Сурагчид амьдралд тохиолдсон үйл явдлуудаа өөр хоорондоо ярилцаж, ярих чадвараа хөгжүүлнэ. Мөн сурагчид үзэл бодлоо бусдад ойлгомжтой, тодорхой илэрхийлэх, учир шалтгааныг нь үндэслэн ярих, монгол ардын зүйр цэцэн үгс, сургаал, шүлгүүдийг тогтоох, эх бичвэр ойлгож унших тэдгээрийг тайлбарлах зэрэг чадваруудыг эзэмших тул монгол хэлний хичээлээр сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадварыг дэмжиж, улам бүр хөгжүүлнэ.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” хичээл нь агуулгаар өгөгдсөн ёс зүйн дүр зургийн дагуу сурагчид өөр өөрсдийн үзэл бодол, мэдрэмж, бие, хэл, сэтгэлийн үйлдлийн хамт сургалтын хэрэглэгдэхүүн болдгоороо онцлогтой. Мөн сурагчид ёс зүйн боловсрол эзэмшихэд нөлөөлөх хүчин зүйлийн нэг нь эцэг эх, асран хамгаалагчид тул тэдэнд ёс зүйн боловсрол олгох сургалтыг бага ангид долоо хоногт хоёр цаг оногдохоор сургалтын төлөвлөгөөнд тусгасан бөгөөд үүнийг багш зохион байгуулна. Ийнхүү сурагчийн эцэг эх, асран хамгаалагчидтай хамтран ажиллах нөхцөлийг бүрдүүлж байгаагаараа онцлог юм. Багш өөрийн ёс суртахууны хөгжил, төлөвшилд тогтмол анхаарч, өөрийгөө хөгжүүлж ажиллана.

2.2.1. Хичээл зохион байгуулах арга зүй

Хичээл сургалт зохион байгуулахад хэрэглэх арга чухал. Ялангуяа, ёс зүйн боловсролын хичээлээр багш нь сурагчдад мэдээлэл дамжуулах биш тэдэнд ёс зүйн боловсрол эзэмших аргыг таниулах онцлогтой. Багшдаа дэмжлэг болох зорилгоор агуулгын өргөсөл, гүнзгийрэл, танхимын болон танхимын бус сургалтын үед хэрэглэх аргын талаар хүснэгтээр харууллаа. Зарим бүлэг сэдвээр багшийн хэрэглэж болох аргыг нэгтгэн үзүүллээ. (12 дугаар хүснэгт)

12 дугаар хүснэгт. Танхимын болон танхимын бус сургалтад хэрэглэх арга, бүлэг сэдвээр

Агуулгын ерөнхий ангилал	Бүлэг сэдэв	Танхимын сургалтад хэрэглэх арга	Танхимын бус сургалтад хэрэглэх арга
Өөрийгөө таньж, хөгжүүлэх	1. Мэндлэх ёс 2. Өөрийн мөн чанарыг танин мэдэх ёс 3. Эв эе 4. Зөв шийдвэр 5. Бэрхшээл	-Хөлөгт тоглоом -Сонирхолтой яриа -Зураг дүрслэл -Дүрд тоглох -Амлалт бичиг -Төлөвлөгөө	-“Өглөөний инээмсэглэл” аян (сургуулийн хэмжээнд) -Эцэг эхийн сургалт -Зочин багшийн цаг -“Баярлалаа” сэтгэлийн илгээмж -Талархлын самбар
Бусдыг хүндэлж, баярлуулъя	1. Сайн сурагч 2. Ахмадыг хүндэлж 3. Багшийг баярлуулъя 4. Талархал 5. Бусдын ачийг хариулахуй	- Ёс зүйн дэвтэр - Ангийн үнэлгээний самбар	
Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя	1.Таван хошуу малын нэршил 2. Таван хошуу малын нас 3.Монголчуудын идээ ундааг зүй зохистой хэрэглэх ёс 4.Таван хошуу малын ашиг шимээс гарсан идээ ундаа 5.Зочныг хүндлэх ёс	-Оюуны зураглал -Бүтээл хийх -Дүрд тоглох	-“Төлийн дуу” хаврын танилцах аялал -Бие даалт -Теле зохиомж үзэх, зохиомж хийх -Дүрд тоглох

А. Ээлжит хичээлийн бүтэц

Тус хэсэгт ээлжит хичээлийн бүтцийн загвар, анги танхимын болон танхимын бус хичээлийн загвар, мөн ээлжит хичээлийн загварыг толилуулж байна. “Иргэний ёс зүйн боловсрол”-ын ээлжит хичээл нь дараах бүтэцтэй байна. Үүнд:

- Тодорхойлолт
- Зорилго
- Ач тус, хор уршиг
- Анхаарал төвлөрүүлэх дасгал
- Харьцуулалт
 - Арга
 - Дасгал
 - Дүгнэлт
 - Гэрийн даалгавар
 - Үнэлгээ

Тодорхойлолт гэдэг нь тухайн хичээлийн сэдэв, ойлголт ухагдахуун, мэдлэг, чадвар, дадлыг цөөн үгээр, салаа утгагүй, ойлгомжтой тодорхойлохыг хэлнэ. Жишээ нь: “Хичээлээ анхааралтай сонсох аргыг танин мэдэж, анхаарлаа төвлөрүүлэхэд суралцах, хэвшүүлэх” гэсэн нэгж хичээлийн сэдвийг авч үзье. Багш тус нэгж хичээлийг хэдэн ч ээлжит хичээл болгон төлөвлөж болно. Өмнөх хичээлээр анхаарал, сонсох гэсэн үгсийг тодорхойлсон байгаа. Харин энэхүү нэгж хичээлээр багш “Анхааралтай сонсох арга”, “Анхаарлаа төвлөрүүлэхэд суралцах”, “Хэвшүүлэх” гэсэн гурван ойлголтыг тодорхойлох шаардлагатай бөгөөд дараах байдлаар тодорхойлж болно. Үүнд:

- Хичээлээ анхааралтай сонсох арга нь гурван үе шаттай. Эхний үе шат нь “Бодол төрүүлэх”, дараагийнх нь “Бодлоо хянах”, сүүлийн үе шат нь “Тогтмол дасгал хийх” юм.
- Анхаарлаа төвлөрүүлэхэд суралцах гэдэг нь дээр өгүүлсэн гурван үе шаттай үйлдлийг нэг бүрчлэн хийж сурахыг хэлнэ.
- Анхаарлаа төвлөрүүлж хэвших гэдэг нь өмнө өгүүлсэн гурван үе шатны үйлдлийг нэг удаа биш дахин давтан олон удаа, нэг өдөр биш өдөр бүр тасралтгүй, тогтмол цагт дасгал хийж, дадуулахыг хэлнэ.

Зорилго гэдэг нь тухайн хичээлээр сурагч яг ямар мэдлэг, чадвар, дадал эзэмшихийг маш тодорхой, товч томъёолохыг хэлнэ. Жишээ нь: Хичээлээ анхаарч сурах

Ач тус, хор уршиг гэдэг нь хичээлээр эзэмших ойлголт ухагдахууныг танин мэдэж, чадвар, дадал эзэмшсэнээр сурагчдад үзүүлэх ач тус болон эс эзэмшсэнээр гарах хор уршигийг тус тус тодорхойлохыг хэлнэ. Сурагч тухайн ойлголт ухагдахууныг танин мэдсэнээр (эсвэл тухайн чадвар, дадлыг эзэмшсэнээр) сурагчид ямар ач тустайг, эс мэдсэнээр (эс эзэмшсэнээр) ямар хор уршигтайг тус бүр ойлгомжтой, товч, нэгэн утгатай тодорхойлно. Багш маш оновчтой, агуулгатайгаа нийцсэн байхаар тодорхойлоход анхаарна. Жишээ нь: Сурагч хүн хичээлдээ анхаарлаа сайн хандуулбал дараах ач тустай. Үүнд:

- Сурагч хичээлээ сайн ойлгодог болно.
- Хичээлээ сайн ойлгоогүй тохиолдол гарсан ч хичээлээ давтал ойлгож чаддаг болно.
- Хичээлийн эхний өдрөөс багшаа болон бусад хүний яриаг анхааралтай сонсоод байвал хичээл сурагчид эрдэм болж үлдэнэ.
- Хичээл сурагчид үр өгөөжөө өгнө.
- Хүний яриаг сонсоод ойлгох чадвартай болно.
- Ирээдүйд сайн хүн болж хүмүүжнэ.
- Хүний яриаг сонсоод утга санааг нь зөв цэгцтэй ойлгож улмаар түүнд авах гээхийн ухаанаар хандаж, амьдралдаа хэрэгжүүлж чаддаг болно гэх мэт.

Хичээлээ анхааралгүй сонсвол сурагчид дараах хор уршигтай. Үүнд:

- Сурагч хичээлээ анхааралгүй сонсвол хөмөрсөн савтай адил болно. Хөмөрсөн саван дээр юу ч хийсэн дотор нь ордоггүйтэй адил багшийн зааж байгаа хичээлийг

анхааралгүй сонсвол тухайн үедээ сонсоод, ойлгоод байгаа мэт санагдавч хичээл нь сурагчид эрдэм мэдлэг болж үлддэггүй.

- Сурагч тухайн өдрийн хичээлийг сайн ойлгохгүй, хичээл ч үр дүнгүй болох бөгөөд нэг өдрийн хичээлээ ойлгохгүй бол долоо хоногийн хичээлийг ойлгохгүй улмаар сурагч хичээлээ ойлгоход улам бүр хүнд болж, цаашлаад нэг жилийн хичээлийг ойлгоход бэрхшээлтэй хэцүү болдог.
- Ийнхүү хичээл сурагчид үр өгөөжөө өгөхгүй сурлагаар хоцрогдох шалтгаан болно.
- Бусад хүний яриаг ч сайн ойлгохгүй болно гэх мэт.

Анхаарал төвлөрүүлэх дасгал гэдэг нь хичээл бүрийн өмнө сурагчид анхаарал төвлөрүүлэх дасгал хийнэ. Бага ангид 30 секундээс нэг минут, дунд, ахлах ангид хоёр хүртэлх минутын хугацаанд хийнэ. Тухайн хичээлээр эзэмших мэдлэг, чадварыг эзэмшвэл сурагчид ямар ач тустай, эс эзэмшвэл ямар хор уршигтайг эргэцүүлэн бодуулна. Багш сурагчдад маш ойлгомжтой, тодорхой зүйлийг эргэцүүлэн бодуулна. Хэрэв сурагчдын бодох зүйл олон утгатай, нийлмэл, ойлгомжгүй байвал анхаарал сарниулах дасгал болно. Жишээ нь: “Бэрхшээл” сэдэвт хичээлийн өмнө сурагчид “Энэ өдөр надад ямар бэрхшээл, асуудал тулгарсан бэ” гэж эргэцүүлнэ. Мөн хичээл бүрийн өмнө “Өнөө өглөөнөөс өдий хүртэл би хэлээр ямар муу үйл хийсэн бэ”, “Өнөөдөр би ямар буруу бодол бодсон бэ”, “Өнөөдөр би ямар буруу үйлдэл хийсэн бэ”, “Хийсэн бол дахиж огт хийхгүй шүү” гэх мэтээр эргэцүүлэн бодно.

Харьцуулалт гэдэг нь тухайн хичээлээр сурагчийн эзэмшвэл зохих ёс суртахууны хэм хэмжээтэй сурагч өөрийгөө харьцуулж дүгнэхийг хэлнэ. Ёс суртахууны хэм хэмжээ нь тухайн хичээлээр сурагчийн эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадал бөгөөд хичээл сургалтын дараа сурагчийн хүрсэн байх үр дүн мөн. Хичээлээр сурагч ёс суртахууны эзэмшвэл зохих хэм хэмжээтэй өөрийгөө харьцуулж өнөөгийн түвшнээ тогтоох юм. Жишээ нь: Багш бид хэчнээн үйлдлийг ёсчлон хийж сурвал хичээлээ анхааралтай сонсдгийг бид мэдлээ. Одоо өөрсдийгөө хичээлээ анхааралтай сонсдог сурагч мөн үү, үгүй юу гэдгийг тогтооё. Чи хичээлээ анхааралтай сонсдог сурагч мөн үү, үгүй юу? Хичнээн үйлдэл хийж чадаж байна, хэдийг нь хийж сурах хэрэгтэй байна вэ гэж асууж сурагчийг өөрөөр нь дүгнүүлэхийг хичээнэ. Хэрэв сурагч би хичээлээ анхааралтай сонсдог сурагч биш байна багшаа гэвэл дараа нь анхааралтай сонсох аргыг нь зааж өгнө.

Арга гэдэг нь сурагч ёс суртахууны хэм хэмжээг эзэмших үйлдлийг хэрхэн хийж гүйцэтгэхийг тодорхой, товч томъёолохыг хэлнэ. Үйлдэл бүрийн алхмыг тодорхойлох юм. Жишээ нь: Хичээлээ анхааралтай сонсох аргын гурван үе шат бий. Үүнд:

- 1-р шат. “Би багшийн яриаг анхаарлаа төвлөрүүлэн сайн сонсоно шүү” гэсэн бодол төрүүлэх
- 2-р шат. “Анхаарлаа төвлөрүүлэн сайн сонсоно шүү” гэж анх бодсон бодлоо би алдалгүй хичээлээ сонсож байна уу, өөр зүйл бодсон байна уу гэдгээ хянах. Энэ нь сурагч анхаарлаа төвлөрүүлэхэд суралцаж байгааг илэрхийлнэ.
- 3-р шат. “Анхаарлаа төвлөрүүлнэ, сайн сонсоно” гэсэн анхны бодол болон анхаарлаа төвлөрүүлж байгаа эсэхээ хянасан өөрийн хяналтыг нэг удаа биш дахин давтан олон удаа, нэг өдөр биш өдөр бүр тасралтгүй, тогтмол цагт дасгал хийж, дадуулах. Энэ нь сурагч хэвшүүлж буйг илэрхийлнэ.

Дасгал гэдэг нь сурагч тухайн аргыг хэрэглэхийг хэлнэ. Сурагч аргыг олон удаа хэрэглэж дадуулах дасгал хийнэ. Жишээ нь: Хичээлээ анхааралтай сонсох гурван үе шаттай дасгалыг хийх үед багш ингэвэл зөв, ингэвэл буруу гэх мэтээр сурагчийг чиглүүлнэ. Ингэхдээ багш дасгал хийхэд гарах алдааг сайтар мэддэг байна. Үүний тулд үйлдлийг хийхэд гарах алдаа, түүнийг хэрхэн засаж залруулахыг урьдчилан бичиж тэмдэглэн бэлтгэсэн байна. Мөн дасгалыг бодит нөхцөлд тохируулж зохицуулж хийнэ.

Дүгнэлт гэдэг нь багш, сурагчид хичээлээр мэдсэн сурснаа хоорондоо ярьж, бүгд зөв шийдэлд хүрч, нэгтгэн дүгнэх үйл явцыг хэлнэ. Дүгнэлт нь тухайн хичээлээр сурагчдын эзэмших мэдлэг, чадвар, дадлыг агуулсан байна. Багш нэгдсэн зөв шийдлээ дүгнэлт болгон түүнийг бүрэн бүтнээр нь эсвэл гол түлхүүр үг, нэр томъёогоор төлөөлүүлж, тусгайлан хайрцаглаж бичнэ. Мөн сурагчдаар дэвтэрт нь тэмдэглүүлнэ. Сурагч өөрийнхөө болон бусдын алдаанаас сурсан зүйлээ мөн бичиж тэмдэглэнэ.

Дүгнэлт:

Хичээлээ анхааралтай сонсох арга нь гурван үе шаттай. Үүнд:

- Бодол төрүүлэх
- Бодлоо хянах
- Тогтмол дасгал хийх

Хичээлээ анхаарч сурахын тулд дасгалыг нэг удаа биш дахин давтан олон удаа хийнэ. Нэг өдөр биш өдөр бүр тасралтгүй, тогтмол цагт дасгал хийнэ. Би өдөр бүр 14, 16, 18, 20 цагт тус бүр гурван удаа дасгал хийнэ. Дасгал хийхэд бусдадаа саад болохгүй байх ёстой.

Гэрийн даалгавар гэдэг нь хичээл дээр хийсэн дасгалыг гэртээ давтаж, дадуулахыг хэлнэ. Ёс зүйн хичээлийн нэг онцлог бол заавал гэрийн даалгавартай байдаг оршино. Тухайн үйлдлийг сурагч заавал өөртөө дадуулах ёстой учир хичээл дээр хийсэн дасгалыг сурагч гэртээ олон удаа давтаж дадуулснаар тэр нь дараагийн хичээлийн бэлтгэл, үндэс суурь болдог онцлогтой. Иймээс багш салаа утгагүй, ойлгомжтой, маш тодорхой, сонирхолтой, бага хэмжээний дасгал даалгаврыг гэр бүлийнхээ гишүүдтэй хамт хийхээр өгнө. Тус хичээлийн даалгавар заавал бичиж тэмдэглэх, унших үйлдэлтэй даалгавар байдаггүй. Ихэвчлэн сурагч аливаа үйлдэл хийхдээ өөрийгөө хянах, бусдыг ажиглах, бодох, эргэцүүлэх хөнгөн дасгал даалгавар байдаг. Жишээ нь: Хичээлээ анхааралтай сонсох дасгалыг өөрөө гурван удаа, гэрийнхэнтэйгээ хамт гурван удаа хийж ирээрэй гэсэн даалгавар өгнө.

Үнэлгээ гэдэг нь хичээлээр сурагчийн эзэмшвэл зохих чадвар хэр зэрэг дадал хэвшил болж байгааг буюу түүний өөрчлөлт, ахицыг илрүүлэхийг хэлнэ. Багш ээлжит хичээлээр ажиглалтын үнэлгээг хийнэ. Ажиглалтын үнэлгээ нь явцын үнэлгээнд хамаарах бөгөөд дараагийн бүлэгт тодорхой өгүүлнэ.

Энэхүү ээлжит хичээлийн бүтэц нь ёс зүйн боловсрол олгох ээлжит хичээлд зайлшгүй байх шаардлагатай бүрэлдэхүүн хэсгийг агуулсан юм. Багш ээлжит хичээлийн бүрэлдэхүүн хэсгийг хорогдуулалгүй харин улам бүр баяжуулан ашиглах нь чухал.

Багш хичээлдээ бэлтгэхээс эхлэн түүнийг зохион байгуулж гүйцэх хүртэлх бүхий л үйл явцад “Сурагчдад ёс суртахууны хэм хэмжээг дадуулж, хэвшүүлэх ёстой” гэсэн чиг шугамыг ямагт баримтлах ёстой. Багш бүлэг сэдвийн ойлголт ухагдахуунд хамаарах гол нэр томьёо, түлхүүр үгийг бүлэг сэдвийн эхний хичээл дээр бүхэлд нь танилцуулж, сурагчдаар дэвтэрт нь тэмдэглүүлнэ. Эдгээр багц гол нэр томьёо, түлхүүр үгүүдийг дараагийн хичээлээр задлан нарийвчилж судална. Ингэвэл тухайн сурагчдад цогц мэдлэг, чадвар, дадал төлөвшихөд тустай. Жишээ нь: “Эрдэм ном хичээнгүйлэн сурах ёс” бүлэг сэдвийн эхний хичээлээр дараах дөрвөн түлхүүр үгийг бүгдийг танилцуулна. Эсвэл сурагчдын нүдэнд тогтмол харагдахуйц байдлаар бичиж байрлуулж болно. Үүнд:

- Суудалдаа зөв суух
- Анхааралтай сонсох
- Зөв сэтгэлээр сонсох
- Өөрийн болгон эзэмших

Эс бөгөөс сурагч эхлээд суудалдаа зөв сууж, дараа нь хичээлээ анхааралтай, зөв сэтгэлээр сонсож улмаар өөрийн болгон эзэмшиж байж эрдэм номыг хичээнгүйлэн сурдаг хэмээн бүрэн бүтэн, цэгцтэй ойлголт авч, хэрэгжүүлэх боломжгүй болно. Багш:

- Эрдэм ном хичээнгүйлэн сурахад эхлээд суудалдаа зөв суух ёстой юм. Өнөөдрийн хичээлээр хэрхэн зөв суухыг үзнэ гэж хичээлийн эхэнд хэлнэ.
- Хичээлийн сүүл үед өнөөдөр зөв сууж сурлаа, дараагийн хичээлээр хичээлээ хэрхэн анхааралтай сонсож сурах аргыг үзнэ гэж хэлнэ.
- Түүний дараагийн хичээлийн эхэнд бид өмнөх хичээлүүдээр зөв сууж сурсан, зөв суугаад хичээлээ хэрхэн анхаарахыг үзсэн, өнөөдрийн хичээлээр хичээлээ хэрхэн зөв сэтгэлээр сонсох аргыг үзнэ хэмээн хичээлээ эхэлнэ.

Бүлэг сэдэв дүүрэхэд багш тухайн бүлэг сэдвээр эзэмшсэн сурагчдын мэдлэг, чадварыг дээр дурдсан дөрвөн түлхүүр үгэнд тулгуурлан нэгтгэн дүгнэнэ.

Б. Ээлжит хичээлийн загвар

Багш нартаа санаа болгох зорилгоор ээлжит хичээлийн зарим бүрэлдэхүүн хэсгийг тодорхойллоо. Бусдыг нь багш гүйцээж боловсруулна.

Нэгдүгээр анги

Бүлэг сэдэв: Багшийг дээдлэх ёс

Ээлжит хичээлийн сэдэв: Багшийг дээдлэхийн ач тус, эс дээдлэхийн гэм

Тодорхойлолт: Өмнөх хичээлээр багш хүн, мөн дээдлэх гэдэг үгийг, багшийг дээдлэх гэдэг ойлголтыг тодорхойлсон. “Дээдлэх” гэдэг нь тухайн хүнийг өөрөөс илүүд авч үзэх, эрхэмлэхийг хэлнэ. “Хүндлэх” нь өөрөөс илүүд авч үзэж буйгаа буюу дээдэлж байгаагаа биеэр, хэлээр, сэтгэлээр илэрхийлэхийг хэлнэ. Хүндэтгэж байгаа нь бусдад хүнлэг хандаж, тэднийг баярлуулах шалтгаан болно. Жишээ нь: Эцэг эхээ асарч ачилж баярлуулах гэх мэт. Энэхүү хичээлээр багшийг дээдлэхийн ач тус, эс дээдлэхийн гэмийг тодорхойлж бичнэ.

Эс дээдлэхийн гэм:

- Багшийн заасан хичээл, эрдэм номыг сурахгүй.
- Хүмүүжилгүй болно.
- Бусдыг хүндэлж чадахгүй болно.

Зорилго: Багшийг дээдлэхийн ач тус, эс дээдлэхийн гэмийг ойлгож ухаарах.

Дүгнэлт:

Хичээл номоо сайн сурахын тулд багшийг дээдэлнэ.

Сайн хүн болж хүмүүжихийн тулд багшийг дээдэлнэ.

Гэрийн даалгавар:

Эцэг эх тань сурагч байхдаа багшийгаа хэрхэн дээдэлдэг байсныг нь асууж мэдээрэй.

Хоёрдугаар анги

Бүлэг сэдэв: Ахмад настныг хүндэлье.

Ээлжит хичээлийн сэдэв: Эцэг эх, ахмад настныг хүндлэхийн ач тус, эс хүндлэхийн гэм хор

Тодорхойлолт: Өмнөх хичээлээр эцэг эх, ахмад настан, мөн хүндлэх гэдэг үгийг, тэднийг хүндлэх гэдэг ойлголтыг тодорхойлсон байгаа. Хүндлэх нь бусдыг өөрөөс илүүд авч үзэж, эрхэмлэж буйгаа биеэр, хэлээр, сэтгэлээр илэрхийлэхийг хэлнэ. Хүндэтгэж байгаа нь бусдыг баярлуулах шалтгаан болно. Жишээ нь: Эцэг эх, ахмад настныг асарч баярлуулах гэх мэт. Энэхүү хичээлээр эцэг эх, ахмад настныг хүндлэхийн ач тус, эс хүндлэхийн хор уршгийг тодорхойлж бичнэ. Эцэг эх, ахмад настныг хүндэлсний ач тус нь хүнийг хүндэлж сурна, зөв хүн болж төлөвшинө. Эс хүндэлбээс хүмүүжилгүй болно, эцэг эхээ гомдооно гэх мэт.

Зорилго: Эцэг эх, асран хамгаалагч, төрөл садан, нутаг усныхан болон ахмад настныг хүндлэхийн ач тус, эс хүндлэхийн гэмийг ухаарах.

Дүгнэлт:

- Эцэг эх, ахмад настны ач тусыг алхам тутамдаа сайтар эргэцүүлэн бодох
- Ер нь би тэднийг хүндлэх л хамгийн эрхэм зүйл юм байна.

Гэрийн даалгавар: Эцэг эхээ хүндлэхийн ач тусыг ах эгчтэйгээ ярилцаад ирээрэй.

Үнэлгээ: Гэр бүлийн гишүүдээр дараах хүснэгтийг ашиглан хичээл бүрээр сурагчийг үнэлүүлж болно. Үнэлгээний хуудсыг сурагчдаар эцэг эхэд нь хүргүүлнэ. Дараагийн хичээл дээр багш үнэлгээний мэдээллийг нэгтгэнэ. Багш үнэлгээний хавтас нээж сурагч бүрээр үнэлгээний хуудас бүрдүүлж болох юм. Ингэснээр тухайн бүлэг сэдвийг дүүргэсний дараа сурагчийг үнэлж, дүгнэхэд дөхөм болно. Багш эцэг эхэд долоо хоногт хоёр цагийн сургалт явуулах учир энэхүү хичээлийг эцэг эхчүүдтэй хамтарч зохион байгуулбал үр дүнтэй.

Үнэлгээний хуудас

Анги:..... Сурагчийн овог, нэр:.....

Үг	Тийм/ үгүй	Үйлдэл	Тийм/ үгүй	Сэтгэл
1. Өөрөөсөө ахмад хүнтэй мэндэлдэг үү?		1.Гэрийнхэндээ тусалдаг уу?		1.Эцэг эхийнхээ хэлсэн үг, сургаалыг хэрхэн хүлээж авдгийг жишээгээр тайлбарлан бичнэ үү.
2.Гэр бүлийнхнээ гомдоосон бол уучлалт хүсдэг үү?		2.Гэрийн даалгавраа шаардуулахгүйгээр өөрөө хийдэг үү?		
3.Бусдын эд зүйлийг авахдаа зөвшөөрөл авдаг уу?		3.Гэрийнхээ ажилд тусалдаг уу?		2.Ажил хийхдээ чин сэтгэлээсээ ханддаг эсэхийг жишээгээр тайлбарлан бичнэ үү.
4.Бусдад талархдаг уу?		4.Гэрийнхэнтэйгээ үг зөрдөг үү?		
5. Гэр бүлийнхэн эд зүйл өгөхөд баярлалаа гэж хэлдэг үү?		5. Эцэг эхийнхээ хэлсэн үгийг анхааралтай сонсдог уу?		

Гуравдугаар анги

Бүлэг сэдэв: Багшийг баярлуулах ёс

Хичээлийн сэдэв: Багштайгаа хүндэтгэлтэй харилцаж баярлуулах

Тодорхойлолт: Гэрийн даалгавраа тогтмол хийж, багшийнхаа өгсөн үүрэг даалгаврыг цаг тухайд нь биелүүлбэл багшаа хүндэлж, баярлуулж буй юм.

Зорилго: Багшийг баярлуулсны ач тусыг танин мэдэх, баярлуулах нь багшийг хүндэтгэж буйн илрэл болохыг ухаарах

Ач тус, гэм хор: Багшийн заасан хичээл сурагчид эрдэм болж үлддэг. Сурагч агуу их үйлс бүтээх эрдэм мэдлэг эзэмшдэг. Сурагч эрдэм мэдлэг эзэмшиж, багшийг баярлуулснаар багшийн сэтгэл амгалан байх бөгөөд улмаар бие нь эрүүл, ухаан саруул байж урт насална. Баярлуулахад багшид эерэг мэдрэмж төрж байдаг. Багшаа баярлуулснаар сурагч өөрөө сэтгэл амар амгалан, бие эрүүл, ухаан саруул байж, урт наслахаас эхлэн ач тус хэмжээлшгүй болно. Эс бөгөөс багшийгаа гомдоож, эрдэм номоо сайн сурахгүй болно.

Харьцуулалт: Чи багшаа баярлуулдаг сурагч мөн үү гэж асууна.

Дүгнэлт:

- Хичээлээ сайн хийвэл багшийг баярлуулна.
- Багшийн хориглосон буруу үйлдлийг хийхгүй бол багшийг баярлуулна.
- Эдгээрийг өдөр тутам хийж дадуулна.

Гэрийн даалгавар: Багшаа баярлуулахын тулд хийх үйлдлээ ах эгчтэйгээ хамтарч бичээрэй.

Дөрөвдүгээр анги

Бүлэг сэдэв: Ахмад настныг баярлуулъя.

Ээлжит хичээлийн сэдэв: Ахмад хүнтэй хүндэтгэлтэй боловсон харилцаж баярлуулах

Тодорхойлолт: Ахмад настан, өвөг дээдсийг хүндлэх монгол ёс үеэс үед уламжлагдан төлөвшсөн нандин сайхан соёл юм. Ахмад үе бол амьдралын туршлага, таньж мэдсэн зүйлээр биднээс илүү байдаг. “Хүн ахтай дээл захтай”, “Настан олонтой газар нарны туяа тусна”, “Ахмадын сургаал алт, буурлын үг буян”, “Болсноос ам хүр, буурлаас үг сонс”, “Ах нь хэлж, дүү нь сонсдог”. Манай ард түмэн ийнхүү сурган хүмүүжүүлэх зарчмаа оновчтой цөөн үгэнд гүн утга шингээн, зүйр цэцэн үгийн хэлбэрээр хүн бүхний ой тойнд ортол ухааруулж байжээ. Хүндлэл гэдэг нь ахмадыг баярлуулж буй хэлбэр юм.

Зорилго: Эцэг эх, асран хамгаалагч, төрөл садан, нутаг усныхан, өөрөөс ахмад хүнтэй зөв харилцаж баярлуулах

Ач тус: Зөв хүн болж хүмүүжих ач тустай.

Харьцуулалт: Бат завсарлагаанаар гүйж яваад үйлчлэгч эгчийн савтай усыг нь санаандгүй асгав. Бат тоосон шинжгүй цааш гүйв. Харин Энхмаа охин үйлчлэгч эгчид тусалж асгасан усыг арчиж өгөв.

- Үйлчлэгч эгчид бид хэрхэн тусалж болох вэ? (хог хаяхгүй байх, цэвэрхэн бие засах, мэндлэх гэх мэт)
- Үйлчлэгч эгч сургуулийг цэвэрлэхгүй бол сургууль ямар байх вэ төсөөлөн бодоорой.
- Чи үйлчлэгч эгчид хэнтэй нь адил хандах вэ?

Дасгал 1. Ойр орчиндоо буй ахмад хүнийг хэзээ, хэрхэн баярлуулснаа бичээрэй.

Хэнийг баярлуулсан	Хэрхэн баярлуулсан	Хэзээ баярлуулсан	Хэрхэн хүлээж авсан

Дүгнэлт:

Хүндэлж баярлуулах:

- Зөөлөн хүндэтгэлтэй үг хэлэх
- Мэхийн хүндэтгэх
- Аливаа зүйлийг хоёр гараар эсвэл баруун гараар өгөх
- Удаах суудалд суух

Гэрийн даалгавар: Ойр орчиндоо байгаа ахмад настанд хэрхэн туслахаа гэрийнхэнтэйгээ ярилцаад ирээрэй.

Үнэлгээ: Ахмад настныг хүндэлсэн тохиолдол бүрийг хүснэгтийн тохирох нүдэнд тэмдэглэнэ. Хоосон нүд үлдвэл сурагч өөртөө дүгнэлт хийнэ. Багш дүгнэлтийг нэгтгэн үнэлнэ.

Үнэлгээний хуудас

Анги:..... Сурагчийн нэр:.....

Биеийн үйлдлээр	Хэлний үйлдлээр	Сэтгэлийн үйлдлээр

Тавдугаар анги

Бүлэг сэдэв: Бусдын ачийг хариулахуй

Ээлжит хичээлийн сэдэв: Бусдад туслахын ач тусыг танин мэдэх

Тодорхойлолт: Бидний өмсөх хувцас, идэх хоол, бидний ухаарал, оюуны хөгжил тэргүүтэй аз жаргалын суурь болсон бүх зүйл бусдын ачаар буй болсныг ухаарснаар бусад хүн өөрт үлэмж ачтай нь илт байна. Бусдын ачийг ухаарснаар тэднийг хүндлэх, туслах зөв сэтгэлтэй болно.

Зорилго: Бусад хүн өөрт ачтайг ухаарах, тэдэнд туслах, хүндлэх, баярлуулах

Ач тус, гэм хор: Бусдын ач тус, дэм дэмжлэгийн тусламжтайгаар бидний аз жаргал бий болдог. Бусдыг хүндлэхгүй бол ганцаардмал, найз нөхөдгүй болно.

Дүгнэлт:

- Бусдад тусалснаар өөрийн аз жаргалыг бий болгоно.
- Бусдыг уучлах нь сэтгэлийг тогтуун болгоно.
- Бусдад талархах нь тэдний эргээд өөрт чинь талархах үндэс суурь болно.

Багш ээлжит хичээл бүрийн “Тодорхойлолт” хэсгийг томъёолоход сургалтын хөтөлбөрийн удирдамжийн сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадлын тодорхойлолт, тайлбарыг ашиглана. Сургалтын хөтөлбөрийн удирдамжид тайлбарлаагүй зарим үг бий. Жишээ нь: Хайнаг гэдэг нь монгол үхэр, сарлаг хоёрын дундаас төрсөн бэсрэг үхэр, хайнагийн шар, наран хайнаг (монголын бух эцэгтэй хайнаг), саран хайнаг (сарлагийн бух эцэгтэй хайнаг) гэж бий. Ортоом гэдэг нь хайнагийн үнээнээс гарсан үхэр. Сарлаг нь Ази тивд орших урт үстэй, том, хивэгч адгуус гэх мэт. Үүнтэй адил удирдамжид тусгагдаагүй зарим ойлголт ухагдахууны тодорхойлолтыг нэгдүгээр хавсралт (Бага боловсролын агуулга дахь үгийн тайлбар)-ыг ашиглан тодорхойлж болно.

Багш ээлжит хичээлдээ бэлтгэх болон зохион байгуулахдаа өнчин хүүхэдтэй болгоомжтой харилцах нь чухал. Учир нь бага ангийн сурагчдад төлөвшүүлэх үнэт зүйлүүд эцэг эхтэй холбоотой юм. Багш дэд сэдвийн хөтөлбөрийг сургалтын менежерээр батлуулна. Харин нэгж хичээлийн хөтөлбөр, ээлжит хичээлийн төлөвлөлтийг сургалтын менежерээр батлуулахгүй.

Багш сургалтын бүлэг, дэд сэдвийн, нэгж болон ээлжит хичээлээ төлөвлөхдөө “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр түүний удирдамж, багшийн ном дээр тулгуурлаж боловсруулна. Харин сурах бичгийг удирдамж болгон ашиглахгүй. Учир нь сурах бичиг бол багшид биш сурагчид зориулсан сургалтын хэрэглэгдэхүүн мөн. Багш сургалтын бүлэг, дэд сэдвийн болон нэгж, ээлжит хичээл төлөвлөхөд сурах бичиг нь эдгээр баримт бичгийн “Сургалтын хэрэглэгдэхүүн” хэсэгт илүү ашиглагдана.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн арга зүйн гол чиглэл бол буруу сэтгэлээ таньж засаад зөв сэтгэлийг бий болгох юм. Сургалтын хөтөлбөрийн 1-12 дугаар ангийн агуулгыг уг гол чиглэлийг хэрэгжүүлэхээр тогтоосон. Иймээс багш нар сургалтын бүлэг, дэд сэдвийн, нэгж, ээлжит хичээлийн хөтөлбөр боловсруулахдаа “Сурагчдад ёс суртахууныг л дадуулах ёстой, уг ёс суртахууны дадал нь буруу сэтгэлээ таньж засаад зөв сэтгэлийг бий болгох юм” гэдгийг тогтмол санах нь чухал. Үүний тулд сурагчдад ёс суртахуун төлөвших үндсэн үйлүүдийг хичээл сургалтын үед сайтар хэрэгжүүлэх ёстой. Анхны хичээлээр сурагчдад чадвар эзэмшүүлэхэд учир дутагдалтай. Жишээ нь: Сурагч анхаарал төвлөрүүлэх дасгал хийх, эрдэм ном хичээнгүйлэн сурахад эхлээд зөв сууж сурах ёстой. Анхаарал төвлөрүүлэх дасгал хийхэд сурагч эхний хичээлүүдээр өөрт тухтай хэлбэрээр сууж болох явцдаа зөв суулгаж сурах учиртай. Мөн багш уг сургалтын хөтөлбөрт өгүүлсэнчлэн хичээл бүр баяр баясгалан байна гэдгийг анхаарна. Нийгмийн ухааны хичээл болон бусад хичээлд бид “Төсөлт ажил” хийдэг. “Иргэний ёс зүйн боловсрол” хичээл сурагчдад ёс суртахууны хэм хэмжээг дадуулах учир уг хичээлийн хувьд төсөлт ажил нь “Хүмүүнлэг үйл” болно.

2.3. Сургалтын хөтөлбөрийн үнэлгээ

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн үнэлгээ нь сурагчдад ёс суртахууны хэм хэмжээ төлөвшиж буй үйл явцын өөрчлөлт болон түүнийг дадуулж хэвшүүлсэн байдлыг үнэлнэ. Сурагч ёс зүйн боловсрол эзэмших арга ухааныг өөрөө болон бусадтай хамтран бүтээж буй үйл явцыг ажиглаж, түүнд зөвлөн тусална.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол”-ын хичээл сургалтыг үр дүнтэй зохион байгуулах, сурагч бүрийн мэдлэг, чадвар, дадал хэвшлийг үнэн бодитой тодорхойлох, сурагчийн ёс зүйд тулгамдаж буй асуудал болон дэмжлэг, урамшуулал шаардлагатай хүүхдийг илрүүлэх, сурагчийн сурах эрмэлзэл, сурагчийн өөрийн үнэлгээг дэмжих улмаар багш сургалтын аргаа оновчтой сонгон төлөвлөж, хэрэгжүүлэхэд үнэлгээний арга зүй тусална.

Сургалтын үнэлгээнд сурагч болон тэдний гэр бүлийн оролцоог нэмэгдүүлэх, сурагчдын мэдлэг, чадвар, дадлыг бодитой үнэлэхийн тулд “Иргэний ёс зүйн боловсрол” хичээлийн үнэлгээг шалгуурт суурилж хийнэ. Оношлох, явцын, жилийн, хүмүүнлэгийн үйлийн үнэлгээ нь тус тус сургалтын хөтөлбөрийн агуулгаар тогтоогдсон нэгэн адил шалгуурт суурилна. Тодруулбал, эдгээр үнэлгээний шалгуур нь сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадал бүхий адил агуулгатай байна. Үүнд:

- Оношлох үнэлгээ нь “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын агуулгын хүснэгтийн эхний багана дахь сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадлыг илрүүлнэ. Үнэлгээний ерөнхий шалгуур нь агуулгын хүснэгтийн хоёр дахь баганын сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадал мөн.
- Явцын үнэлгээ нь “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын агуулгын хүснэгтийн хоёр дахь багана дахь сурагчдын эзэмшвэл мэдлэг, зохих чадвар, дадлыг илрүүлэхэд чиглэх бөгөөд тэдгээрийг сургалтын хөтөлбөрийн удирдамжид тулгуурлан нарийвчлан боловсруулна.
- Жилийн үнэлгээ нь “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын агуулгын хүснэгтийн эхний баганын сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадлыг илрүүлнэ. Ерөнхий шалгуур нь агуулгын хүснэгтийн хоёр дахь баганын сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадал мөн.

Сурагчийн үнэлгээ буюу оношлох, явцын, жилийн, хүмүүнлэгийн үйлийн үнэлгээ нь адил, нэгдсэн шалгууртай. Бусад багш нар үнэлгээний зорилго, шалгуурыг өөрсдөө зохиож боловсруулдаг бол тус хичээлийн багш нар үнэлгээний зорилго, шалгуур боловсруулахгүй. Сурагчийн дөрвөн төрлийн үнэлгээ бүгдийг адил шалгуураар хийх боломжийг бүрдүүлснээрээ ач холбогдолтой.

Багш үнэлгээний шалгуурыг задалж нарийвчлан боловсруулах нь сурагчдын ёс зүйн боловсролын амжилтыг үнэлж, дүгнэх, үнэлгээг зөв, бодитой хийх, багшийн зүгээс арга зүйгээ сайжруулахад ач холбогдолтой юм.

Шалгуурт суурилж үнэлнэ гэдэг нь хичээл сургалтын үр дүнд сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадлыг тодорхойлох шалгууртай сурагчийн эзэмшиж буй эсвэл эзэмшсэн ёс зүйн боловсролын мэдлэг, чадвар, дадал хэвшлийг харьцуулж үнэлэхийг хэлнэ. Тодруулбал, сурагчдын дадал хэвшлийг бусад сурагчидтай огт харьцуулахгүй, зөвхөн тухайн сурагчийн дадал хэвшлийг тогтоосон шалгууртай харьцуулж үнэлнэ. Шалгуурт суурилсан үнэлгээ бол сургалтын луужин юм. Үнэлгээгээр сурагч тухайн шалгуурыг хангаж байвал түүнийг цаашид улам бүр хэвшүүлж хөгжүүлэх, эс хангасан бол эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадлыг нөхөн гүйцээж эзэмшүүлэхэд сургалтыг чиглүүлнэ. Үнэлгээний шалгуурыг тодорхойлохдоо багш дараах шаардлагыг баримтална. Үүнд:

- Хичээлээр дэвшүүлсэн зорилго, хүрэх үр дүнг хэмжиж илрүүлэхүйц байх
- Олон биш, оновчтой цөөн байх
- Тодорхой, ойлгомжтой, хэмжигдэхүйц байх
- Ил тод, нээлттэй байх

Үнэлгээний шалгуур тодорхой, ойлгомжтой, ил тод, нээлттэй байвал багш, сурагч, эцэг эх, асран хамгаалагчдын үнэлгээ дүгнэлт хийх мэдлэг, чадварыг нэмэгдүүлэх, эцэг эх, асран хамгаалагчид сурагчийг дэмжих, багш сургуультай хамтран ажиллах идэвх, оролцоог дээшлүүлэх, сурагчийн суралцах хүсэл сонирхол, идэвх зүтгэл, эрмэлзлийг сайжруулах ач холбогдолтой.

Багш үнэлгээний шалгуур, үнэлж дүгнэх аргачлалыг боловсруулж сурагч, эцэг эх, асран хамгаалагчдад ойлгомжтой арга хэлбэрээр танилцуулах нь чухал. Багш бүр ээлжит болон нэгж хичээлийн үнэлгээг олон арга хэлбэрээр боловсруулж, тэр нь сурагчдад, эцэг эхэд тодорхой, ойлгомжтой, нээлттэй байх шаардлагатай. Сурагчдын эзэмших мэдлэг, чадвар, дадал тодорхой тэдгээрийг ямар шалгуураар, ямар аргаар, хэзээ үнэлэх нь тодорхой байх нь чухал. Ингэж чадвал сурагч үнэлгээний шалгуураас өөрөө өөртөө дүгнэлт хийх, эзэмшсэн, эзэмшээгүй чадвараа хянах зэргээр бие даан суралцах үйлээ зөв чиглүүлж, өөрөө өөрийгөө удирдах боломжтой болно.

2.3.1 Үнэлгээний арга зүй

Үнэлгээний төрлийг мөн чанар, зорилгын дагуу хэрэгжүүлэх нь сурагчийн сурах үйл болон багшийн заах арга зүй, ур чадварыг дэмжих, сургалтыг оновчтой төлөвлөн хэрэгжүүлэх боломжийг бүрдүүлж улмаар сурагчид ёс зүйн боловсрол төлөвших нөхцөлийг бүрдүүлнэ. Тусгай хэрэгцээт боловсрол шаардлагатай сурагчийн мэдлэг, чадвар, дадлыг хөгжлийн онцлогт тохирсон үнэлгээний бүхий л арга хэрэгслээр үнэлнэ.

Сургалтын үнэлгээний үр дүнг суралцах үйлийн чанарыг сайжруулах, багш, сурагч, эцэг эхийн ёс зүйн боловсролыг дээшлүүлэх үндсэн суурь мэдээлэл болгон ашиглана. Оношлох, явцын, жилийн, хүмүүнлэг үйлийн үнэлгээг хүснэгтээр нэгтгэн үзүүлээ. (13 дугаар хүснэгт)

13 дугаар хүснэгт. Оношлох, явцын, жилийн, хүмүүнлэг үйлийн үнэлгээ

Зорилго	Юуг үнэлэх	Хэн үнэлэх	Хэзээ үнэлэх	Үнэлгээний үр дүнгийн ашиглалт
Оношлох үнэлгээ				
Хичээлийн жилийн эхэнд сурагчдын өмнөх ангид эзэмшсэн ёс суртахууны мэдлэг, чадвар, дадал хэвшлийн өөрчлөлтийг тодорхойлоход оршино.	Бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын агуулгын хүснэгтийн эхний багана дахь сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадлыг илрүүлнэ. Ерөнхий шалгуур нь бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын агуулгын хүснэгтийн хоёрдугаар багана дахь сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадал мөн.	-Хичээл зохион байгуулж буй багш -Анги удирдсан багш -Сурагч -Эцэг эх -Дотуур байрын багш -Ах эгч -Асран хамгаалагч	Хичээлийн жилийн эхэнд	-Хичээл зохион байгуулж буй багш дүгнэлт хэлбэрээр хувийн тэмдэглэл хөтөлнө. -Хичээл сургалтын явцад сурагчтай ажиллахад ашиглана.
Явцын үнэлгээ				
Хичээл сургалтын явцад сурагчийн эзэмшиж буй мэдлэг, чадвар, дадал хэвшил тэдгээрийн өөрчлөлтийг тодорхойлж, сурагчид ёс суртахууны хэм хэмжээ төлөвших үйлийг зөв залахад оршино.	Бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын агуулгын хүснэгтийн хоёрдугаар багана дахь сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадлыг илрүүлнэ. Ерөнхий шалгуур нь сургалтын хөтөлбөрийн удирдамжийн хоёрдугаар багана дахь сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадал мөн.	-Сурагч - Анги хамт олон - Багш - Эцэг эх -Дотуур байрын багш -Ах эгч -Асран хамгаалагч	-Хичээлийн явцад -Бүлэг сэдэв, дэд сэдэв, ээлжит хичээлийн дараа	Багш дэд сэдвийн үнэлгээний дүнгээр хувийн тэмдэглэл хөтөлж, зөвхөн бүлэг сэдвийн үнэлгээний дүнг багшийн журналд бичнэ. Дүнг хичээл сургалтын явцад сурагчтай ажиллахад ашиглана.

Жилийн үнэлгээ				
Хичээлийн жилд сурагчдын эзэмшсэн ёс суртахууны мэдлэг, чадвар, дадал хэвшлийг үнэлж дүгнэх зорилготой.	Сургалтын хөтөлбөрийн бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын агуулгын хүснэгтийн эхний багана дахь сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадлыг илрүүлнэ. Ерөнхий шалгуур нь бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын агуулгын хүснэгтийн хоёр дахь баганын сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадал мөн.	- Анги удирдсан багш - Хичээл зохион байгуулж буй багш	Хичээлийн жилийн IV улиралд	Анги удирдсан багш сурагчдыг тавдугаар анги дүүргэхэд, хичээл зохион байгуулж буй багш нь анги удирдсан багштай хамтран ес, арванхоёрдугаар анги дүүргэхэд дараагийн түвшний боловсрол эзэмшүүлэх багш нарт зориулан зөвлөмж бичнэ. Зөвлөмжид сурагчийн эзэмшсэн сайн зан чанар, түүнд ёс суртахуун төлөвшүүлэхэд харилцах арга барилын талаар дурдах бөгөөд анги удирдсан багш сурагчийн хувийн хэрэгт тэмдэглэнэ.
Хүмүүнлэгийн үйлийн үнэлгээ				
Сурагчид хичээл сургалтаар эзэмшсэн ёс суртахууны мэдлэг, чадвар, дадлаа бусдын төлөөх сайн үйлсэд зориулж хэрэгжүүлэхэд оршино.	Хүмүүнлэгийн үйлийг бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын агуулгын хүрээнд дараах шалгуураар явуулна. ○ Анги хамт олондоо эзэмшвэл зохих ёс суртахууны хэм хэмжээг мөрдөхийг уриалж, манлайлан хэрэгжүүлэх	- Анги удирдсан багш - Хичээл зохион байгуулж буй багш	Хичээлийн жилийн турш	Хичээл зохион байгуулж буй багш хувийн тэмдэглэл хөтөлж, хичээлийн жилийн IV улиралд тухайн ангийн болон тав, ес, арванхоёрдугаар анги тус бүрийн нэгтгэсэн дүнг тус тус гаргаж, журналд тэмдэглэнэ.
	○ Гэр бүл, анги хамт олон, сургуульдаа ёс суртахууны зөв үлгэр дуурайл үзүүлэх ○ Бусдад чин сэтгэлээсээ энэрэхүй сэтгэлээр туслах ○ Бусдын эрдмээс суралцаж, хэвшүүлэх ○ Бусад	- Анги хамт олон - Эцэг эх -Дотуур байрын багш -Ах эгч -Асран хамгаалагч -Байгууллага		Хүмүүнлэгийн үйл түүний үр дүнгийн талаар “Сурагчийн хөгжил, төлөвшлийн тодорхойлолт” хэсэгт тэмдэглэнэ. Хүмүүнлэгийн үйлийн үнэлгээний үр дүнг сурагч бүрэн дунд боловсрол болон дараагийн түвшний боловсрол эзэмшүүлэх сургалтын байгууллагад элсэн суралцахад тооцно.

Үнэлгээний арга зүй нь сурагч өөрийн зан чанараа анги нийтээрээ бий болгосон нийтлэг төсөөлөл, үнэт зүйлд баримжаалж зохицуулах, үнэлэх чадвартай болгоход чиглэнэ. Үнэлгээ нь сурагч өөрийн гэсэн зөв үзэл бодол, байр суурьтай болох, аливаад зөв дүгнэлт хийх улмаар зөв дадал хэвшил, хандлагатай болоход тусална. Сурагчдын үзэл бодлоо илэрхийлэх түүнийгээ үндэслэлтэйгээр тайлбарлах, нотлох, жишээгээр үзүүлэн танилцуулах зэрэг чадвар болон мэдлэг, чадвар, дадлын ахицыг багш тогтмол ажиглаж, дэмжинэ.

Оношлох, явцын, жилийн, хүмүүнлэгийн үйлийн үнэлгээнээс гадна “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн хэрэгжилтийн үндэсний үнэлгээ хийх ажээ. Оношлох, явцын, жилийн, хүмүүнлэгийн үйлийн үнэлгээ нь сурагчийн үнэлгээ бөгөөд хэрэгжилтийн үнэлгээ нь багш нар сургалтын хөтөлбөрөө үнэлэх үнэлгээ юм. Эдгээр үнэлгээ бүгдийг нэгэн адил шалгуурт суурилж хийнэ.

Оношлох үнэлгээний арга зүй

Оношлох үнэлгээ нь сурагчийн мэдлэг, чадвар, дадлын бодит түвшинг тодорхойлж, түүнд тохирсон сургалтын үйл ажиллагааг оновчтой төлөвлөх, хэрэгжүүлэх боломжийг бүрдүүлнэ. Мөн багш өөрийн ажлын үр дүн, сурагчийн ахиц өөрчлөлтийг хэмжих боломжтой болно.

Оношлох үнэлгээ нь бүлэг сэдэв, жилийн үнэлгээнд нөлөөлөхгүй бөгөөд багшид тухайн хичээлийн зорилгыг хэрэгжүүлэхийн өмнө сургалтын үйл ажиллагааг төлөвлөх, арга зүйгээ боловсруулахад дэмжлэг үзүүлэх үндсэн суурь мэдээлтийг цуглуулах боломж олгоно. Оношлох үнэлгээний үр дүнг багшийн журнал, хувийн хэрэгт тэмдэглэхгүй бөгөөд багш дүгнэлт хэлбэрээр хувийн тэмдэглэл хөтөлнө.

Багш оношлох үнэлгээний үр дүнд тулгуурлан сурагч бүрээр тухайн хичээлийн жилд эзэмшүүлбэл зохих мэдлэг, чадварыг нарийвчлан тодорхойлно. “Иргэний ёс зүйн боловсрол” хөтөлбөрийн хэрэгжилтэд эцэг эхийн оролцоо чухал тул сургалтын агуулгын хүрээнд эцэг эхэд тодорхой мэргэжлийн зөвлөгөө өгч хамтран ажиллах нь чухал. Хичээлийн жилийн эхний оношлох үнэлгээний үр дүнг өмнөх хичээлийн жилийн “Жилийн үнэлгээ”-ний үр дүнтэй харьцуулан анхаарч ажиллавал зохих зөвлөмжийг тусгайлан бэлтгэж, эцэг эх, сурагчид, бусад мэргэжлийн багш нарт танилцуулна.

Багш эцэг эхийн оношлох үнэлгээнд зориулсан дараах загвар хуудсыг ашиглаж болно.

Эцэг эхэд зориулсан үнэлгээний загвар хуудас

Сурагчийн эцэг эхийн нэр Мэргэжил Нас Хүйс

Та хариултын өмнөх үсгийг дугуйлж, мөн цэгийн оронд саналаа бичээрэй.

1. Та “Иргэний ёс зүйн боловсрол” хичээлээр хүүхдийнхээ эзэмших мэдлэг, чадвар, дадалтай танилцсан уу?

А. Тийм Б. Үгүй

Тайлбар

2. Та хүүхдийнхээ эзэмших мэдлэг, чадвар, дадлыг хэр зэрэг ойлгосон бэ?

А. Хангалттай Б. Дунд зэрэг В. Хангалтгүй Г. Ойлгоогүй Д. Мэдэхгүй Е.

Тайлбар

3. Хүүхдийг тань сайн хүн болгож хүмүүжүүлэх зорилгоор сургууль, багш нараас зохион байгуулах үйл ажиллагаанд та оролцох уу?

А. Тийм Б. Үгүй В. Хааяа Г. Тайлбар

4. Та хүүхдээ хүмүүжүүлэх мэдээ мэдээллийг хаанаас авдаг вэ?

А. Багшаас Б. Эцэг эхээсээ В. Найз нөхдөөсөө Г. Хамаатан садангаасаа

Д. Мэргэжлийн хүнээс Е. Хэвлэл, мэдээллийн хэрэгслээс Ё. Бусад

5. Таны хүүхэд бусадтай чин сэтгэлээсээ мэндэлдэг үү?

А. Мэндэлдэг Б. Мэндэлдэггүй В. Шаардуулж мэндэлдэг Г. Мэдэхгүй

6. Таны хүүхэд бусдыг хүндэтгэдэг үү?

А. Хүндэтгэдэг Б. Хааяа В. Хүндэтгэдэггүй

Г. Шаардуулж хүндэлдэг Д. Мэдэхгүй Тайлбар

7. Таны хүүхэд бэрхшээл тулгарахад бухимддаг уу?

А. Тийм Б. Хааяа В. Үгүй Тайлбар

8. Таны хүүхэд өөрийнхөө хийсэн алдааг хэн нэгний буруу гэж үздэг үү?

А. Тийм Б. Хааяа В. Үгүй Тайлбар

9. Таны хүүхэд буруу үйлдэл хийсэндээ уучлал хүсдэг үү?

А. Тийм Б. Хааяа В. Үгүй Тайлбар

10. Таны хүүхэд найз нөхөдтэйгөө эвтэй байдаг уу?
А. Тийм Б. Хааяа В. Үгүй Тайлбар
11. Таны хүүхэд бусдад тусалдаг уу?
А. Тийм Б. Хааяа В. Үгүй Тайлбар
12. Таны хүүхэд бусдад туслахдаа баярладаг уу?
А. Тийм Б. Хааяа В. Үгүй Тайлбар
13. Хүүхэд тань хичээлээ дуртай давтдаг уу?
А. Тийм Б. Хааяа В. Үгүй Тайлбар
14. Таны хүүхэд өөрийнхөө гаргасан шийдвэрийн талаар тантай зөвлөдөг үү?
А. Тийм Б. Хааяа В. Үгүй Тайлбар

Явцын үнэлгээний арга зүй

Сургалтын явцад сурагчийн сурах, багшийн сургах үйлийг дэмжихэд чиглэсэн, багш сурагчийн хамтран хэрэгжүүлэх үнэлгээний үйл явц юм. Сурагчийн сурах үйлд дэмжлэг болох санал зөвлөгөө нь зөвхөн багшийн зүгээс биш, сурагчид ч бие биедээ өгч болох үнэлгээний идэвхтэй арга хэлбэр юм. Явцын үнэлгээ нь сурагчид өөрийгөө танин мэдэх, сорих, өөрийн сайн муу талаа олж харах зэргээр өөрийгөө үнэлэх арга барил эзэмших, цаашид илүү амжилттай суралцах идэвх оролцоог нь дэмжих ач холбогдолтой. Явцын үнэлгээг тогтмол, үнэн зөв хийх нь сурагчийн ёс суртахууны мэдлэг, чадвар, дадал хэвшил ахиц амжилттай байх бодит шалтгаан болно.

Бүлэг сэдвийн үнэлгээг сурагчийн өөрийн үнэлгээ, хичээл зохион байгуулж буй багшийн үнэлгээ, хамт олны үнэлгээ, эцэг эхийн үнэлгээгээр хийж, багш нэгтгэнэ. Тухайн бүлэг сэдвийн үнэлгээний шалгуурыг багш, заах аргын нэгдлээр хэлэлцэн боловсруулж, сургууль хянан баталгаажуулна.

Сурагчийн өөрийн үнэлгээ: Сурагч ёс зүйн боловсролыг эзэмшихэд өөрийн үнэлгээ нэн чухал. “Иргэний ёс зүйн боловсрол” хичээлээр сурагч тухайн бүлэг сэдэв дүүрсний дараа эзэмшсэн мэдлэг, чадвар, дадал хэвшилдээ дүгнэлт хийж өөрт гарсан ахиц амжилтаа үнэлнэ. Өөрийн үнэлгээ нь сурагчдад зан чанараа танин мэдэх, өөрийгөө үнэлж, дүгнэх арга барилд сурах, хийж буй үйлдлийнхээ зорилго болон үйлдлээ илэрхийлж буй хэлбэрээ хянахад чиглэнэ.

Долоо хоног бүрээр сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадлыг ангийн хананд байрлуулсан “Үнэлгээний самбар”-аар үнэлж болно. (14 дүгээр хүснэгт)

14 дүгээр хүснэгт. Сурагчийн өөрийн, анги хамт олны үнэлгээний загвар хуудас

	Даваа	Мягмар	Лхагва	Пүрэв	Баасан	Сайн үйлийн нэр
Нараа						Худал хэлэхгүй байх
Тулгаа						Шүлсээ хаяхгүй байх
Энхээ						Хог хаяхгүй байх
						Муу үг хэлэхгүй байх
						Инээмсэглэсэн
Тоо:						

Сурагч тухайн өдөр өөрийн болон ангийн сурагчдын хийсэн сайн үйлийг хүснэгтийн нүдэнд тэмдэглэнэ эсвэл “Инээмсэглэл” дүрс наана. Сурагчид дүрсийн тоогоор дүнг нэгтгэж, ярилцана. Сурагчдыг сайн үйл хийхэд уриалан урамшуулах зорилгоор үнэлэхэд багш анхаарна.

Сурагчдын үзэл бодлоо илэрхийлэх түүнийгээ үндэслэлтэйгээр тайлбарлах, нотлох, жишээгээр үзүүлэн танилцуулах зэрэг чадвар болон мэдлэг, чадвар, дадлын ахицыг багш тогтмол ажиглаж, дэмжинэ. Өөрийгөө үнэлэх чадвар нь бусад сурагчийн ёс суртахууныг эзэмшиж буй үйл явцыг ажиглах, бусдаас суралцахад тустай. Багш өөрийн үнэлгээний сонирхолтой олон аргуудыг өөр хооронд нь зохицуулан хэрэглэнэ. Жишээ нь: “Мэндлэх ёс” сэдэвт хичээлийн үнэлгээнд дараах үйл ажиллагааг нарийвчлан төлөвлөж болно. Үүнд:

- Сурагч бусад хүнтэй хэрхэн мэнд мэдсэн, бусад хүн өөр хоорондоо хэрхэн мэндэлж буйг ажиглах зорилготой бие даалтын ажил хийж, нөхдөдөө танилцуулах
- Мэндийг зөв, буруу мэдэхэд төрж буй сэтгэгдлээ бусад сурагч, багш, гэр бүлийнхэнтэйгээ ярилцах
- Багш сурагчдаар нэг өдөрт хэдэн хүнтэй мэндэлсэн, хэдэн тохиолдолд зөв мэндэлж дадсаныг нь өөр хооронд нь харилцан яриулах гэх мэтээр бусдаас суралцах боломжийг бүрдүүлнэ. (15 дугаар хүснэгт)

15 дугаар хүснэгт. Сурагчийн өөрийн болон хамт олны үнэлгээний загвар хуудас

№	Бүлэг сэдэв	Зөв мэндэлж сурах ёс			Эрдэм ном хичээнгүйлэн сурах ёс			Сайн сурагч		
	Сурагчдын нэрс	Эзэмших мэдлэг, чадвар			Эзэмших мэдлэг, чадвар			Эзэмших мэдлэг, чадвар		
		Сэтгэл	Үг	Үйлдэл	Сэтгэл	Үг	Үйлдэл	Сэтгэл	Үг	Үйлдэл
1.	Алимаа									
2.	Алтаа									
3.	Анар									

Багш дээрх хүснэгтийг сурагчдын эзэмших дадлаар тусгайлан нэмж хийж болно. Сурагчид, нэмэх, хасах тэмдэглэгээг хялбар өөрчлөх магадлалтай учир дугуй эсвэл таван хошуу дүрсээр тэмдэглэж болно. Өөр хоорондоо таарамжгүй хүүхдүүд бие биенийгээ бодитой үнэлэхгүй тохиолдол гарч болох тул анги хамт олны үнэлгээний хувийг нийт хүүхдийн үнэлгээний дунджаар тооцно.

Дэд сэдэв бүрийн дараа сурагч бүр өөрийгөө болон бусдыгаа үнэлгээний адил хуудсаар үнэлж болно. Харин үнэлгээний дүнг нэгтгэхдээ сурагчдаар ээлжлэн нэгтгүүлж болно. Жишээ нь: Тухайн анги 30 хүүхэдтэй бол таван хүүхэд нийлээд нэг удаагийн бүлэг сэдвийн үнэлгээг нэгтгэн дүгнэнэ. Энэ тохиолдолд үнэлгээг нэгтгэхэд бүх хүүхэд адил тэгш оролцоно. Нэг сурагч аль нэг багт заавал оролцсон байна гэсэн үг.

Дэд сэдэв бүрийн дараа ангидаа хамгийн сайн дүнтэй үнэлэгдсэн, бусад сурагч үлгэрлэн дуурайвал зохих тав хүртэлх сурагчийг ангидаа алдаршуулна. Бусдад үлгэрлэгч сурагчид найз нөхдөө сайн үйлд дагуулан сургана. Мөн сургуулийн түвшинд 1-12 дугаар ангийн бүлэг тус бүрээс тав хүртэл сурагчийг алдаршуулна. Хичээлийн жилд зургаан бүлэг сэдвийн хүрээнд зургаан удаа сурагчийн өөрийн болон анги хамт олны үнэлгээ хийсэн байна. Багш дэд сэдэв бүрээр бас үнэлж болно.

Багшийн үнэлгээ: Багш хичээлийн явцад болон бүлэг сэдэв, дэд сэдэв дүүрсний дараа явцын үнэлгээ хийнэ. Бүлэг сэдвийн үнэлгээний үр дүнг багшийн журналд тэмдэглэнэ. Багш сурагчийн мэдлэгийг асуулгаар, чадварыг ярилцлага, оролцоо, зөв нөлөөллөөр, дадал хэвшлийг ажиглалтын аргаар тус тус үнэлж болно. Сурагч нэгж хичээл, дэд сэдэв, бүлэг сэдвээр авсан дүнгээ хичээлийн турш ахиулах зорилгоор хэдэн удаа ч үнэлүүлэх боломжтой байна. Сурагчдыг үнэлгээний ахицаар урамшуулан зөв дадалд сургах нь хамгийн чухал. (16 дугаар хүснэгт)

16 дугаар хүснэгт. Багшийн үнэлгээний загвар хуудас

Анги

Сурагчийн овог Нэр

№	Шалгуур	Үнэлгээ		Тайлбар, нэмэлт тэмдэглэл дүгнэлт
		Тийм/ Мэднэ	Үгүй/ Мэдэхгүй	
1	Аав ээжээ хүндэлдэг	+		
2	Багшаа хүндэлдэг			
3	Өглөө бүр мэндэлдэг	+		
4	Найз нөхөдтэйгээ тоглохдоо эвтэй байдаг	+		
5	Бусдад санаачилгаараа тусалдаг			
6	Тоглоомоо хурааж эмхэлдэг		+	
	...			
Нийт оноо		3	1	

Асуулт бүр нэг оноотой. “Тийм, мэднэ” гэж тэмдэглэвэл 1 оноогоон тооцно. “Үгүй, мэдэхгүй” гэж тэмдэглэвэл 0 оноогоор бодно. Эцэст нь оноог нэгтгэж, хувилж тооцно. (17 дугаар хүснэгт)

17 дугаар хүснэгт. Багшийн ажиглалтын загвар хуудас

Багшийн овог, нэр

№	Сурагчийн овог, нэр	Шалгуур						Давтамж	Тайлбар
		Хүндэлдэг	Мэндэлдэг	Талархдаг	Дээдэлдэг	Тусалдаг	:		
1	Г.Амар								
2	Б.Бат								
3									
Нийт									

Эцэг эхийн үнэлгээ: “Иргэний ёс зүйн боловсрол” хичээлээр эзэмшсэн сурагчийн мэдлэг, чадвар, дадлыг гэр бүлийн орчин дахь харилцаа, хандлага, төлөвшилд тулгуурлан харилцан нөлөөлөл үзүүлж байгаа эсэхийг эцэг эхтэй хамтран тодорхойлох зорилгоор үнэлнэ.

Сурагчийн хичээлээр эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадлын бодит түвшинг тодорхойлж, сургалтын үйл ажиллагааг оновчтой төлөвлөх боломж бүрдэнэ. Сурагчдын сайн муу тал, мэдлэг, чадварын ахиц амжилтын талаарх мэдээллийг эцэг эхэд тодорхой хугацааны давтамжтайгаар танилцуулах нь тэдний хүүхдээ дэмжих, урамшуулах, багштай эргэх холбоотой хамтран ажиллах суурь мэдээлэл болно.

Сурагчийн сурах үйлд гарч буй асуудал, бэрхшээлийг илрүүлэх, тэдэнд дэмжлэг болох хариу мэдээлэл, санал зөвлөгөө өгөх үйл явцыг тэмдэг, тэмдэглэгээгээр хязгаарлаж болохгүй учир багш ажиглалтын үнэлгээгээр хувийн тэмдэглэл хөтөлнө.

Бүлэг сэдвийн үнэлгээний хэлбэр нь бие даалт, судалгааны ажил, сайн дурын хүмүүнлэгийн үйл гэх мэт хэлбэрээр байж болно. Бүлэг сэдвийн үнэлгээ нь хичээлийн онцлогоос хамаарч ганцаарчилсан болон багаар гүйцэтгүүлэх боломжтой бөгөөд гагцхүү үнэлгээний хэлбэрт тохирсон дүгнэх аргачлалыг тодорхой боловсруулсан байх шаардлагатай. Тодруулбал, мэдлэг, чадвар, дадлыг ямар шалгуураар хэрхэн тооцох аргачлалыг тодорхойлно.

Сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадлыг ялган тодорхойлсныг нэгдүгээр ангийн “Мэндлэх ёс” бүлэг сэдвээр жишээ болгон үзүүлэв. (18 дугаар хүснэгт)

18 дугаар хүснэгт. Сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадал

Шалгуур		
Мэдлэг	Чадвар	Дадал
- Мэндийн төрөл - Мэнд мэдэх ёсны үг хэллэг - Биеэр үзүүлэх хүндэтгэл	- Мэнд зөв мэдэх нь хүнийг хүндлэх, эелдэг найрсаг зан төрх эзэмшихийн үндэс суурь болохыг ухаарах - Мэндийг төрлөөр нь ялгах - Мэнд мэдэхдээ чин сэтгэлээсээ хандах, биеэрээ хүндэтгэл үзүүлэх - Ахмад хүний амрыг эрэх, хариу мэндлэх - Дүүмэд хүн, үе тэнгийнхэнтэйгээ мэндлэх - Нийгмийн бусад орчинд хүнтэй зүй зохистой мэндлэх - Зочин гийчинтэй мэндлэх	- Өдөр тутмын, улирлын, хүндэтгэлийн мэндийг зөв хэрэглэж хэвших - Ахмад, дүүмэд хүн, үе тэнгийнхэн, бусад хүн, зочин гийчинтэй зөв мэндэлж хэвших

2.3.2 Үнэлгээний арга зүйн загвар

Багш нартаа бүлэг, дэд сэдвийн үнэлгээний загвар танилцуулж байна. Наймдугаар ангийн сурагчийн судлах “Уужуу, агуу ухаантай болох” бүлэг сэдвээр үнэлгээ хийх жишээ авъя. “Уужуу, агуу ухаантай болох” бүлэг сэдвийн нэрийг хараад яаж үнэлэх юм бол, үүнийг ч үнэлж болохгүй дээ гэж эргэлзэж болох юм. Бүлэг сэдвийн үнэлгээг дэд сэдвүүдийн үнэлгээний дүнгийн нийлбэрийн дунджаар үнэлж болно гэж сургалтын хөтөлбөрт заасан байгаа тул эхлээд “Уужуу, агуу ухаантай болох” бүлэг сэдэв хэдэн дэд бүлгээс тогтож байгааг судалъя. Уг бүлэг сэдэв дараах хоёр дэд сэдвээс бүрдэж байна. Үүнд:

- Аливаад тайван, хүлээцтэй хандах
- Алс хэтийг харах

Дараа нь дэд бүлгүүдийн үнэлгээний ерөнхий шалгуурыг харъя. “Аливаад тайван, хүлээцтэй хандах” гэсэн дэд сэдэв нь дараах дөрвөн ерөнхий шалгууртай байна. Үүнд:

- Хүний үгийг сонсож, үг дааж сурах
- Өөрийн бэрхшээлийг бусдын бэрхшээлтэй харьцуулан тунгаах
- Бэрхшээлийг хөнгөн болгож харж чадах
- Бэрхшээлийн гарцыг олох

Тодруулбал, хүний үгийг сонсож, үг дааж сурах, өөрийн бэрхшээлийг бусдын бэрхшээлтэй харьцуулан тунгаах, бэрхшээлийг хөнгөн болгож харж чадах, бэрхшээлийн гарцыг олох чадвар эзэмшвэл “аливаад тайван, хүлээцтэй хандах” дадал эзэмших ажээ.

“Алс хэтийг харах” гэсэн дэд сэдэв нь дараах гурван ерөнхий шалгууртай байна. Үүнд:

- Бэрхшээлийг өнгөрсөн, одоо, ирээдүйн нөхцөл байдалд авч үзэх
- Бэрхшээлийг үүсгэж буй хүчин зүйлийн нөлөөг ажиглан шинжлэх, тунгаах
- Сэтгэлийн хаттай болох монгол ухаанаас суралцах

Бэрхшээлийг өнгөрсөн, одоо, ирээдүйн нөхцөл байдалд авч үзэх, бэрхшээлийг үүсгэж буй хүчин зүйлийн нөлөөг ажиглан шинжлэх, тунгаах чадвар эзэмшин сэтгэлийн хаттай болох монгол ухаанаас суралцвал сурагчийг уужуу, агуу ухаантай болоход хөтлөх ажээ. Иймээс багш “Уужуу, агуу ухаантай болох” бүлэг сэдвийн үнэлгээг хийхэд ойлгомжтой, илүү дөхөм боллоо. Учир нь аливаад тайван, хүлээцтэй хандах болон алс хэтийг харах гэсэн хоёр дэд сэдвийн нийт долоон ерөнхий шалгуураар уг бүлэг сэдвийн үнэлгээг хийх боломжтой боллоо.

Сургалтын хөтөлбөрийн үнэлгээний хэсэгт багш бусад хичээлийн багш нарын адилаар үнэлгээнийхээ зорилго, шалгуурыг зохиох шаардлагагүй, харин үнэлгээний ерөнхий шалгуураа нарийвчлах бүрэн боломжтой гэжээ. Сургалтын хөтөлбөрийн удирдамжид дэд сэдвийн үнэлгээний ерөнхий шалгуурыг тодорхойлж, бас тайлбарласан ажээ. Жишээ нь: Аливаад тайван, хүлээцтэй хандах гэсэн дэд сэдвийн дөрвөн ерөнхий шалгуурыг дараах байдлаар тайлбарлажээ. (19 дүгээр хүснэгт)

19 дүгээр хүснэгт. Аливаад тайван, хүлээцтэй хандах гэсэн дэд сэдвийн дөрвөн ерөнхий шалгуурын тайлбар

Хүний үгийг сонсож, үг дааж сурах	Хүний үгийг гүйцэд сонсохгүйгээр хариу үйлдэл илэрхийлж байгаа нь уужуу, агуу ухаан дутаж буйгаас болно. Тиймээс хүний үгийг гүйцэд, тэсвэр тэвчээртэй сонсож, тэр хүний үг бодит байдалд нийцэж байна уу, үгүй юу гэдэгт авах гээхийн ухаанаар хандах нь уужуу, агуу ухааныг өөртөө хэвшүүлэхийн нэг арга болно.
Өөрийн бэрхшээлийг бусдын бэрхшээлтэй харьцуулан тунгаах	Өөрт бэрхшээл тулгарахад надад тохиолдсон бэрхшээлээс илүү хүнд бэрхшээл бусад хүмүүст тулгарсан байна. Надад тулгарсан бэрхшээл бол тэдний бэрхшээлтэй харьцуулахад хөнгөн байна гэж бодвол уужуу, агуу ухааныг өөртөө хэвшүүлэх болно.
Бэрхшээлийг хөнгөн болгож харж чадах	Өөрт бэрхшээл тулгарвал бэрхшээл харин надад давуу тал бий болгоно шүү гэж хүлээн авах хэрэгтэй. Жишээ нь: Сургуульд сайн сурч чадахгүй байгаа хүүхэд бусдад байхгүй өөртөө байгаа давуу талаа олж харж чадвал сайн сурахгүй байгаа бэрхшээлээ хөнгөн болгож харж чадна.
Бэрхшээлийн гарцыг олох	Бэрхшээл зөвхөн миний санаагаар өөрчлөгдөхгүй, бэрхшээл нь тодорхой нөхцөл бүрдсэнээр л бий болсон гэдгийг ухаарах хэрэгтэй. Нэгэнт нөхцөл нь бүрдээд бий болсон тул түүнийг буцаах нь амаргүй гэж бэрхшээлийг хөнгөн болгож харах. Мөн эргээд үүнийг арилгахын тулд олон нөхцөл, олон зүйлийг бүрдүүлэх хэрэгтэй учир одоо тэр бүгдийг бүрдүүлж чадаагүй байгаа тул энэ бэрхшээл арилахгүй. Иймээс би тайван байж, эдгээр нөхцөлийг бүрдүүлэхийн төлөө хичээе гэвэл бэрхшээлийг хөнгөн болгож харна. Ийнхүү сэтгэл тухайн бэрхшээлд торохгүй болж, бэрхшээлийг хөнгөн болгож харснаар түүнийг тайван хүлээж авдаг. Уужуу, агуу ухааны үр дүнд л бэрхшээлийг ийнхүү тайван хүлээн авч түүний гарцыг нь зөв олох боломж бүрдэнэ. Өөрөө мэдэхгүй бол өөрт зөвлөхүйц итгэлтэй хүмүүстэй зөвлөлдөж, бэрхшээлээс гарах гарцыг тайван, уужуу ухаанаар бодож тунгаан олохыг эрмэлзэх. Уужуу, агуу ухааны үр дүнд л бэрхшээлээс гарах гарцыг зөв олох юм.

Мөн алс хэтийг харах гэсэн дэд сэдвийн гурван ерөнхий шалгуурыг дараах байдлаар тайлбарлажээ. (20 дугаар хүснэгт)

20 дугаар хүснэгт. Алс хэтийг харах гэсэн дэд сэдвийн гурван ерөнхий шалгуурын тайлбар

Бэрхшээлийг өнгөрсөн, одоо, ирээдүйн нөхцөл байдалд авч үзэх	Өнөөдөр надад тулгарч буй бэрхшээл тухайн энэ мөчийнх үү, одоо эсвэл ирээдүйн аль алинд нь гарахаар бэрхшээл үү, одоо тулгарсан бэрхшээл ганц өнөөдөр тохиолдож байгаа юм уу, өнгөрсөн үед бас гарч байсан юм уу, ганц надад ирж байгаа юм уу, бусад хүмүүст адил тулгардаг юм уу гэж эргэцүүлж бодох. Хэрэв бэрхшээл өнөөдөр гараад ирээдүйд тулгарах нь харьцангуй гайгүй бол тэвчих хэрэгтэй. Өнөөдөр гайгүй ирээдүйд тулгарахаар байвал түүнээс гарах зөв гарцыг олохын тулд тунгаан бодож улмаар олох хэрэгтэй. Зөв гарц олохоос өмнө сэтгэлээр унах, архи дарс уух, мансууруулах бодис хэрэглэх нь уужуу, агуу ухаан дутсанаас болж буй хэрэг юм.
--	---

Бэрхшээлийг үүсгэж буй хүчин зүйлийн нөлөөг ажиглан шинжлэх, тунгаах	Бэрхшээлийг зөв даван туулах хэрэгтэй. Бэрхшээл бусдад хэр хор хөнөөлтэй байна, би өөрөө тэвчвэл болж байна уу, бусадтай хуваалцах хэрэгтэй байна уу гэдгийг бодох. Одоо болон алс хэтдээ, өөрт болон бусдад хортой байвал тэрхүү бэрхшээлийг арилгахыг эрмэлзэх. Яаран сандран шийдвэр гаргахгүйгээр бэрхшээлийг хэрхэн даван туулах вэ гэдгийг сайтар тунгаан бодох учиртай. Ганц өөрт хор хөнөөлтэй бол тэвчье. Бусдад хор хөнөөлтэй бол яавал дээр вэ гэж бодвол уужуу, ухаан хөгжиж байдаг. Энэхүү сэдэвт хичээлээр “Хэрэв үүнийг өөрчилж болохгүй бол одоо санаа зовоод яах вэ? Хэрэв үүнийг өөрчилж болох бол одоо санаа зовоод яах вэ” гэсэн сургаалыг тайлбарлана. Одоог биш алс хэтийг харж бэрхшээлээс гарах гарцыг хайх, бүгдэд уужуу, агуу ухаанаар хандаж тайван байх учиртай.
Сэтгэлийн хаттай болох монгол ухаанаас суралцах	• Сэтгэлээ зөв дадал зуршилд хандуулан бэхжүүлж, өөрийн болгон төлөвшүүлэхэд суралцах • Биеийг эрүүл байлгахын тулд хөдөлгөөн хэрэгтэй бол, сэтгэлийг ариун байлгахын тулд юуны өмнө тогтуун болгох ёстойг ухаарах • Сэтгэлийг ариусган тогтоон бясалгахуй гэдэг нь аливаа хүнд сэтгэлийн амгалан тайвшралыг авчрах эхний шат болохыг ухаарах • Жолоогүй сэтгэлийг уян тогтоож, зөв зуршилд дадуулахыг эрхэмлэх • Сэтгэлээ ариусгах гэдэг нь тунгаан бясалгаж бодсоноор, сэтгэлийн гэмүүдээ ялж чадахыг хэлдэгийг ухаарах

Хүний үгийг сонсож, үг дааж сурах гэсэн ерөнхий шалгуурыг түүний тайлбарт тулгуурлан дараах дөрвөн чадвараар нарийвчилъя. Үүнд:

- Хүний үгийг гүйцэд сонсох
- Хүний үгийг гүйцэд сонсохгүйгээр хариу үйлдэл илэрхийлэх
- Хүний үгийг тэсвэр тэвчээртэй сонсох
- Хүний үг бодит байдалд нийцэж байна уу, үгүй юу гэдэгт авах гээхийн ухаанаар хандах

Хүний үгийг сонсож, үг дааж сурах гэсэн ерөнхий шалгуурыг удирдамжийн тодорхойлолт, тайлбараас гадна бусад ангийн зарим бүлэг сэдвийн ерөнхий шалгуур болон удирдамжийн тодорхойлолт, тайлбарын тусламжтайгаар нарийвчилж задлах бүрэн боломжтой. Учир нь бүлэг сэдвүүд өөр хоорондоо агуулгын залгамж холбоотой. Жишээ нь: Нэгдүгээр ангийн “Эрдэм ном хичээнгүйлэн сонсох”, “Сайн сурагч”, дунд ангийн “Үг сонсож суръя”, “Тэсвэр хатуужилд суралцъя”, ... зэрэг бүлэг сэдвүүд агуулгаараа өөр хоорондоо залгамж холбоотой юм.

Ийнхүү багш ерөнхий шалгуурыг сургалтын удирдамжийн тусламжтайгаар нарийвчилж тодорхойлсноор дараах үнэлгээг бодитой, зөв хийх боломж бүрдэнэ. Үүнд:

- Багшийн ажиглалтын үнэлгээ
- Сурагчийн өөрийн үнэлгээ
- Анги хамт олны үнэлгээ
- Эцэг эхийн үнэлгээ

Багшийн ажиглалтын үнэлгээ хийх: Ерөнхий шалгуурыг нарийвчилж тодорхойлсноор багш сурагчийн “Хүний үгийг гүйцэд сонсох” чадварыг үнэлэх боломжтой боллоо. Бидний жишээ болгон авсан “Хүний үгийг сонсож, үг дааж сурах” гэсэн ерөнхий шалгуур нь дотроо хүний үгийг сонсож сурах болон хүний үг дааж сурах гэсэн хоёр хэсгээс тогтсон нийлмэл шалгуур байна. Хүний үгийг сонсож сурах чадвар нь хүний үгийг гүйцэд сонсох, хүний үгийг гүйцэд сонсохгүйгээр хариу үйлдэл илэрхийлэх гэж задарч байна. Хүний үг дааж сурах чадвар нь хүний үгийг тэсвэр тэвчээртэй сонсох, хүний үг бодит байдалд нийцэж байна уу, үгүй юу гэдэгт авах гээхийн ухаанаар хандах гэж задарч байна.

Хүний үгийг сонсож сурах чадварыг үнэлъе. Энэ тохиолдолд хүний үгийг сонсож сурах чадвар нь хүний үгийг гүйцэд сонсох, хүний үгийг гүйцэд сонсохгүйгээр хариу үйлдэл илэрхийлэх гэж задарч байна. Сурагч таны үгийг гүйцэд сонсож чадаж байгаа эсэхийг багш яаж мэдэх вэ гэхээр таныг ярьж байх үед үгийг тань тасалж асуулт асуух, сөрж ярих, бие, хэлээрээ ямар нэг хариу үйлдэл үзүүлж буй эсэхээр мэднэ. Багш хувийн тэмдэглэл дэх хүснэгтийн сурагчийн нэрийн ард “+” эсвэл “-” тэмдэгтээр түүнийг ажигласан ажиглалтын

үнэлгээний үр дүнг, хугацааны хамт бичнэ. Багш бүлэг сэдвийг судлах хугацаанд эсвэл тухайн чадвар сурагчид дадал болох хүртэлх хугацаанд тэмдэглэж болно. (21 дүгээр хүснэгт) Багш сурагч бүр хичнээн “+” эсвэл “-” тэмдэгт авсныг тоолж дүгнэнэ.

21 дүгээр хүснэгт. “Хүний үгийг сонсож сурах” чадварын багшийн үнэлгээний хуудас

Д.д	Сурагчдын нэрс	Биеийн үйлдэл				Хэлний үйлдэл				Сэтгэлийн үйлдэл	
		Үл тоомсорлох дүр төрх үзүүлдэг эсэх		Дургүй дүр төрх үзүүлдэг эсэх		Үг тасалж сөрж ярьдаг эсэх		Үг тасалж асуулт асуудаг эсэх		Үг, яриаг анхаарахыг эрмэлзэж хичээдэг эсэх	
		+, -	Хугацаа	+, -	Хугацаа	+, -	Хугацаа	+, -	Хугацаа	+, -	Хугацаа
1	...										
2	...										
3	...										
4	...										
5	...										
...											
Дүн											

Сурагчийн өөрийн болон анги хамт олны үнэлгээ: Ерөнхий шалгуурыг нарийвчилж тодорхойлсноор багш нь сурагчийн өөрийн болон анги хамт олны үнэлгээний хуудас бэлтгэх боломж бүрдлээ. Хүний үгийг сонсож сурах чадварыг үнэлэх сурагчийн өөрийн болон анги хамт олны үнэлгээний хуудас боловсруулъя. (22 дугаар хүснэгт)

22 дугаар хүснэгт. “Хүний үгийг сонсож сурах” чадварын сурагчийн болон анги хамт олны үнэлгээний хуудас

Д.д	Сурагчдын нэрс	Биеийн үйлдэл		Хэлний үйлдэл		Сэтгэлийн үйлдэл	
		Үл тоомсорлох дүр төрх үзүүлдэггүй	Дургүй дүр төрх үзүүлдэггүй	Үг тасалж сөрж ярьдаггүй	Үг тасалж асуулт асуудаггүй	Үг, яриаг анхаарахыг эрмэлзэж хичээдэг	
		Инээмсэглэл	Инээмсэглэл	Инээмсэглэл	Инээмсэглэл	Инээмсэглэл	
1	...						
2	...						
3	...						
4	...						
5	...						
...							
Дүн							

Багш дэд сэдвийг үзэх хугацаанд эсвэл сурагчдад тухайн чадвар нь дадал болон төлөвших хүртэлх хугацаанд үнэлгээний хуудсыг ангийн самбарт ил байрлуулан 7, 7 хоногоор сурагчдаар өөрсдөөр нь үнэлүүлбэл илүү үр дүнтэй. Сурагч бүр хичнээн “инээмсэглэл” дүрс авсан эсвэл “инээмсэглэл” дүрс аваагүй буюу хоосон нүдтэй байгааг тоолж “инээмсэглэл” дүрсийн тоогоор үнэлж болно. Уг үнэлгээний хуудсыг бусад дэд сэдэв судлах үед бие, хэл, сэтгэлийн үйлийг нь өөрчилж болохуйцаар хийж хичээлийн жилийн турш сурагчийн өөрийн болон анги хамт олны үнэлгээ хийх боломжтой.

Эцэг эхийн үнэлгээ: Ерөнхий шалгуурыг нарийвчилж тодорхойлсноор багш эцэг эхийн үнэлгээний хуудас бэлтгэх боломжтой болно. Хүүхэд нь хүний үгийг сонсож сурах чадварыг үнэлэх эцэг эхэд зориулсан үнэлгээний хуудсыг авч үзье. (23 дугаар хүснэгт)

23 дугаар хүснэгт. “Хүний үгийг сонсож сурах” чадварын эцэг эхийн үнэлгээний хуудас

Хугацаа	Биеийн үйлдэл						Хэлний үйлдэл						Сэтгэлийн үйлдэл		
	Үл тоомсорлох дүр төрх үзүүлдэг			Дургүй дүр төрх үзүүлдэг			Үг тасалж сэрж ярьдаг			Үг тасалж асуулт асуудаг			Үг, яриаг анхаарахыг эрмэлзэж хичээдэг		
	Тогтмол	Хааяа	Үгүй	Т	Х	Ү	Т	Х	Ү	Т	Х	Ү	Тогтмол	Хааяа	Үгүй
Дүн															

Багш дэд сэдвийг судалж гүйцсэний дараа эцэг эхээр үнэлүүлнэ. Мөн тодорхой хугацааны давтамжтайгаар дахин дахин үнэлүүлж болно. Ингэхдээ “тогтмол, хааяа, үгүй” гэсэн үгтэй гурван баганын аль нэг нүдэнд “+” тэмдэглэгээг бичнэ гэдгийг эцэг эхэд сайтар тайлбарлана. Зарим үед сурагчдад тайлбарлан эцэг эхэд нь хүргүүлж болно. Багш эцэг эх “тогтмол, хааяа, үгүй” гэсэн нүдэнд хичнээн “+” тэмдэглээ хийснийг тоолж хувилан сурагчийг үнэлнэ.

Ийнхүү багш дэд сэдвийн ерөнхий шалгуурыг нарийвчилж, нэгж хичээлийн болон ээлжит хичээлийн сэдвийг тогтоохоос гадна багш, сурагч, анги хамт олны, эцэг эхийн үнэлгээний хуудсыг боловсруулна. Багш эхний хичээлийн жилд ийнхүү дэд сэдвийн ерөнхий шалгуурыг нарийвчилж, нэгж хичээлийн сэдэв, ээлжит хичээлийн сэдвийг тогтоож, мөн багшийн, сурагчийн, анги хамт олны, эцэг эхийн үнэлгээний хуудсыг боловсруулбал дараагийн хичээлийн жилээс тэдгээрийг улам баяжуулж, боловсронгуй болгоно.

Хэрэв багш дэд сэдвийн ерөнхий шалгуурыг удирдамжид тодорхойлсноор нарийвчилж, нэгж хичээлийн сэдэв, ээлжит хичээлийн сэдвийг тогтоохгүй, багшийн, сурагчийн, анги хамт олны, эцэг эхийн үнэлгээний хуудсыг боловсруулахгүй өөрийн ойлгосноор зохиох юм бол сургалт баталсан сургалтын хөтөлбөрийн агуулгаар явагдахгүй болж, хичээл үр дүнгүй болно. Учир нь ёс зүй, ёс суртахууны хэм хэмжээ нь хүнтэй холбоотой тул ихэнх хүмүүс би мэднэ гэдэг ч тэд ёс суртахууны нэг хэм хэмжээг өөр өөрийнхөөрөө ялгаатай харилцан адилгүй ойлгосон байдаг. Жишээ нь: Эв эе, эх оронч үзэл, аз жаргалын талаар хүн бүр өөр өөрийн гэсэн ойлголттой байдаг. Иймээс багш сургалтын хөтөлбөр, удирдамжаа сайтар судлалгүйгээр сургалтаа өөрийн ойлголтоор явуулбал хичээл үр дүнгүй болно. Мөн багш удирдамжид бэлэн буй тодорхойлолт, тайлбарыг ашиглалгүй өөрөө зохиовол багшийн ачаалал нэмэгдэнэ.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр түүний удирдамжийн дагуу багш хичээл сургалтынхаа агуулга, арга зүй, үнэлгээ, хэрэглэгдэхүүн, бусад үйл ажиллагааг ачаалал багатай явуулах бүрэн боломжтой. Багш хичээл сургалтаа ачаалал багатай хэрхэн явуулахыг “Арга зүйн зөвлөмж” гэсэн энэхүү бүлэгт “Ээлжит хичээлийн загвар” болон үнэлгээний хуудас бэлтгэх дээрх жишээгээр тодорхой харууллаа. Хэрэв багш нарт заахад хүнд, үнэлэхэд хэцүү гэж үзэж буй бүлэг сэдэв байвал дээрх жишээний аргачлалаар туршиж үзэн суралцах боломжтой.

Жилийн үнэлгээний арга зүй

Жилийн үнэлгээний ач холбогдол нь сургалтын дараа сурагчийн чадвар, дадлын ахиц амжилтыг бодитой тогтооход оршино. Жилийн үнэлгээ нь багш өөрийн ажлын үр дүн, сурагчийн чадвар, дадлын ахиц өөрчлөлтийг тооцох, хэмжих боломж олгохоос гадна тухайн хөтөлбөрийн хэрэгжилтэд санал хүргүүлэх боломж бүрдэнэ.

Хөгжлийн бэрхшээлтэй тусгай хэрэгцээт боловсрол шаардлагатай сурагчийг багш, сургуулийн зүгээс тухайн сурагчийн хөгжлийн онцлогийг харгалзан өөрийг нь өөртэй нь харьцуулан үнэлж, тэдний суралцах хүсэл сонирхол, идэвх зүтгэлийг дэмжинэ.

Жилийн үнэлгээ нь боловсролын үйлчилгээний үр өгөөжийг нэмэгдүүлэх, сурагчдын ялгаатай байдлыг хүндэтгэх, тэдний хөгжлийг дэмжих үүднээс хөгжлийн бэрхшээлтэй тусгай хэрэгцээт боловсрол шаардлагатай сурагчийн багш, эцэг эхийн үнэлгээгээр хичээлийн жилийн IV улиралд нэг удаа өөрийг нь өөртөө нь харьцуулан үнэлж, хувийн хэрэгт нь тэмдэглэнэ.

Хүмүүнлэгийн үйлийн үнэлгээний арга зүй

Хүмүүнлэгийн үйлийг сурагч, хэсэг бүлэг сурагч, анги хамт олон, хэд хэдэн анги, бүлэг эсвэл сургуулийн нийт сурагчид хамтран хийж болно. Жишээ нь: Хүмүүнлэгийн үйлийг бүх гуравдугаар ангийн сурагч, зургаа, долоодугаар ангийн нийт сурагч эсвэл 10-12 дугаар ангийн нийт сурагч хамтран хийх боломжтой.

Хүмүүнлэгийн үйлийн агуулга нь “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын агуулга мөн. Жишээ нь: “Анги хамт олондоо эзэмшвэл зохих ёс суртахууны хэм хэмжээг мөрдөхийг уриалж, манлайлан хэрэгжүүлэх” шалгуурыг бага ангийн сурагч хичээлээр судалсан “Бусдыг хүндлэх, талархах, баярлуулах, туслах, ачийг хариулах, уучлал хүсэх, уучлах, үг, сургаал сонсох...” зэрэг үнэт зүйлсийг өдөр тутмын амьдралын үйлдэлдээ өөрөө мөрдөж манлайлан бусдадаа үлгэр дуурайл үзүүлж улмаар ангийнхаа бусад сурагчдыг уриалж мөрдүүлж хэвшүүлэх юм. “Бусдад чин сэтгэлээсээ энэрэхүй сэтгэлээр туслах” шалгуурыг хангах хүмүүнлэгийн үйлийн агуулга нь “Бусдад өглөг өгдөг байх, эелдэг зөөлөн хүндэтгэлтэй харилцах, бусдын алдааг нь ухааруулан засах, эрдмийг нь дурдаж тэтгэх, өөрөө буяны үйлийг үйлдэж, бусдад үг, үйлдэл, сэтгэлээрээ үлгэрлэх” юм.

Сургууль, багш нар бодит эд эдлэл, хөрөнгө санхүү шаардагдах хүмүүнлэгийн үйлийг биш, сурагчид хичээлээр эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвараа өдөр тутмын үйлдэлдээ хэрэгжүүлж дадал хэвшил болгох хүмүүнлэгийн үйлийг чухалчилна. Хүмүүнлэгийн үйлийг бодит эд эдлэл, мөнгө төгрөгөөр биш, сурагчид санаачилгаараа, бие, хэлний үйлээр чин сэтгэлээсээ хийхийг дэмжинэ. Жишээ нь: Бусдыг хүндлэх, талархах, баярлуулах, туслах, ачийг хариулах, уучлал хүсэх, уучлах, үг, сургаал сонсох ... зэрэг үнэт зүйлсийн хүрээнд заавал бодит эд эдлэлээр бусдад туслах, баярлуулах биш сурагч өдөр бүр хэлээрээ зөв, сайн сайхан үг, ерөөл хэлэх, биеийн хувьд инээмсэглэсэн, баяссан, эелдэг даруу төрх үзүүлж бусдыг хүндлэх, сэтгэлийн хувьд буруу сэтгэлд авталгүй аливаад зөв сэтгэлээр хандах зэрэг үйлдлийг хэрэгжүүлж дадуулахыг чухалчилна. Мөн ахмад настан, хөгжлийн бэрхшээлтэй хүүхэд, иргэд, бага насныханд тусалсан ажил үйл хийж болно.

“Хүмүүнлэгийн үйл”-ийн үнэлгээ нь таван шалгууртай бөгөөд сүүлийн “Бусад” гэсэн шалгуур нь нээлттэй юм. Тухайн хүүхэд, анги хамт олон, сургуулийн онцлогоос хамаарч олон хэлбэрийн “Хүмүүнлэгийн үйл”-ийг санаачлан хийх боломжтой тул “Бусад” гэсэн нээлттэй шалгууртай байна.

Сурагч хичээлийн жилд нэг удаа хүмүүнлэгийн үйл заавал хийх бөгөөд аль ч улиралд хийж болно. Сурагч сонгож хийх учир “Хүмүүнлэгийн үйл”-ийг нийт таван шалгуураар эсвэл нэг, хоёр, гурав, дөрвөн шалгуураар хийж болно. Жишээ нь: “Бусдын эрдмээс суралцаж, хэвшүүлэх” шалгуураар бага ангийн сурагч хүмүүнлэгийн үйл хийсэн бол багш 20 хүртэлх хувиар үнэлнэ. Хэсэг бүлэг сурагч, ангийн нийт сурагч нэг болон хэд хэдэн шалгуур хангах хүмүүнлэгийн үйлийг хамтарч хийсэн тохиолдолд багш хүүхэд бүрийг адил дүнгээр үнэлж болно.

Сурагч хоёр буюу түүнээс дээш шалгуурыг хангах хүмүүнлэгийн үйл хийсэн тохиолдолд багш тухайн ангид харгалзах хувь болон шалгуурын тоогоор нэг шалгуурт оногдох хувийг тогтоож үнэлнэ. Жишээ нь: “Бусдын эрдмээс суралцаж, хэвшүүлэх” болон “Бусдад чин сэтгэлээсээ энэрэхүй сэтгэлээр туслах” хоёр шалгуураар ахлах ангийн сурагч хүмүүнлэгийн үйл хийсэн бол багш шалгуур бүрд 15 хувь оногдохоор үнэлнэ.

Ахмад настан, тусламж шаардлагатай найз нөхөд болон дүү нартаа тусалж, баярлуулж сурах “Бид хэнд яаж тусалж чадах вэ” гэсэн сэдвээр ангидаа ярилцаж, хийх хүмүүнлэгийн үйлээ тодорхойлж болно.

Үнэлгээнд оролцогчдын үүрэг, оролцоо

А. “Иргэний ёс зүйн боловсрол” хичээлийг зохион байгуулж буй багш нар дараах үүрэг оролцоо, зохион байгуулалттай ажиллана.

- Сургалтын хөтөлбөрт үндэслэн хичээлийн жилийн цагийг хуваарилах
- Сурагчийг хэзээ, хэрхэн үнэлэх төлөвлөгөө гаргаж сурагч, эцэг эх, асран хамгаалагчдад мэдээлэх

- Бүлэг сэдвээр сурагчийн эзэмших мэдлэг, чадвар, дадлыг үнэлэх үнэлгээний шалгуур боловсруулах
- Эцэг эхэд ёс зүйн боловсрол олгох сургалтыг танхимын болон танхимын бус хэлбэрээр зохион байгуулах
- Сурагчийн ёс зүйн мэдлэг, чадвар, дадлыг тандах зорилгоор оношлох үнэлгээг хийж, үр дүнг шинжлэн, сургах үйлээ оновчтой төлөвлөж хэвших
- Хичээлийн явцад сурагчийн мэдлэг, чадвар, дадал эзэмшиж буй үйлийг ажиглаж, түүнд үндэслэн цаг тухайд нь тохируулга хийх, хариу мэдээлэл, санал зөвлөгөө өгөн сурах үйлийг дэмжих
- Сурагч түүний эцэг эх, асран хамгаалагчдад оношлох, явцын, жилийн, хүмүүнлэгийн үйлийн үнэлгээний талаарх мэдээлэл өгөх, санал солилцох, суралцахад нөлөөлж буй хүчин зүйл, тулгамдаж буй асуудлыг тодорхойлж, тэдэнд мэргэжил, арга зүйн дэмжлэг үзүүлэх, зөвлөгөө өгч, сайшааж урамшуулах
- Сурагчийн хувийн хэргийг зааврын дагуу хөтлөх
- Оношлох, явцын, жилийн үнэлгээний үр дүнд шинжилгээ хийн сурагчийн хүмүүжил төлөвшлийн ахиц амжилт, өөрчлөлтийг тооцож, мэргэжлийн дүгнэлт гарган бусад мэргэжлийн багш нарт мэдээлэн, хичээлийн арга зүйд нь тусгах
- Сурагч, эцэг эхэд зөвлөн туслах, мэргэжлийн зөвлөгөө өгөх ажлыг төлөвлөн хэрэгжүүлэх
- Багш өөрийн ажлыг үнэлж дүгнэхэд шаардлагатай сурагчдын ёс зүйн дадлын талаарх баримт нотолгоог бүрдүүлэх. Тодруулбал, сурагчдын оношлох, явцын, жилийн үнэлгээг сурагчийн сурах үйлд дэмжлэг үзүүлэх, сурагчдын өөрчлөлт, хөгжлийг судлах судалгааны баримт болгох, мөн өөрийн сургалтын үйл ажиллагааны үр дүнг тооцох, сургах арга зүйгээ төлөвлөх зэрэгт үндсэн мэдээлэл болгож ашиглахуйц хувийн тэмдэглэл хөтлөх
- Сургалтын хөтөлбөрийг сайжруулах зорилгоор хичээлийн жилийн IV улиралд хөтөлбөрийн агуулга, арга зүй, үнэлгээний хэрэгжилтийн талаар өөрийн саналыг сургалтын менежерээр дамжуулан боловсролын удирдах байгууллагад хүргүүлэх
- Багш нэгж хичээл, дэд сэдэв, бүлэг сэдэв бүрээр эцэг эхчүүдэд сурагчдын эзэмшсэн мэдлэг, чадвар, дадал тэдгээрийг ахиулахад зайлшгүй анхаарвал зохих мэргэжлийн зөвлөгөөг тогтмол өгөх
- Сурагч, эцэг эхтэй холбоотой хувийн мэдээллийг нууцлах.

*Б. Заах аргын нэгдэл нь дараах үүрэг оролцоо,
зохион байгуулалттай ажиллана.*

Заах аргын нэгдэл нь чиг үүргийнхээ хувьд сургалтын хөтөлбөрөөр дэвшүүлсэн зорилгыг хэрэгжүүлэх мэргэжил, арга зүйн багш нарын хамт олон юм. Заах аргын нэгдлээр дараах асуудлыг хэлэлцэн шийдвэрлэж, сургалтын менежер хянаж баталгаажуулна. Үүнд:

- Сурагчдыг үнэлэх аргачлалыг боловсролын түвшин, анги бүрээр тодорхойлох
- Үнэлгээний арга хэлбэр, хэрэгслийг дүгнэх аргачлалын хамт боловсруулах (даалгавар, бүтээл, бие даалт, багийн ажлын жагсаалт гэх мэт)
- Танхимын бус сургалтыг заах аргын нэгдлийн жилийн ажлын төлөвлөгөөнд тусгах
- Боловсролын түвшин бүрээр сургалтын хөтөлбөр, зорилгыг үндэслэн бүлэг, дэд сэдвийн хүрээнд сурагчийн эзэмших мэдлэг, чадвар, дадлын шалгуурыг нарийвчлан боловсруулж баталгаажуулах
- Бүлэг, дэд сэдвийн хүрээнд боловсруулсан шалгуур үзүүлэлтийн дагуу оношлох, явцын, жилийн үнэлгээг хийж, багшийн хувийн тэмдэглэл болон холбогдох хэсгийг боловсролын баримт бичиг, сурагчийн хувийн хэрэгт зааврын дагуу бичиж тэмдэглэх
- Сурагч, эцэг эх, асран хамгаалагчдад бүлэг сэдвийн үнэлгээний шалгуур үзүүлэлт, үнэлж дүгнэх аргачлалыг Заах аргын нэгдлийн мэдээллийн самбараар дамжуулж мэдээлэх
- Сурагч, эцэг эхтэй холбоотой хувийн мэдээллийг нууцлах.

В. Сургуулийн удирдлага

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрт тулгуурлан боловсролын түвшин, анги бүрээр, бүлэг сэдвээр сурагчдын эзэмших мэдлэг, чадвар, дадлын үнэлгээний шалгуурыг боловсруулах ажлыг мэргэжил, арга зүйн удирдлага, зохион байгуулалтаар хангаж ажиллана.

Сургууль, багш нар эцэг эхчүүдэд зориулсан иргэний ёс зүйн боловсрол эзэмших зорилготой сургалт, зөвлөгөөг сургалтын төлөвлөгөөн дэх “Багш зохицуулах цаг”-аар болон багшийн “Бусад” ажлын цагаар бага ангид долоо хоногт 2 цаг, дунд, ахлах ангид сард хоёр цагаар, зохион байгуулах ажлыг хариуцан гүйцэтгэнэ. Иймээс сургуулийн удирдлага, багш нар сайтар ярилцаж, хичээлийн жил бүр эцэг эхчүүдэд зориулсан иргэний ёс зүйн боловсрол эзэмших зорилготой сургалт, зөвлөгөөг зохион байгуулах тусгай төлөвлөгөө боловсруулан баталж хамтран ажиллана.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийг сургуулийн удирдлага, ажилтан, албан хаагчид, нийт багш, эцэг эхчүүд сайтар судалж, хэрэгжүүлэх үүрэг хүлээнэ.

Үнэлгээний шалгуур, үнэлгээ хийх хугацааны талаарх мэдээлэл сурагч, эцэг эх, асран хамгаалагчдад ил тод, нээлттэй байх нөхцөл боломжийг бүрдүүлнэ. Энэ нь сурагч, эцэг эх, асран хамгаалагчид хэзээ, юуг, хэрхэн үнэлүүлэх талаар нэгдсэн ойлголттой болох, сурагчийн эзэмшсэн ямар мэдлэг, чадвар, анхаарвал зохих мэдээллийг авах зэргээр тэдний сурах хүсэл сонирхол, хичээл зүтгэлд дэмжлэг үзүүлэх сайн талтай.

Г. Эцэг эх, асран хамгаалагч

Сурагч ёс зүйн боловсролын мэдлэг, чадвар, дадал эзэмших нь дан ганц багш, сургуулиас хамаарах асуудал биш, эцэг эх, гэр бүлийн орчин, тэдний хоорондын харилцан ойлголцол, дэмжлэг туслалцаа чухлаар нөлөөлдгийг олон төрлийн судалгаагаар тогтоосон байдаг. Иймд боловсролын үйлчилгээний үр шимийг хүртэж буй сурагч, тэдний эцэг эх, асран хамгаалагчдын дараах үүрэг оролцоо нь сурагчдыг амжилттай суралцахад чухал нөлөө үзүүлнэ. Үүнд:

- Хүүхдийнхээ ёс суртахууны хүмүүжил, төлөвшлийг цаг тухайд нь мэдэж, арга хэмжээ авах
- Хүүхдийнхээ суралцах зорилго, төлөвлөгөөтэй сайтар танилцах
- Суралцах төлөвлөгөөгөө хэрэгжүүлэхэд нь сэтгэл зүйн дэмжлэг үзүүлэх, хамтрах, урамшуулах
- Хичээл, үйл ажиллагаанд оролцох оролцоогоо нэмэгдүүлэхэд нь дэмжих
- Хүүхдийнхээ ёс зүйн хүмүүжил, төлөвшлийн өөрчлөлтийг тогтмол ажиглах, дүгнэх, хүүхэдтэйгээ харилцах, суралцах арга барилаа үнэлж, дүгнэхэд нь туслах, дэмжих
- Ёс зүйн боловсролоо дээшлүүлэх мэдээллийг багшаас тогтмол авах
- Жилийн үнэлгээг ямар шалгуураар, хэзээ, хэрхэн хийх талаарх мэдээллийг багшаас болон мэдээллийн самбараас олж мэдэх
- Багш, сургуулиас гаргасан бүтээл, судалгааны ажил, туршилтын ажил, бие даалтын сэдвийн жагсаалт, дүгнэх аргачлалтай танилцах, санаачилгаараа хүмүүнлэгийн үйл хийх
- Сургуулиас зохион байгуулах ёс зүйн боловсрол эзэмших сургалтад цаг тухай бүрд нь тогтмол хамрагдах
- Сургууль, багштай тэдний шаардлагаар бус, өөрийн хүслээр уулзаж, хүүхдийнхээ төлөө хамтран ажиллах
- Хүүхдийнхээ ёс зүйн боловсролын үнэлгээг үнэн, бодитой хийж, багш, ажилтан, сурагчдад ачаалал, дарамт учруулахгүйгээр тусалж дэмжих.

Өнөөгийн нийгмийн “Сурагчид ёс зүйн боловсролыг багаасаа гэр бүлдээ, мөн сургуульд суралцан эзэмших шаардлага”-ыг биелүүлэхэд “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр чухал байр суурь эзэлнэ. Тус сургалтын хөтөлбөрийн агуулга нь бүхэлдээ “Монголын уламжлалт өв соёл”-д тулгуурласныг түүний зарчим, агуулгад дурдсан бөгөөд 1-12 дугаар ангийн агуулга нь сурагчдыг монгол арга ухаанаар хүмүүжүүлэх тасралтгүй үйл явцад хөтөлсөн байна.

Тус сургалтын хөтөлбөрийг амжилттай хэрэгжүүлэхэд сургууль, багш, сурагч, эцэг эхийн хамтын ажиллагаа онцгой чухал бөгөөд хамтын ажиллагааны эхний алхам нь сургалтын хөтөлбөрийг сургуулийн хамт олон, эцэг эхчүүд сайтар судлан ойлгох учиртай. Зарим залуу эцэг эхчүүд гадаад улс орны соёлыг судлахаас илүү дэлхий нийтэд илт үгүйлэгдэж, эрж хайж буй монголын уламжлалт үнэт өв соёлоосоо суралцах шаардлагатай байгаа юм. “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрт эцэг эхчүүдийн оролцоог тодорхойлсон ч тэд хүүхдийнхээ эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадварын талаар мэдэхгүй, дутуу дулимаг ойлголттой эсвэл зөв танин мэдээгүйн улмаас сурагчдын ёс зүйн боловсрол эзэмших үйл явцад бэрхшээл учирч болзошгүйг сургууль, багш нар сайтар анхаарч ажиллах шаардлагатай юм. Тус сургалтын хөтөлбөрийг зарим эцэг эхчүүд эхлээд ойлгохгүй байж болзошгүй ч тэд тодорхой хугацааны дараа ойлгох нь дамжиггүй.

Эцэг эхчүүд монгол уламжлалт өв соёлоо мэдэхгүй бол сургууль, багш нараас тэдний үр хүүхдүүдэд ёс зүйн боловсрол эзэмшүүлэхээр хичээж буй нөр их хөдөлмөр үр дүн муутай болно. Учир нь сургууль, багш нараас сурагчдад зөв, бурууг нь ялган таниулж, зөвийг нь эзэмшүүлэхээр хичээн зүтгэж буй үйл явцад эцэг эх нь гэр бүлдээ хүүхэдтэйгээ буруу харилцаж, буруу үлгэр дуурайл үзүүлбэл бидний хамтын хөдөлмөр талаар болох юм. Жишээ нь: Зарим эцэг эх хүүхдээ эрхлүүлбэл, дураар нь зөнгөөр нь байлгавал хүүхдээ сайн хүн болгоно, хүмүүжнэ гэж боддог. Гэвч энэ нь хүүхдээ хүмүүжүүлэх буруу аргыг зөв гэж андуурч байгаа тохиолдол юм. Харин багш эцэг эхчүүдэд хүүхдэдээ ёс зүйн боловсрол олгох аргын зөв, бурууг нь ялган таниулснаар хожим харамсахаар үр дүнд хүрэхээс урьдчилан сэргийлэх ач холбогдолтой.

ХАВСРАЛТ

Нэгдүгээр хавсралт

БАГА БОЛОВСРОЛЫН АГУУЛГА ДАХЬ ҮГИЙН ТАЙЛБАР	
Үг	Тайлбар
Аз жаргал	Зол завшаан хүртэх
Амин хувиа хичээх	Зөвхөн өөрийн хүсэл ашгийг бодох, ихэд хувиа бодох
Арга	Арга нь мөн чанарыг мэдсэн ухааныг залдаг ухааныг хэлнэ.
Асрахуй сэтгэл	Бусад амьтан амар амгаланг олоосой гэсэн сэтгэлийг асрахуй сэтгэл гэнэ.
Асуудал	Туурвиж шийдвэрлэвэл зохих үйл, ажил, хэрэг, зүйл
Буруу	Алдаатай хэрэг, гэм
Бэлгэдэл	Бэлгэдэх үйлийн нэр
Бэрхшээл	Ярвиг, будилаан, төвөгтэй
Гийчин	Зочин, айлчин, гаднаас ирсэн хүндэтгэвэл зохих хүн
Ёс	Юмны зайлшгүй зүй тогтоол, жам тавилан
Ёс суртахуун	Хэвшсэн тогтсон зан суртал
Зан үйл	Хүний аж амьдралтай уялдан хэвшиж тогтсон заншил, түүнтэй холбоотой элдэв үйл хөдлөл
Иргэн	Тухайн улсын байнгын хүн амын тоонд багтах бөгөөд үндсэн хуулиар олгосон бүх эрхийг эдлэх эрхтэй, үндсэн хуульд заасан бүх үүргийг биелүүлбэл зохих этгээд
Өв соёл	Үе улиран хадгалагдсан соёлын зүйл
Сав ертөнц	Амьгүй ертөнц
Сургаал	1. Ямар нэгэн үзэгдлийн тухай онолын цогц, номлол, 2. зааж захиж, сургамжлан хэлэх үг
Удам судар	Угсаа гарал, үүх түүх
Уламжлал	Залгамжлан авах, уламжлах зүйл, манай ард түмний эртний уламжлал
Уучлах	Өршөөх, хэлтрүүлэх, хөнгөтгөх
Ухагдахуун	Ухахад өртөх юм, мэдэгдэхүүн, хэрэг бодисын мөн чанарын ерөнхий онцлогийг тусгадаг сэтгэхүйн хэлбэр
Үнэ цэн	Юмны чухал хэрэгцээт чанар
Хүнлэг	Хүний амь нас, аз жаргал, зан заншлыг хүндэтгэх ёс горим бүхий, хүн чанартай
Шийдвэр	Үйл хэргийг гүйцэтгэх тухай тогтсон санаа
Шунах	Юмыг эзэмших, авахын тулд хэтэрхий дурших, хүсэх, санаа хэлбэрэх, эдэд шунах, өнгө мөнгөнд шунах
Шүүмжлэл	Аливаа зүйлд үнэлэлт өгөхийн тулд харилцан хэлэлцэх
Энэрэнгүй	Өрөвч зөөлөн сэтгэлтэй, уян зөөлөн, ухаалаг
Амьдрал тэгшрэх	Амьдрал сайжирч санаа зовох зүйлгүй болох
Билиг	Билиг нь юмны мөн чанарыг мэдэж буй ухааныг хэлнэ.
Боловсрол	Боловсрох үйлийн нэр, соёл боловсрол хорш.
Бэрхшээл	Ярвиг, будилаан, төвөгтэй, бэрхшээл учрах
Гэм	Ёс зүйгээс ангид хийсэн үйл явдал түүний хор нөлөө
Ёс журам	Хэвшсэн тогтсон заншил суртал, зүй журам, дэглэм, зарчим
Ёс заншил	Тогтсон хэв журам

Зочин	Гаднаас ирсэн хүндэтгэвэл зохих хүн
Зүй	1.аливаа юмны тогтоол жам ёс ба түүнд тавтайяа нийлэлцэх, зүй тогтоол, зүй зарчим, зүй ёс, зүй зохис, зүй бус ажил, 2. ямар нэгэн сургаал, онол
Итгэл үнэмшил	Найдвар, найдлага
Муушаал	Муушаан хэлсэн
Сэтгэл хөдлөл	Сэтгэл ихэд догдлох байдал
Сэтгэл шаналах	Санаа зовних
Хэм хэмжээ	а. Аливаа зүйлийн их багын хэр хэмжээ б. Тогтоосон норм, дэг ёс
Хэрүүл тэмцэл	Маргалдаан, үймээн шуугиан хямрал
Цээр	Цээрлэвэл зохих зүйл, хориг цээр хорш.
Чин сэтгэл	Хоёргүй үнэнч сэтгэл
Энэрэхүй сэтгэл	Бусад амьтан зовлон зүдгүүрээсээ хагацаасай гэсэн сэтгэлийг энэрэхүй сэтгэл гэнэ.

1. Я.Цэвэлийн толь, УБ 1966 он
2. Монгол хэлний зөв бичих дүрмийн журамласан толь, УБ, 2018 он
3. <http://toli.query.mn/>

Хоёрдугаар хавсралт СУРГАЛТАД АШИГЛАХ НОМ ЗҮЙ

1. Амар, А. (1989). *Монголын товч түүх*, Улаанбаатар.
2. *Арван буяны номын цагаан түүх*. Өвөр Монгол Хэвлэлийн хороо 1981. 151 1981.
3. Гомбосүрэн, Ц. (2008). *Ёс зүй*.
4. Гүндэгмаа, Б. (2007). *Албан харилцааны ёс зүй*. Улаанбаатар.
5. Дао Дө Чин Жам, Зу Л. (2005). *Мөрийн тухай сургаал оршивой*. Монгол МУИС-ийн хэвлэх.
6. Дагвадорж, Д. (1966). *Ёс суртахууны дэвшил ба шашин*. Монгол УХГ.
7. Лувсанцэрэн, Г., Ариунаа, Э. (2007). *Буддын уламжлалт мэдлэг ухааны үндэс*. БСШУЯ. Улаанбаатар.
8. Жүгдэр, Ч. (1978). *З.Агваанбалдангийн гүн ухааны үзэл*.
9. Жүгдэр, Ч. (1984). *ХҮ-ХҮIII зууны монголын нийгэм-улс төр, гүн ухааны сэтгэлгээний хөгжлийн тойм*.
10. Золзаяа, М. (2005). *Ёсзүй*.
11. Золзаяа, М. (2016). *XIII-XIV зууны монголчуудын ёс суртахууны үнэлэмжийн онцлог*. Улаанбаатар.
12. Гаадан, Х. (2000). *Мартуузай хэмээн өгүүлсэн элдэв зүйл*. Монгол Өнгөт хэвлэл.
13. Цэдэндамба, С. (2003). *Монгол улс дахь шашины нөхцөл байдал (XX - XXI зууны зааг үе)*. Монгол Бит сервис ХХК.
14. Дагвадорж, Д. (1995). *Монголын шашин суртахууны тайлбар толь*. Монгол Өвөр. Монголын их сургуулийн хэвлэлийн хороо.
15. Олин Оедековен, О. Алзахгүй, В. (2014). *Манлайллын ёс зүй*.
16. Монголын философийн түүх. I, II, III, IV дэвтэр.
17. Эү Бай Чүн. (1991. 416 1991). *Монгол хаант улсын товч түүх*. Өвөр Монгол Хэвлэлийн хороо.
18. Ноён хутагт Данзанравжаа, Лхагвасүрэн, Г. (2003. 257 2003). Монгол Бит сервис ХХК.
19. Нарангэрэл, С. (2010). *Монголчуудын ёс суртахууны гарвал*.
20. Пүрэв, О. Бямбажав, Х. (2007). *Монголын уламжлалт ёс зүйн үндэс*. БСШУЯ. Улаанбаатар.
21. Гуревич, П.С. (2004. 111 2004). *Соёл судлал: Сурах бичиг-2 дэвтэр*. Монгол Адмон.
22. Тунгалаг, Д. (2002). *Ёс зүй*.
23. Тунгалаг, Д. (2012). *Мэргэжлийн болон хэрэглээний ёс зүй*.
24. Тунгалаг, Д. (2015). *Ёс зүйн зангилаа асуудлууд*.
25. Тэрбиш, Л. (1998). *Буддын мэдлэг ухаан монгол ахуйд идээшсэн нь, “Төр, сүм хийдийн харилцаа: орчин үе” сэдэвт онол-практикийн бага хурал*.
26. Чоймаа, Ш. Янжинсүрэн, С. (2007). *Сэтгэлийг ариусгахуй*. БСШУЯ. Улаанбаатар.
27. Дорждагва, Т., Дагзма, Б., Ундрах, Д., Энхтунгалаг, Т., Янжинсүрэн, С., Мөнхбат, О. (2004). *Философи, социологи, шашин судлал, улс төр судлал, сэтгэл судлалын мэргэжлийн оюутны гарын авлага* Монгол МУИС-ийн хэвлэх